

‘TEN RESPECTE VAN DE EERLIJCKE COMPAGNIE’:

MAATSCHAPPELIJKE PLAATSBEPALING VAN DE HERBERG TE ‘S-HERTOGENBOSCH IN EEN
PERIODE VAN SOCIALE TRANSFORMATIE (1650-1800)

Promotor: Prof. Dr. Bert De Munck

Copromotor: Prof. Dr. Bruno Blondé

Verhandeling aangeboden door
Brecht Deseure
tot het behalen van de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis

Academiejaar 2006-2007

WOORD VOORAF

Vooraleer de lezer op Bossche kroegpraat te trakteren wil ik enkele personen hartelijk bedanken.

In de eerste plaats, weinig verrassend maar daarom niet minder oprecht, gaat mijn dank uit naar mijn promotoren. Elk op hun manier boden ze een inspirerende begeleiding, van het formuleren van de vraagstelling, over het uitzetten van de hoofdlijnen, tot de kritische lectuur. Uit de vele gesprekken resulteerden inzichten die ik op eigen houtje niet zou hebben bereikt.

Daarnaast bedank ik Aart Vos, de onvermoeibare Bossche archivaris. Zijn helpende hand toverde bronnen en literatuur tevoorschijn die essentieel waren voor het onderzoek.

Mijn ‘mannelijke ter plaatse’, Jac. Biemans, maakte van mijn tijd in het archief een comfortabel verblijf. In dienst van de wetenschap assisteerde hij me tevens bij het veldonderzoek in verschillende hedendaagse gelagzalen in de Diezestad. Hij verleende me ook een week lang onderdak in zijn arendsnest aan de Aartshertogenlaan, met het panoramische uitzicht op Den Bosch als fraai decor.

Voor evenzoveel gastvrijheid bedank ik Kees en Margot van den Oord. Het verblijf in hun idyllische huis-in-het-groen te Bokhoven had veel weg van een weekje vakantie.

Voor het beantwoorden van mijn vele vragen en voor tips van allerlei aard bedank ik Veerle De Laet en Maarten Van Dijck.

Tenslotte bedank ik mijn huisgenoten, die zich niet alleen hebben opgeworpen als bereidwillige correctoren maar ook mijn uitdijende ‘papierwerf’ zonder morren een plaats hebben gegund in ons paradijselijke huis.

INHOUDSTAFEL

I. INLEIDING	6
HISTORIOGRAFISCHE SCHETS	6
VRAAGSTELLING	9
BRONNEN EN METHODE	10
II. HET VROEGMODERNE HERBERGWEZEN IN 'S-HERTOGENBOSCH. EEN OVERZICHT	15
DE SETTING: 'S-HERTOGENBOSCH NA 1629	15
DE BOSSCHE DRANKHUIZEN: AANTAL EN VERSPREIDING	18
OMVANG EN INRICHTING VAN DE STEDELIJKE LOKALEN	22
DIENSTEN VAN DE HERBERG: NODEN EN DEUGDEN	29
DE RELATIE MET DE OVERHEID: REGULERING EN WANTROUWEN	34
DE FIGUUR VAN DE WAARD	40
III. 'AU CARREFOUR DES REPUTATIONS'. PLAATS EN FUNCTIE VAN DE HERBERG IN HET SOCIALE VERKEER	44
OP ZOEK NAAR STRUCTUUR	44
'GEMEENSCHAP' ALS CONCEPTUEEL KADER VOOR HERBERGONDERZOEK	45
HERBERGKLANTEN EN INTERACTIEPATRONEN	55
<i>TIJDSPATRONEN</i>	56
<i>GENDERVERSCHILLEN</i>	59
<i>INTERACTIEPATRONEN IN EEN MANNENRUIMTE</i>	65
<i>DE LOKALE GEMEENSCHAP EN ANDERE CIRCUITS: DE 'CULTURELE ROOS'</i>	74
IV. HET VERLOOP VAN HET SOCIALE VERKEER	77
NAAR EEN GRAMMATICA VAN DE SOCIALE PRAKTIJK	77
ERVING GOFFMAN	78
DE SOCIALE OMGANG RITUEEL BEMIDDELD	80
<i>STRUCTUUR EN RUIMTELIJKE ASPECTEN VAN DE GROEPSAFBAKENING</i>	81
<i>'DANKBAERHEIJT ENDE RECIPROQUELE BELEEFTHEYT'. CODES VAN VRIENDSCHAP EN VERZOENING</i>	86
<i>CODES VAN PROVOCATIE, BELEDIGING EN GEVECHT</i>	89

‘VIOLATEURS, GEWELTENAERS, HUIJSCHEIJNDERS, MESTRECKERS, SNIJDERS ENDE KERVERS’. GEWELD, DOODSLAG EN SAMENLEVING	97
<i>‘TOT MAINTIEN VAN SIJNE EER’</i>	98
<i>EEN INFORMEEL SYSTEEM VAN CONFLICTBEHEERSING</i>	103
<i>HET DUEL (OF TOCH ZOGENAAMD)</i>	117
<i>RELATIE MET DE EXTERNE AUTORITEIT</i>	122
V. SOCIALE POLARISERING EN HET HERBERGWEZEN	132
‘LUIJDEN VAN RANGH EN DISTINCTIE’	132
POLARISERING EN SEGREGATIE	135
ETABLISSEMENTEN EN HUN BEZOEKERS	144
OPNIEUW OVER ‘KRAKEELMAKERS’	157
DE HERBERG VAN HET CENTRUM NAAR DE MARGE?	159
VI. BESLUIT	164
VII. BIBLIOGRAFIE	167

Lijst van afbeeldingen, grafieken en tabellen

Afbeelding 2.1: Doorsnede van het typische Bossche woonhuis	25
Afbeelding 5.1: Aantal 'gemene lieden' per blok	142
Grafiek 2.1: Verhouding drankhuizen/bevolking per wijk	21
Grafiek 2.2: Procentuele verdeling etablissementen over aanslagcategorieën	23
Grafiek 3.1: Herbergbezoek per weekdag	57
Grafiek 3.2: Tijdstip herbergbezoek	58
Grafiek 3.3: Gemiddelde leeftijd mannelijke herbergzoekers	65
Grafiek 4.1: Duels en doodslagen tussen 1650 en 1802	120
Grafiek 4.2: Evolutie procesdossiers per kwarteeuw	132
Grafiek 5.1: Lorenzcurve op basis van de huishuurwaarde, 1775	140
Grafiek 5.2: Lorenzcurve op basis van de betaalde taux op de huishuur, 1775	140
Grafiek 5.3: Procentuele verdeling huiscategorieën per blok	144
Grafiek 5.4: Relatieve verhouding bevolkingsomvang en huishuurwaarde	145
Grafiek 5.5: Relatieve spreiding van 'gemene lieden' en rijkste stadsbewoners over de blokken	145
Grafiek 5.6: Procentuele verdeling etablissementen over aanslagcategorieën	146
Tabel 5.1: Beroepssector van 72 aanwezigen in herbergen met gewelddelict	154
Tabel 5.2: Procentuele verdeling beroepen over huurwaardecategorieën (taux 1775)	155

Gebruikte afkortingen

GAHt: Stadsarchief 's-Hertogenbosch

OSA: Oud Stadsarchief

RA: Rechterlijk Archief

NA: Notariaatsarchief

n: totaal aantal

I. INLEIDING

HISTORIOGRAFISCHE SCHETS

Het besef dat de herberg een centrale rol speelde in de vroegmoderne samenleving is vrij nieuw. De studie van de premoderne herberg beschouwen als een bevoorrechte weg naar begrip van het sociale verkeer, zoals in wat volgt zal gebeuren, behoeft dan ook enige toelichting. Tot een drietal decennia geleden was de herberg geen onderwerp van betekenis in de sociale geschiedenis.¹ Nochtans zou het beslist onjuist zijn te stellen dat aan het thema door commentatoren weinig aandacht werd besteed. Dit op verschillende vlakken unieke instituut kan zich al sinds zijn ontstaan verheugen in een brede aandacht van zowel gebruikers als buitenstaanders. De niet aflatende aandacht van overheden, geestelijken, moralisten, publicisten, reizigers, liedjeszangers, tekenaars en schilders maakt dat we, zowel in geschriften als afbeeldingen, beschikken over een arsenaal aan getuigenissen en beschrijvingen van tijdgenoten.

Ook aan de aandacht van geschiedvorsers is de herberg niet ontsnapt. Al in de 19de eeuw verschenen beschouwingen over drankhuizen uit het verleden, dikwijls gelieerd aan de lokale geschiedschrijving van een stad of streek. In het verlengde daarvan ligt het enthousiasme waarmee heemkundigen en liefhebbers van volkscultuur de herberg in de armen hebben gesloten. Welk volkskundemuseum van de ouderwetse soort kan niet bogen op een verzameling uithangborden, cafésporten of eigenaardige bierglazen? Bij dit alles springen twee zaken in het oog: vrijblijvendheid en clichés. Herbergen worden vanouds geassocieerd met ontspanning en niet met 'nut'. Ze zijn vrijblijvend omdat hen geen essentiële functie wordt toegedicht. Het zijn de oorden van plezier, van vertier, van ledigheid.²

In die sfeer situeren zich ook de clichés. Onder invloed van de complexe veranderingen in menselijke gedragspatronen, die Norbert Elias 'het beschavingsproces' heeft genoemd, is de herberg in bepaalde maatschappelijke lagen sinds de 16de eeuw langzaam uit de gratie geraakt. Het drankhuis werd geassocieerd met volksheid, gebrek aan omgangsvormen, uitpattingen, dronkenschap, spilzucht, speelzucht, schunnigheden, enzovoort. Van deze associaties is het instituut nooit echt verlost geraakt. De doorwerking van dergelijke ideeën heeft lange tijd verhinderd dat professionele historici de herberg tot voorwerp maakten van ernstig historisch onderzoek.³ Waar dat wel gebeurde ging de aandacht veeleer naar seriële studies over bier- en

---

¹ Brennan, *Public drinking*, 5.

² Brennan, *Public drinking*, 138; Muchembled, *De uitvinding*, 167; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 487.

³ Brennan, *Public drinking*, 5.

wijnconsumptie of naar opkomend alcoholmisbruik.⁴ De enkele publicaties die de vroegmoderne herberg in een breder kader plaatsten volgden een vrij starre, op institutionele bronnen gebaseerde methode, zonder veel aandacht voor de beleefde praktijk.⁵

In de jaren '70 deed zich in de Angelsaksische wereld een ommekeer voor, met verschillende kleinere bijdragen. Het eerste standaardwerk dat de vroegmoderne herberg een sleutelpositie toedichtte in de sociale geschiedenis was *The English alehouse: a social history* van Peter Clark uit 1983. Hierin besteedde de auteur niet enkel aandacht aan de verschillende soorten drankhuizen, hun evolutie en commercialisering, maar bestudeerde hij ook het profiel van hun klandizie en de evoluerende rol van de herberg in het sociale verkeer. Sindsdien zijn het onderzoek naar de herberg en de studie van lokale sociale weefsels in de stad of op het platteland nauw met elkaar verbonden. Een boek als David Garriochs *Neighbourhood and community in Paris* illustreert de centrale rol die de herberg om uiteenlopende redenen bekleedde in het premoderne sociale verkeer. Thomas Brennan nam deze centrale rol van de herberg en publieke drankconsumptie als uitgangspunt voor *Public drinking and popular culture*, zijn sprankelende analyse van de Parijse populaire cultuur. Aan Beat Kümin en Ann Tlusty danken we een verzamelbundel die een heel aantal onderbestudeerde aspecten van het herbergleven in het daglicht plaats en de herbergstereotypen kritisch nuanceert. Tlusty analyseerde herbergbezoek en drankcultuur in Augsburg in haar boek *Bacchus and civic order*.

Door deze publicaties werd de aandacht definitief afgeleid van de occasionele excessen die zo werden benadrukt in een door clichés gekleurde kijk op de herberg. In plaats daarvan kwam het dagelijkse functioneren van het openbare lokaal. Niet langer drankmisbruik stond centraal, maar wel de culturele en sociale betekenis van het herbergbezoek. Ook de *gender*aspecten, het ruimtegebruik, het tijdsverloop, de representatie en andere aspecten kwamen onder de aandacht.⁶ De verworvenheden van de *cultural* en *linguistic turn*, met hun aandacht voor antropologie en microgeschiedenis, maakten bovendien een heel nieuw bronnengamma vruchtbaar voor de studie van de lokale samenleving. In de plaats van normatieve bronnen kwamen de neerslagen van de dagelijkse praktijk, in de vorm van procesdossiers, politierapporten, klachtenboeken enzovoort. Hun op zichzelf anekdotische gegevens openden, in hun totaliteit gezien, een veel completer inzicht in het functioneren van de sociale praxis en de populaire cultuur. Hieruit resulteerden de bekende werken van Robert Muchembled,

---

⁴ Coosemans, 'Alcoholisme'; van den Eerenbeemt, 'Armoede'.

⁵ Zie bijvoorbeeld: Hermesdorf, *De herberg*; Jansen, *De eeuwige kroeg*.

Nathalie Zemon Davis of, voor ons taalgebied, Gerard Rooijackers.⁷ De aandacht voor de dagelijkse werking van de premoderne sociale systemen met hun inherente spanningen en conflicterende registers maakte het bovendien mogelijk het al te harmonieuze en statische beeld van de traditionele volkskunde te overstijgen.⁸

Ondanks het verschijnen van deze vernieuwende publicaties in de afgelopen drie decennia, wordt het belang van het thema voor de sociale en culturele geschiedenis van de Nieuwe Tijd onvoldoende vertaald in origineel onderzoek of ambitieuze syntheses.⁹ Het belang van de herberg lijkt een verworvenheid die geen uitdieping meer behoeft. Dit neemt niet weg dat alleen al op geografisch vlak indrukwekkende lacunes bestaan in de historiografie. Een analyse in de diepte, die de herberg en haar bezoekers ten volle situeert in het lokale sociale verkeer van stad of streek, blijft een zeldzaamheid, ondanks de grensverleggende resultaten die deze methode met name bij Clark, Brennan of Garrioch heeft opgeleverd. Tekenend is bijvoorbeeld het feit dat voor de Nederlanden geen enkele poging tot synthese meer is ondernomen na het ondertussen grondig verouderde *De herberg in de Nederlanden* van Bernardus Hermesdorf. Meer nog, op enkele artikelen of catalogi na is herbergonderzoek in onze gewesten vooral een zaak van ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen.¹⁰

Bovendien bestaat nog steeds de neiging om het premoderne kroegleven te behandelen als een gestold continuüm van onveranderlijke volkscultuur. Nochtans zorgde de rol van de herberg in het sociale leven ervoor dat deze plek gevoelig was voor maatschappelijke veranderingen. Sociale spanningen, evoluties op het vlak van gedrag, mentaliteitswijzigingen en dergelijke maken veel kans om in de herberg aan het licht te komen. Net daarom is het belangrijk de herberg niet als geïsoleerd verschijnsel te behandelen maar zoveel mogelijk in te bedden in de bredere sociale en culturele transformatieprocessen van de vroegmoderne periode. Daarvan was ze immers een product, terwijl ze er ook zelf dagelijks mee vorm aan gaf.

Weinig is verder geweten over het precieze uitzicht en de materiële omstandigheden van herbergen, over de plaats van de herberg in de relatie tussen stad en platteland, over het belang van drank schenken als inkomensaanvulling, over de sociale groepen die de herberg frequenteerden, over de relatie tussen de herberg en andere instanties van sociaal verkeer en over talrijke andere aspecten.

---

⁶ Brennan, *Public drinking*; Kümin & Tlusty, *The world*; Smith, 'Social usages'; Soly, 'Kroeglopen'; Stewart, *Taverns*; Tlusty, *Bacchus*; Van Uytven, 'De drankcultuur'.

⁷ Muchembled, *De uitvinding*; Muchembled, *La violence*, Rooijackers, *Rituele repertoires*.

⁸ Roodenburg, 'Ideologie', 89-94.

⁹ Kümin & Tlusty, *The world*, 3.

VRAAGSTELLING

Na deze korte historiografische inleiding is het duidelijk dat de studie van de herberg zich sinds enkele decennia kan verheugen in een toegenomen belangstelling. Anderzijds blijven verschillende aspecten onderbestudeerd en zijn de mogelijke uitdagingen groot. Dit onderzoek zal voortgaan op het ingeslagen pad en tegelijk enkele nieuwe kwesties aanraken. Het doel van het onderzoek is om de functie te bepalen die de vroegmoderne herberg innam in het lokale sociale verkeer van de secundaire Brabantse stad 's-Hertogenbosch, in de periode van ca. 1650 tot 1800. Aan welke individuele en sociale noden kwam de herberg tegemoet? Welke rol speelde deze instelling in de totstandkoming en het onderhoud van sociale relaties? Hoe kreeg dit vorm in herberggedrag en op welke manier was dit specifiek? Bij het beantwoorden van deze vragen zal ik proberen om een zuiver beschrijvende methode te vermijden en het materiaal uit de bronnen in verband te brengen met structurele transformaties. In deze tijdspanne deden zich immers een aantal maatschappelijke ontwikkelingen voor die wellicht een invloed hadden op de positie van de herberg. Bleef de functie van deze instelling constant of was er een invloed merkbaar van sociaaleconomische verschuivingen in de samenleving?

De chronologische afbakening wordt ingegeven door de beschikbaarheid van bronnen en de veronderstelde maatschappelijke transformaties die zich voordeden in deze periode. Het onderzoek zal gebeuren op basis van procesdossiers, bronnen die een schat aan informatie bevatten voor de analyse van gedrag en sociale verhoudingen. Om deze kwalitatieve gegevens te toetsen aan de sociaaleconomische en materiële werkelijkheid komen ook belastinglijsten en boedelinventarissen aan bod. Deze gegevens maken het mogelijk om de invloed na te gaan van sociaaleconomische evoluties op het herbergwezen. De 18de eeuw was voor 's-Hertogenbosch immers een tijd van economische transformatie.¹¹ Tegelijkertijd kende de herberg concurrentie van nieuwe vormen van publieke consumptie, met name koffiehuisen en jeneverzaken. De vraag is of deze nieuwe vormen tegemoet kwamen aan een groeiende nood aan sociale segregatie en of zich dit weerspiegelde in eigen doelpublieken met verschillende gedragspatronen.

Omdat het herbergwezen in 's-Hertogenbosch tot hiertoe nauwelijks bestudeerd werd schets ik in het eerste deel van dit onderzoek de algemene, 'statische' kenmerken van het

---

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: Soly, 'Kroeglopen'; van den Eerenbeemt, 'Armoede'; Van Dun, *Acht eeuwen*; Van Uytven, *Drinken in het verleden*. Voor een overzicht van deze licentieverhandelingen, zie: van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 115. Ondertussen verschenen ook nog: Hellemans, *De herberg* en Poukens, *Het herbergwezen*.

verschijnsel zoals het voorkwam in de Diezestad. Aan bod komen de wettelijke situatie, het verspreidingspatroon en de diensten die er werden aangeboden. In het tweede deel gaat de aandacht naar de aard, de structuur en het functioneren van de sociale relaties die binnen de herberg voorkwamen. Welke personen bezochten de herberg, wat deden ze er en waarom? In het derde deel belicht ik de specifieke omgangsvormen die de herberginteractie met zich meebracht. De sociale codes en de gedragsrepertoires die er gangbaar waren werpen licht op het bestaan van een typische eercultuur. Het vierde deel behandelt de vraag of de herberg een functieverandering heeft doorgemaakt en of dit in verband kan worden gebracht met sociaaleconomische en sociaalculturele ontwikkelingen. Wat was de relatie tussen herberg en koffiehuis en deed er zich een aanwijsbare sociale polarisering voor? Welke gevolgen had dit voor het profiel van hun klanten en de gebruikte gedragsrepertoires?

BRONNEN EN METHODE

Criminele procesdossiers behoren tot de rijkste bronnen voor de historicus die zich interesseert in het dagelijkse leven en het gedrag van de mens in de vroegmoderne periode. Ze kwamen tot stand naar aanleiding van specifieke omstandigheden, die hier kort worden geschetst. Rechtspraak was, zowel in 's-Hertogenbosch als elders, een bevoegdheid van de schepenbank. De Bossche schepenbank was zowel bevoegd voor de civiele als de criminele rechtspraak. Hieronder vielen de zogenaamde 'halsmisdrijven', zaken waarin lijf- of doodstraffen konden worden uitgesproken.¹² Het vervolgen van de misdrijven was in handen van de schout, de lokale bestuurder die onder andere de taak van openbaar aanklager vervulde en tegelijk hoofd van de politie was. Vanwege de criminele en civiele jurisdictie van de schepenbank werd hij 'Hoog- en Laagschout' genoemd. In zijn onderzoek (de zogenaamde inquisitoire procedure)¹³ werd hij bijgestaan door enkele functionarissen, zoals de groenroede of deurwaarder.

Meteen na het vaststellen van het misdrijf volgde een vooronderzoek of 'informatie préparatoire' ter plaatse. De schout stelde vast of hij bevoegd was, ging over tot het verzamelen van getuigen en verrichtte eventueel arrestaties. Wanneer er sprake was van een verdacht overlijden voerden twee medische doktoren in de aanwezigheid van één of meerdere schepenen een lijkschouwing uit, die bij het dossier werd gevoegd. Hierna legde de schout de verzamelde informatie voor aan de schepenbank en verzocht te mogen overgaan tot

---

¹¹ De Laet, *Kunstbezit*, 39; Kappelhof, 'Laverend', 61.

¹² Monballyu, 'Het onderscheid', 124.

¹³ Herpin, 'Overzicht', 216.

vervolging. Indien hij het nodig achtte om de verdachte in hechtenis te nemen, dan werd er een ‘decreet van apprehensie’ uitgevaardigd.¹⁴ De verdachte werd dan voor de duur van het onderzoek opgesloten op de Gevangenpoort. Hierna ondervroeg de schout de verdachte over de hem ten laste gelegde feiten. Indien hij volledige bekentenissen aflegde, dan kon het eindvonnis snel worden geveld. Was dit niet het geval, dan ging de schout, op bevel van de schepenen, verder met het opstellen van een ‘thoon’.¹⁵ Dat betekent dat hij bewijslast verzamelde via het verhoren van getuigen *à charge* en *à décharge*. Deze ‘interrogatiën’ gebeurden via vooraf opgestelde vragenlijsten of ‘articulen’. Eventueel kon een confrontatie van de getuigen plaatsvinden, waarbij ze elk hun versie van de feiten gaven.

Het eigenlijke proces vond plaats voor de vierschaar in het stadhuis. Drie dagen na de arrestatie van een verdachte diende de schout een beschuldiging (‘ticht’ of ‘aanspraak crimineel’) voor te leggen.¹⁶ Hierin somde hij puntsgewijs het verzamelde bewijsmateriaal op en verzocht de schepenen om de verdachte te vervolgen zodat hij ‘soodanige aen lijff en goederen andere ten exempelen sal werden gestraft, soo als Uw Edel Agt[bare] ingevolge de wetten, regten en placaten deser lande in goede justitie sullen bevinden te behoren’.¹⁷ Hierop kreeg de beklagde de gelegenheid om zich zelf of via een raadsman te verdedigen. Daagde de verdachte na drie opeenvolgende dagvaardingen niet op, dan werd hij voortvluchtig verklaard en verviel het recht op verdediging (‘verlies van de exceptien declinatoir, delatoir en peremtoir’). De schout legde dan een ‘intendit’ voor, waarin hij zijn tenlastenlenging formuleerde en de schepenen verzocht om recht te doen.¹⁸ De verdediging kon op de aanklacht antwoorden via een ‘replique’ en riep eveneens getuigen op. Indien in de loop van het onderzoek nieuwe elementen aan het licht kwamen dan kon ook de schout ‘nadere articulen’ voorleggen aan de getuigen. Op het verweer van de verdediging kon hij eventueel antwoorden met een ‘duplique’. Beide partijen konden nog talrijke aanvullingen vragen in de vorm van aanvullende getuigenissen, confrontaties of procedurele wijzigingen. Hiertoe produceerden ze uitgebreide argumentaties (‘deducties’ of ‘korte deducties’) waarin door de verdediging dikwijls werd geprobeerd om de zaak civiel te laten behandelen of een einde te maken aan de voorhechtenis. In weerwil van hun titel konden deze documenten de vorm aannemen van honderden bladzijden tellende epistels. Wanneer een beklagde op verdenking van halsmisdrijf bleef ontkennen (‘in cas van malitieuze ontkenenisse’) en de schout meende

---

¹⁴ Broers, *Beledigingszaken*, 39.

¹⁵ Broers, *Beledigingszaken*, 39.

¹⁶ Herpin, ‘Overzicht’, 217.

¹⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 151-02.

¹⁸ Broers, *Beledigingszaken*, 40.

over voldoende bewijsmateriaal te beschikken, kon de schepenbank eventueel het verhoor op de pijnbank toestaan, de ‘scherpe examinatie’ of tortuur.¹⁹ De aldus verkregen bekentenis diende de ondervraagde een dag later ‘buiten pijn en banden van ijzer’ opnieuw te bevestigen, anders waren de verklaringen ongeldig.²⁰ Los van deze procedures legden de klager, de beklaagde, hun vrienden en familie ook spontane verklaringen (‘attestaties’) af bij de notaris of voor de schepenbank.²¹ Het eindoordeel kwam toe aan de schepenen, in de vorm van een beargumenteerd vonnis. Dit vonnis maakt echter zelden deel uit van het dossier.

Al deze documenten samen vormen het procesdossier. Afhankelijk van de procesgang en de bewaringstoestand bleef slechts één velletje bewaard of een dikke stapel. De meest interessante documenten voor een onderzoek als dit zijn de getuigenverklaringen. Daarin wordt stap voor stap en dikwijls woordelijk weergegeven hoe de feiten zich hebben ontwikkeld. Getuigen besteedden aandacht aan die zaken die ze van belang achtten voor het begrip van de gebeurtenissen en dat schenkt ons behalve in de feiten ook inzicht in hun verwachtingspatronen. Er valt ook een massa informatie uit af te leiden die voor het procesverloop dikwijls bijkomstig was maar die een zeer directe kijk geeft op het dagelijkse leven. ‘Banale’ gegevens over gewoontes, leefpatronen, uitdrukkingen, gebaren, materiële omstandigheden en zoveel andere dagelijkse details bleven zo op onvoorziene wijze bewaard. Voor dit onderzoek kwam het erop aan op een efficiënte wijze dossiers te selecteren die zich vermoedelijk geheel of gedeeltelijk afspelen in de herberg en tegelijk bruikbaar zijn bij vragen naar het sociale verkeer. De goede ontsluitingstoestand van de Bossche criminele dossiers was daarbij een grote hulp. De elektronische databank Dataschurk maakt het mogelijk de dossiers te sorteren volgens verschillende zoekopdrachten.²² Ik koos ervoor om alle dossiers uit de categorie ‘doodslag’ voorrang te geven. Eerdere ervaring met deze dossiers had al uitgewezen dat in de grote meerderheid van de doodslagzaken de herberg inderdaad een prominente rol speelt.²³ De ernst van de feiten gaf bovendien aanleiding tot dikwijls zeer omvangrijke dossiers met talrijke getuigenverklaringen. Dit leverde zesenzeventig zaken op. In functie van de beschikbare tijd werden hier nog vierendertig zaken van mishandeling en belediging aan toegevoegd. Uit deze misdrijven, die in verschillende opzichten gelijkaardig waren aan doodslagzaken, selecteerde ik diegene die in verband stonden met herbergen. Dat bracht het totale aantal dossiers op tachtig.

---

¹⁹ Noordam, ‘Strafrechtspleging’, 219.

²⁰ Broers, *Beledigingszaken*, 40.

²¹ Zie over functie en statuut van deze attestaties: Roodenburg, ‘De notaris’, 372-373.

²² Het bestaan van deze databank danken we aan de inspanningen van Aart Vos. Meer informatie over deze databank is te vinden op de website van het Bossche stadsarchief: www.stadsarchief.nl

Behalve de net genoemde voordelen zijn aan het gebruik van procesdossiers ook enkele nadelen verbonden. In de eerste plaats is de informatie uit de dossiers minder direct dan ze op het eerste zicht lijkt. De getuigenissen werden genoteerd door de hand van een scribent. Daardoor heeft er onvermijdelijk selectie en herformulering plaatsgevonden. Bij ondervragingen antwoordden de getuigen op vragen van de schout, die het antwoord dikwijls zelf mee stuurden. De personen die de dossiers opstelden waren gewoonlijk niet afkomstig uit hetzelfde sociale milieu als de betrokkenen, waardoor we onvermijdelijk de stem van een elite horen. Het tweede punt is dat de informatie uit de dossiers zich niet leent tot kwantificering. De bewaarde dossiers maken slechts een deel uit van het oorspronkelijke aantal, waarvan een deel verloren ging. Bovendien is de bewaringstoestand van elk afzonderlijk dossier erg verschillend. Voor een vollediger overzicht van het aantal behandelde (wat niet gelijkstaat aan het aantal gepleegde) misdrijven moet men zich wenden tot de vonnisboeken, al zijn ook deze niet compleet. Ook de kwalitatieve informatie uit de dossiers laat zich slechts in beperkte mate in tabellen vatten. De dossiers werden immers niet opgesteld om de vragen te beantwoorden die wij hen twee tot vier eeuwen later voorleggen. Zelden werden getuigen consequent om hun leeftijd, woonplaats en beroep gevraagd. Zelden werd het precieze aantal aanwezigen of het exacte adres van een herberg genoteerd. In een aantal gevallen gebeurde het gelukkig wel. Al deze gevallen samen vormen de aanwijzingen waarop dit onderzoek zal steunen.

Om de kwalitatieve informatie uit de processen te toetsen aan de sociaaleconomische realiteit was er ook noog aan een meer kwantitatieve bron. Een belastinglijst was hiervoor de meest aangewezen kandidaat.²⁴ Hoewel in de onderzochte periode verschillende belastingen werden geheven was er slechts één geschikt voor dit onderzoek. Het gaat om de 'taux op de huishuur', een vroege vorm van onroerende voorheffing. Deze taks bedroeg 1/20ste van de huishuurwaarde van elke woning, of, indien de bewoner eigenaar was, van de geschatte huishuurwaarde. Ze werd over de hele stad gegeven tussen 1746 tot 1808.²⁵ Alle aangeslagen personen staan erin vermeld met hun adres en beroep. Dat maakt het niet alleen mogelijk om herbergen op te sporen maar ook om hun locatie en vastgoedwaarde vast te stellen. Bovendien kunnen er meer algemene vaststellingen uit worden afgeleid over welstand, bezitsverdeling en spreiding daarvan over de stad. Om praktische redenen viel de keuze op het jaar 1775. De

---

²³ Deseure, 'Questie'.

²⁴ Op het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (Archief van de Raad van State) bleef eveneens een Bossche verponding op de huishuur uit 1635 bewaard. Raadpleging van dit document in de microfilmversie van het Bossche stadsarchief leerde echter dat de opgenomen informatie te summier is om vergelijking met de tauxregisters mogelijk te maken.

registers van dat jaar werden door Maarten Prak verwerkt tot een databank ten behoeve van zijn boek *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*.²⁶ Deze databank maakte het bewerken van de gegevens een stuk eenvoudiger. Bovendien was het mogelijk de informatie uit de tauxregisters te toetsen aan deze uit de blokboeken, een bijna identiek register dat in het zelfde jaar was opgesteld om de vestiging van arme vreemdelingen tegen te gaan.²⁷ Zo werd voor deze gegevens een zo groot mogelijke volledigheid bereikt.

Boedelinventarissen sluiten het rijtje met voornaamste bronnen af. Deze bron is heel geschikt om een beeld te krijgen van de materiële omstandigheden in de Bossche herbergen. Boedelinventarissen of ‘staten van goed’ zijn door de notaris of schepensbank bekrachtigde akten die een beschrijving bevatten van de complete inboedel van een bepaald pand. Ze werden vooral opgemaakt naar aanleiding van erfeniskwesties, maar konden ook tot stand komen in het geval van scheidingen, faillissementen of andere omstandigheden waarbij het officieel laten beschrijven van de inboedel van belang kon zijn.²⁸ Uit de onderzochte periode zijn vijf herberginventarissen bekend, die dateren van 1662 tot 1720.²⁹ Zij zullen dienen om de vroegmoderne Bossche gelagzaal aanschouwelijk te maken.

Tenslotte zal de informatie uit de drie voorgaande bronnen hier en daar worden aangevuld met bijkomende documenten als tellingen, resoluties van de stadsregering, publicaties en verordeningen.³⁰

---

²⁵ Gaht, OSA, 2795.

²⁶ Maarten Prak was zo vriendelijk deze databank voor dit onderzoek ter beschikking te stellen.

²⁷ GAHt, OSA, 3328-3338.

²⁸ De Laet, *Kunstbezit*, 24.

²⁹ GAHt, NA, 2713, 2721, 2770, 2870, 3055. Ik dank Aart Vos voor het opsporen van deze inventarissen. Boedels uit het midden en het einde van de 18de eeuw kwamen vooralsnog niet onder zijn aandacht.

³⁰ Ik dank Aart Vos en Jac. Biemans voor het aanbrengen van de publicaties en verordeningen.

II. HET VROEGMODERNE HERBERGWEEZEN IN 'S-HERTOGENBOSCH. EEN OVERZICHT

In de, voor het overige, rijke historiografie over 's-Hertogenbosch is de vroegmoderne herberg opvallend weinig aanwezig. Behalve beperkte bijdragen in overzichtswerken en enkele artikels over deelaspecten bleef het thema onbesproken.³¹ Bovendien kreeg de stedelijke herberg beduidend minder aandacht dan de plattelandskroegen in de Meierij. Pas in 1998 verscheen een eerste, algemene verkenning van het vroegmoderne Bossche herbergwezen door Paul Van Dun.³² Een goed begrip van de 'evenementiële' informatie uit de procesdossiers is maar mogelijk tegen de achtergrond van de grote structuren van het Bossche herbergwezen. Daarom komen in het volgende hoofdstuk enkele aspecten aan bod van het verspreidingspatroon, het uitzicht, de reglementering en de diensten van de herberg. De informatie uit de literatuur wordt getoetst aan verschillende bronnen en vergeleken met de situatie in het buitenland. Eerst volgt een schets van de plaats van het gebeuren, de Noord-Brabantse vestingstad 's-Hertogenbosch.

DE SETTING: 'S-HERTOGENBOSCH NA 1629

's-Hertogenbosch ligt aan de samenvloeiing van de rivieren Dommel en Aa, die er samen de Dieze vormen. In de elfde eeuw ontstond er een handelsnederzetting, die aan het einde van de 12de eeuw stadsrechten kreeg van de hertog van Brabant.³³ Aan haar gunstige handelspositie dankte de stad een bloeiende handel en nijverheid. Het inwonersaantal steeg snel en Den Bosch groeide uit tot de vierde hoofdstad van het hertogdom Brabant. Ze was tevens de hoofdplaats van een grote bestuursregio en verzorgingsgebied, de Meierij genoemd. In 1559 werd de stad een bisschopszetel. Door de strategische ligging in het noorden van Brabant had de stad van in het begin een grote militaire betekenis, met name in het conflict met Holland en Gelre. Dit uitte zich in de bouw van grote vestingwerken, waardoor de stad onneembaar heette te zijn.³⁴

Het magische jaartal in de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, dat ook in de historiografie dikwijls als scharnierpunt dient, is 1629. In dat jaar slaagde prins Frederik Hendrik er na een

---

³¹ Hagen, 'Tijdingen'; Hermesdorf, *De herberg*; van de Sande & Vos, 'Een verdeeld huis'; Vos, 'Een tric-tracbort' en 'Een veilig dorp'; van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch* en 'Armoede'; Rooijackers, *Rituele repertoires*.

³² Van Dun, *Acht eeuwen*, 117-132.

³³ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 36.

³⁴ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 596.

beleg van enkele maanden in om stad en Meierij te veroveren op Spanje. Het gebied zou vanaf nu deel uitmaken van de Republiek der Verenigde Nederlanden, de kleine handelsnatie die druk bezig was zich te ontwikkelen tot één van de belangrijkste economische en politieke spelers op wereldvlak. Vanaf 1648 werd deze situatie bestendigd in de Vrede van Münster. In de historiografie leefde lange tijd de overtuiging dat die aanhechting door de Republiek een periode van uitpersing en verval inluidde voor het eens zo welvarende noorden van Brabant. De Hollandse regenten zouden de nieuw veroverde gebieden, Generaliteitslanden genoemd, voornamelijk gebruikt hebben als wingewest. Het onderzoek van de laatste decennia heeft echter uitgewezen dat dit verhaal een constructie is van een specifieke groep historici. De werkelijkheid was genuanceerder.³⁵

Op politiek vlak betekende de aanhechting voor 's-Hertogenbosch wel een grote stap achteruit.³⁶ De stad die eens vol trots de titel van vierde hoofdstad van Brabant had gevoerd en over een eigen zetel had beschikt in de Staten van Brabant, verloor elke politieke vertegenwoordiging op het nationale vlak. De Generaliteitslanden werden, ondanks talloze verzoekschriften in die zin, nooit erkend als zelfstandig gewest.³⁷ Het gebiedsdeel had geen vertegenwoordiging in de Staten Generaal maar werd er wel rechtstreeks door bestuurd vanuit Den Haag. Ondanks de belofte van politieke integriteit die is opgenomen in het capitulatieverdrag, verloren na 1629 de ambachten hun plaats als derde lid van de stadsregering. Het bestuur werd vanaf nu exclusief uitgeoefend door een sociale en economische elite die op verschillende vlakken vreemd was aan de meerderheid van de Bossche samenleving.³⁸ Die meerderheid bestond uit katholieke Brabanders die economisch en cultureel vanouds meer op het Zuiden dan op het Noorden waren gericht. De regentenklasse bestond daarentegen uit overtuigde gereformeerden, trouw aan de belangen van de Republiek en dikwijls niet uit Brabant afkomstig.

Die religieuze verschillen bleven een bron van spanning tot in de 19de eeuw. In de 16de eeuw had Den Bosch bekend gestaan als 'Cleyne Roomen', een bolwerk van de katholieke Reformatie, met voorop illustere figuren als bisschop Ophovius. De geloofsijver kwam schitterend tot uiting in de prachtige Sint-Janskathedraal, die het silhouet van de stad al van verre domineerde. Na de capitulatie werd een calviniseringsoffensief ingezet dat de katholieken zoveel mogelijk hinderde in het beleven van hun godsdienst en de uiterlijke tekenen ervan bestreed. Bovendien waren alle hogere ambten in de stadsregering

---

³⁵ Kappelhof, 'Laverend', 55; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 56.

³⁶ Prak, 'De stadstaat', 96.

³⁷ Prak, *Republikeinse veelheid*, 55, 149.

voorbehouden aan protestanten.³⁹ De tegenstelling tussen de gezindten had immers duidelijk een politieke component: wat katholiek was rook naar Spaans. Het resultaat waren een, voor de gereformeerde eredienst gezuiverde, veel te grote Sint-Janskerk en een groot aantal bloeiende schuilkerken. De bekeringsijver heeft echter nooit de verhoopte resultaten bereikt en doorheen de 18de eeuw nam de godsdienstige rivaliteit af in scherpte.⁴⁰ De blokkering van de hogere ambten betekende overigens geen totale uitsluiting voor de katholieken. De stadsregering diende rekening te houden met een groot aantal autonome organisaties in de stad, die samen de ‘corporatieve samenleving’ vormden.⁴¹ In de eerste plaats waren dit de ambachtsgilden. Daarnaast bestonden er ook de schutterijen en de negen ‘blokken’. Deze laatste waren wijkverenigingen die instonden voor de sociale zorg. In deze organisaties bleef de katholieke vertegenwoordiging groot.

Op economisch en demografisch vlak kende de stad tussen 1585 en 1595 een absoluut dieptepunt, veroorzaakt door de Tachtigjarige Oorlog. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bracht een periode van herstel en welvaart, maar de hervatte oorlogshandelingen na 1621 maakten daaraan een einde. Het ontwikkelingspeil daalde en bleef doorheen de hele tweede helft van de 17de eeuw steken op hetzelfde niveau. Aan het begin van de 18de eeuw trad er een verdere daling in, die aanhield tot de jaren '20. Hierna begon de economie zich langzaam en met verschillende onderbrekingen te herstellen.⁴² Groeiende economie betekent zoals bekend echter niet noodzakelijk groeiende welvaart. De koopkracht daalde en het aantal behoeftigen nam sterk toe doorheen de hele 18de eeuw. Eén op vijf Bosschenaren ontving een uitkering van de verschillende stedelijke en private instellingen voor armenzorg, waaronder de blokken.⁴³ Een ander groot deel van de bevolking leefde op of net boven de armoedegrens en kon daar door de kleinste tegenslag gemakkelijk onder duiken. In tijden van schaarste kon het aantal stedelijke armen dan ook oplopen tot éénderde van het aantal inwoners.⁴⁴

De bevolkingsomvang bleef opvallend constant doorheen de hele 17de en 18de eeuw, al werd het 16de-eeuwse hoogtepunt van 17.500 à 20.000 inwoners nooit meer gehaald. Vanaf het beleg tot de vroege 19de-eeuw bleef de stedelijke bevolking stabiel tussen 12.000 en 13.000 inwoners.⁴⁵ Daarnaast was er nog het garnizoen, waarvan de bezettingsgraad sterker fluctueerde. Het gemiddelde van 3.000 manschappen kon onder invloed van oorlogsdreiging

---

³⁸ Prak, ‘De stadstaat’, 98.

³⁹ Prak, *Republikeinse veelheid*, 53.

⁴⁰ Kappelhof, ‘Laverend’, 60; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 11.

⁴¹ Prak, *Republikeinse veelheid*, 22-27.

⁴² Kappelhof, ‘Laverend’, 60.

⁴³ Prak, ‘Een verbazende menigte’, 79.

⁴⁴ Prak, ‘Een verbazende menigte’, 80; van den Eerenbeemt, ‘Armoede’, 42.

gemakkelijk oplopen tot 6.000. Bij een verwachte belegering was zelfs een aantal van 10.000 militairen mogelijk.⁴⁶

Ook geografisch telde Den Bosch een aantal specifieke kenmerken. De stad is ontstaan op enkele zandige heuvelruggen midden in moerassig gebied. Het vermogen om bij tijden van belegering het hele ommeland van de vesting blank te zetten gaf haar de bijnaam 'Moerasdraak'.⁴⁷ Het centrum van de stad wordt doorsneden door de Binnendieze, een netwerk van kanalen die gevoed worden door de Dommel en de Aa. Deze kanalen bevinden zich niet, zoals in de meeste typische grachtensteden, aan de voorzijde, maar aan de achterzijde van de huizen, wat hen aan het oog onttrekt. Ze voorzagen vele bedrijven en huishoudens in hun waterbehoefte en waren ook erg bruikbaar voor handel en transport maar hadden anderzijds een slechte afwatering met overstromingen en geurhinder tot gevolg.⁴⁸ De stad was driehoekig van vorm met in het midden de Markt. Drie hoofdstraten, de Orthen-, Hinthamer- en Vughtstraat, verbonden dit centrale plein met de drie gelijknamige stadspoorten. Als vestingstad was 's-Hertogenbosch zwaar versterkt en langs alle kanten omgeven door wallen en grachten. In het noorden, aan de Orthenpoort, verrees na de inname door de Staatsen een dwangburcht, de Citadel, met een breed schootsveld ervoor. Doorgaans waren de garnizoenssoldaten echter ingekwartierd bij burgers. Pas in de 18de eeuw begon men met de bouw van kazernes.⁴⁹ De meest monumentale gebouwen waren het fraaie barokke stadhuis op de Markt en de onvolprezen gotische Sint-Janskerk, gelegen aan de Parade.

DE BOSSCHE DRANKHUIZEN: AANTAL EN VERSPREIDING

Om te beginnen proberen we het object van dit onderzoek nader te definiëren. Over wat er in de bronnen precies met 'herberg' wordt bedoeld bestaat enige onduidelijkheid. De vraag is of er een betekenisverschil bestond tussen de termen 'herberg' en 'tapper'. Hermesdorf wijst erop dat het woord 'herberg' oorspronkelijk 'veilig soldatenkwartier' betekende, maar dat die inherente verwijzing naar nachtverblijf al in de Middeleeuwen op de achtergrond geraakte. De herberg werd in de eerste plaats geassocieerd met spijs en drank.⁵⁰ In de procesdossiers spreken de getuigen enkel van 'huys', in de aanklachten heeft men het nu en dan over 'huys ende herberg'. In het tauxregister komt de term 'herberg' slechts sporadisch voor, eerder gebruikt men de term 'tappers'. In een enkel voor de Vismarkt bewaarde lijst van de

---

⁴⁵ Kappelhof, 'Laverend', 55.

⁴⁶ Kappelhof, 'Laverend', 55.

⁴⁷ Van Drunen, e.a., 'Vestingstad', 37.

⁴⁸ Van Drunen, e.a., 'Vestingstad', 38.

⁴⁹ <http://www.kringvrienden.nl/ki/ency/index.htm>. Geraadpleegd op 04/03/2007.

‘personele quotisatie’ (een soort personenbelasting) komen beide termen voor, met eveneens een meerderheid aan tappers.⁵¹ In een in 1769 opgemaakte lijst van personen die bieren, wijnen en brandewijnen verkopen omschrijft men deze groep als ‘tappers en herbergiers’.⁵² Het is onduidelijk of dit een uiting is van het typische pleonastische taalgebruik van de vroegmoderne ambtelijke documenten, dan wel of er toch sprake is van een betekenisverschil. ‘Herberg’ zou dan kunnen wijzen op de mogelijkheid tot overnachting. Dit is dan weer in tegenspraak met het in de tauxregisters voorkomen van logementen. Van deze soort treffen we er zesentwintig aan. Waarin ligt het verschil tussen een logement en een herberg met overnachtingsmogelijkheid? Mogelijk was de eerste soort groter van omvang, zoals de tauxgegevens suggereren en diende ze eerder voor overnachtingen op lange termijn. Dat men in dat geval slechts in de vijftien zaken die als herberg vermeld staan terecht kon voor korte overnachtingen, is echter onwaarschijnlijk. Het feit dat de meerderheid van de zaken die in de tauxregisters als ‘herberg’ staan vermeld, in de blokboeken voorkomen als ‘tapper’ doet vermoeden dat beide termen door elkaar werden gebruikt zonder groot betekenisverschil. Wanneer in deze tekst verder nog de term ‘herberg’ of ‘tapper’ valt, dan gebruik ik deze als synoniemen. Waar nodig zal ik het onderscheid maken met de andere twee drankhuizen waarvan de bronnen melding maken, namelijk koffiehuisen en jeneverschenkers.

Omdat in 's-Hertogenbosch nooit een rechtstreekse belasting op herbergen of een geregistreerde telling van het aantal drankenlokalen heeft plaatsgevonden, zijn we voor een schatting van het aantal herbergiers aangewezen op een indirecte bron. Het meest geschikt hiervoor zijn de tauxregisters. Aan de hand van het opgegeven beroep kon een groot aantal herbergen, hun locatie en hun huishuurwaarde worden opgespoord. Of de op die manier verkregen lijst exhaustief is kan niet met zekerheid worden vastgesteld, al lijken de opstellers ervan geen half werk te hebben geleverd. De belangrijkste reserve is dat in de taksregisters enkel de hoofdbewoner van het huis werd aangeslagen en niet zijn nevenbewoners. De kans dat de herberguitbater als hoofdbewoner doorging is vrij groot, aangezien hij minstens de benedenverdieping van het pand in beslag nam. Bovendien is de lijst zeer specifiek in het vermelden van de verschillende door de aangeslagen persoon uitgeoefende beroepen. Ook tappers ‘in bijberoep’ staan dus vermeld in de lijst. Bovendien was het mogelijk de informatie uit de tauxregisters te toetsen aan deze uit de blokboeken, wat nog een bijkomend aantal tappers opleverde.

---

⁵⁰ Hermesdorf, *De herberg*, IX.

⁵¹ GAHt, OSA, 2284.

⁵² GAHt, OSA, 8583.

Afgaande op deze twee lijsten telde Den Bosch, in 1775, 142 schenkers van drank. 103 daarvan worden omschreven als tappers, waaronder we bierschenkers verstaan, eenendertig als schenkers van 'soopjes' (jenever en brandewijn) en negen als koffiehuisen. Op een geschatte bevolking van 12.500 betekent dit één drankgelegenheid per achtentachtig inwoners.⁵³ H.F.J.M. van den Eerenbeemt maakte dezelfde oefening op basis van de registers van de patentbelasting uit 1806 en telde 167 drankgelegenheden of één per zesenzeventig inwoners.⁵⁴ De stijging was grotendeels te wijten aan de toename van het aantal jeneverschenkers (zesenzeventig in 1806 tegenover eenendertig in 1775).

De aantallen mogen naar hedendaagse normen dan wel enorm lijken, in de context van de vroegmoderne samenleving hoeven ze niet te verbazen.⁵⁵ De vele redenen voor de hoge herbergdichtheid komen verder aan bod. Toch liggen de Bossche aantallen in vergelijking met andere vroegmoderne steden aan de hoge kant. Gent en Antwerpen telden rond het midden van de 18de eeuw één drankgelegenheid per honderd inwoners, Brussel één per 111, Hasselt één per 139, Brugge één per tweehonderd, Parijs iets minder dan één per tweehonderd.⁵⁶ Bern haalde met één taverne per zeventig inwoners een vergelijkbare score als Den Bosch, maar dit had te maken met specifieke privileges over de verkoop van drank.⁵⁷ De verklaring van de hoge cijfers is wellicht te vinden in de rol van 's-Hertogenbosch als garnizoenstad. Dit wordt bevestigd door de procesdossiers, waarin om de haverklap militairen opduiken in de stedelijke gelagzalen.

Kijken we nu naar het verspreidingspatroon van drankhuizen over de hele stad, dan blijkt dat hierin grote geografische variaties voorkomen.⁵⁸ Om te beginnen doen zich grote verschillen voor tussen de blokken onderling. In absolute cijfers vinden we de meeste etablissementen in de blokken Vismarkt en Markt, op enige afstand gevolgd door het blok Weversplaats. Dit zijn tevens de wijken waar het aantal drankhuizen relatief veel hoger lag dan het aantal inwoners. Het blok van de Vismarkt, waar 11% van de stadsbevolking woonde, telde 24% van de

---

⁵³ Voor het inwonersaantal: Kappelhof, 'Laverend', 56. Volgens Van Dun en Vos telde 's-Hertogenbosch in 1769 respectievelijk één drinkgelegenheid per 174 en één per 180 inwoners. Dit zijn onderschattingen op basis van een incomplete lijst uit 1769, die tweeënzeventig herbergiers vermeldt. Zie: GAHt, OSA, 8583. Van Dun, *Acht eeuwen*, 129; Vos, 'Een trictracbord', 74.

⁵⁴ van den Eerenbeemt, 'Armoede', 40.

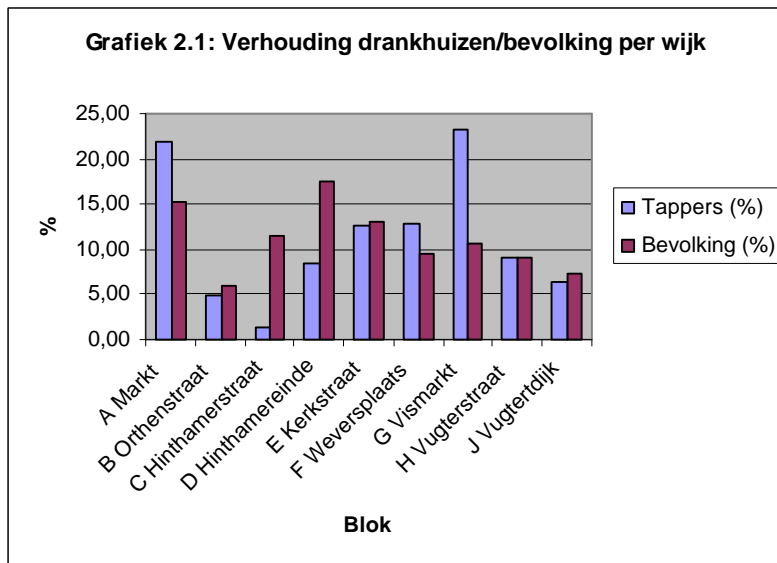
⁵⁵ Ter vergelijking: voor België bedroeg de verhouding in 2005 1 café op 542 inwoners. Eigen berekening op basis van gegevens van het Nationaal Instituut voor de Statistiek. Bron: http://statbel.fgov.be/home_nl.asp. Geraadpleegd op 06/02/2007.

⁵⁶ Brennan, *Public drinking*, 76; Poukens, *Het herbergwezen*, 19; Soly, 'Social aspects', 251-252.

⁵⁷ Kümin, 'Public houses and civic tensions', 93.

⁵⁸ Bij het vertalen van de tauxgegevens naar een ruimtelijke weergave waren volgende twee online raadpleegbare gegevensbanken een grote hulp: 'Bossche Encyclopedie', <http://www.kringvrienden.nl/ki/ency/index.htm> en 'Bossche Kennisbank', <http://www.stadsarchief.nl/stadsarchief/vraagbaak/zoeken.cfm>. Deze bevatten een schat aan bouwhistorische en geografische gegevens over 's-Hertogenbosch.

stedelijke drankgelegenheden. In het blok van de Markt was dit 15% van de bevolking voor 21% van drankhuizen. In de blokken Orthenstraat, Kerkstraat, Vughterstraat en Vughterdijk was de verhouding ongeveer gelijk. De blokken Hinthamerstraat en Hinthamereinde telden procentueel veel minder drankhuizen dan inwoners. Vooral in de Hinthamerstraat was deze verhouding spectaculair: 11,5% van de bevolking kon er terecht in slechts 1,5% van de drankhuizen.

De verklaring voor deze ongelijke spreiding lag grotendeels bij de verkeerssituatie. Herbergen concentreerden zich daar waar veel mensen samen kwamen. De belangrijkste clusters kwamen dan ook voor langs belangrijke verkeersassen, rond marktpleinen en aan de haven. Bovendien lag het aantal dranklokalen in het centrum van de stad hoger dan aan de rand. Dit verklaart de hoge concentraties in de centrale blokken Markt, Vismarkt en Weversplaats. Op de Markt alleen al waren veertien tappers en drie koffiehuishouders actief. Een even belangrijke concentratie deed zich voor in het blok Vismarkt, langs de Brede en Smalle Haven, de belangrijkste loskades van de stad. Samen waren deze goed voor achttien taphuizen. Voor het overige waren de dranklokalen meer regelmatig verspreid, waarbij centraal gelegen straten steeds meer etablissementen aantrokken dan excentrische straten. Dit is goed zichtbaar aan de hand van de drie invalswegen Orthenstraat, Vughterstraat en Hinthamerstraat, die elk van een stadspoort naar de Markt leidden. Hoe dichterbij de Markt, hoe meer herbergen er voorkwamen. Bovendien waren, op een enkele uitzondering na, alle drankhuizen gelegen in doorgaande straten, nooit in stegen. Dit verspreidingspatroon volgde

daarmee dezelfde logica als wat Brennan vaststelde voor Parijs en Clark voor Engeland.⁵⁹ Het blok van de Hinthamerstraat vormde een uitzondering vanwege het extreem lage aantal dranklokalen. Een verklaring daarvoor is op basis van deze gegevens moeilijk te vinden. Aan het spreidingspatroon van de drankenhuizen was echter ook een sociaaleconomisch aspect verbonden, dat in hoofdstuk vijf verder zal worden toegelicht.

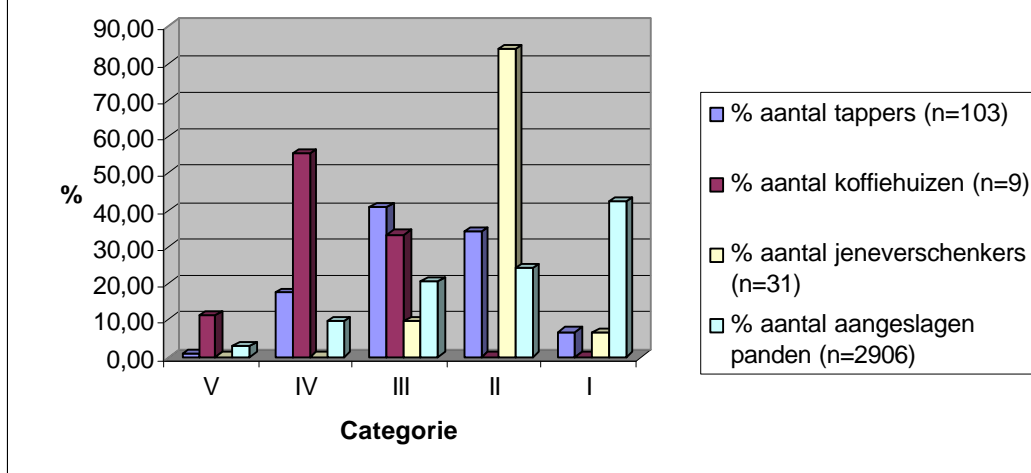
OMVANG EN INRICHTING VAN DE STEDELIJKE LOKALEN

De tauxregisters kunnen ook worden gebruikt om na te gaan in welke soort panden de meeste etablissementen waren gevestigd. Het is niet mogelijk om aan de verschillende aanslagen een exact beeld te koppelen van de omvang en het aanzien van de woning. Wel kan het inzicht verschaffen in de gemiddelde relatieve omvang en een tipje van de sluier oplichten over het gemiddelde aanzien van tapperijen, jeneverzaken en koffiehuisen. Om de huishuurwaarden op een overzichtelijke manier in te delen bakende ik vijf groepen af, waarbij I de laagste en V de hoogste waarden bevat. Omdat het aandeel van de laagste waarden in de lijst buitenproportioneel veel hoger ligt dan dat van de hoogste waarden, had het geen zin om vijf gelijke categorieën te creëren op basis van het verschil tussen de hoogste en de laagste aanslag. In dat geval zou meer dan 80% van de aanslagen in de laagste categorie zijn gevallen. Daarom nam ik als afbakening van de laagste categorie achtentwintig gulden, wat overeenkomt met de kritische armoedegrens die door de belastinginners werd gehanteerd. Voor het bepalen van de volgende categorieën verdubbelde ik steeds de omvang van de vorige categorie, aangezien zich hierin progressief steeds minder aangeslagen personen bevonden. Door het indelingscriterium lijkt de stelselmatige afname van het aantal aangeslagen panden per categorie veel regelmatig te gebeuren dan in werkelijkheid het geval is.

---

⁵⁹ Brennan, *Public drinking*, 92; Clark, *The English alehouse*, 200. Johan Poukens stelde hetzelfde vast in Hasselt, zie: Poukens, *Het herbergwezen*, 26. De verspreiding van pubs in de negentiende eeuw volgende volgens Smith eenzelfde patroon. Smith, 'Social usages', 372.

Grafiek 2.2: Procentuele verdeling etablissementen over huishuurcategorieën

Er tekent zich inderdaad een uitgesproken patroon af (zie grafiek 2.2). De grote meerderheid van de tappers was gevestigd in huizen uit de categorie II en III, waaronder we panden van kleine tot gemiddelde omvang verstaan. Slechts een zeer klein deel was gevestigd in panden uit de laagste categorie. Net geen 20% vond onderdak in de grote tot zeer grote panden uit categorie IV en V. Zonder twijfel speelde de nood aan ruimte een rol in deze verdeling. De uitbater moest over een minimum aan plaats beschikken om zijn biertonnen en enkele klanten te herbergen. Hoewel de bierkelder met slechts één ruimte een bekend fenomeen was, beschikten alle in de procesdossiers aangetroffen drankhuizen over minstens twee kamers. Vele waren echter groter. Interessante afwijkingen van dit patroon zijn te vinden bij de koffiehuizen en jeneverschenkers. Beide convergeren naar een ander uiteinde van het spectrum. Koffiehuizen komen niet voor in de laagste twee categorieën. Drie koffiehuizen vallen in categorie III, vier in categorie IV. Eén was gevestigd op de Markt, in het allerduurste pand van de stad. De jeneverschenkers tonen net het tegenovergestelde beeld. Deze zaken komen niet voor in de hoogste twee categorieën en vallen in grote meerderheid onder categorie II, de op één na laagste. Ook hier is slechts een minderheid in de laagste categorie gevestigd, wat nogmaals doet vermoeden dat de bouwsels uit deze groep slechts het absolute minimum aan leefruimte boden. Het openhouden van een jeneverhok vereiste immers nog minder ruimte dan het uitbaten van een tapperij.

Over de binnenkant van de Bossche kroegen laten de taksregisters uiteraard niets los. De procesdossiers bevatten tal van aanwijzingen over de inrichting en de huisraad, maar de informatie is te dispaaraat om algemene uitspraken mee te onderbouwen. Een betere bron

daarvoor is de boedelinventaris. Enkele van deze inventarissen werden opgesteld per kamer, wat veel onthult over het ruimtegebruik in de herbergen. Anders dan het typische café, zoals het opkwam vanaf de 19de eeuw, hoefde een vroegmodern woonhuis geen belangrijke wijzigingen te ondergaan om als herberg dienst te doen.⁶⁰ Het volstond om, naargelang de omvang van de zaak, één of meerdere ruimtes van het eigen huis open te stellen voor klanten. Aan de buitenwereld maakte men dit kenbaar door het ophangen van een takkenbos, een bierkan of een krans (wanneer er wijn werd geschonken).⁶¹ In de meeste gevallen deden deze ruimtes vermoedelijk ook dienst als leefruimte voor de waard en zijn gezin. Hierop wijst bijvoorbeeld het voorkomen van bedden in de keuken, een plaats die doorgaans toegankelijk was voor de klanten.⁶² Ook uit de procesdossiers blijkt dat het gezinsleven van de uitbaters zich (mede) in de verbruikersruimtes afspeelde. De jonge kinderen van de uitbaters waren er in elk geval veelvuldig aanwezig.⁶³ De scheiding tussen publieke en private ruimtes was immers nog lang niet zo strikt als vandaag, net zomin als alle verschillende functies (zoals eten, slapen en werken) al aan een vaste kamer waren gebonden.⁶⁴ Een doorsnede van het typische Bossche burgerhuis uit deze periode kan daarom inzicht verschaffen in de structuur van de gemiddelde herberg (zie afbeelding 2.1).

Onder invloed van de smalle parcelering en de nabijheid van de vertakkingen van de Dieze ontwikkelde zich hier een eigen woningtype.⁶⁵ De panden waren smal en diep en bestonden, zoals elders, uit een voor- en een achterhuis, van elkaar gescheiden door een brandmuur met centrale schouw. Op het gelijkvloers aan de straatkant bevond zich gewoonlijk een hoge winkelruimte, met vooraan een houten pui met glas-in-loodramen. Achter deze ruimte lag de keuken met de stookplaats en erboven een hangkamer. Het achterhuis was kleiner en had op het gelijkvloers een achterkamer met een stookplaats. Doorgaans lag deze kamer iets hoger omdat het achterhuis onderkelderd was. Enkel in de hogergelegen stadsdelen was dit ook in het voorhuis het geval.⁶⁶ Achter het huis konden zich nog aanbouwsels, een koertje, een gang of stallingen bevinden. Ook de verdiepingen waren verdeeld in voor- en achterkamers.

---

⁶⁰ Clark, *The English alehouse*, 195; van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 72.

⁶¹ Van Dun, *Acht eeuwen*, 117; Poukens, *Het herbergwezen*, 49.

⁶² GAHt, NA, 2721, 3055.

⁶³ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 078-17, 080-04, 091-16.

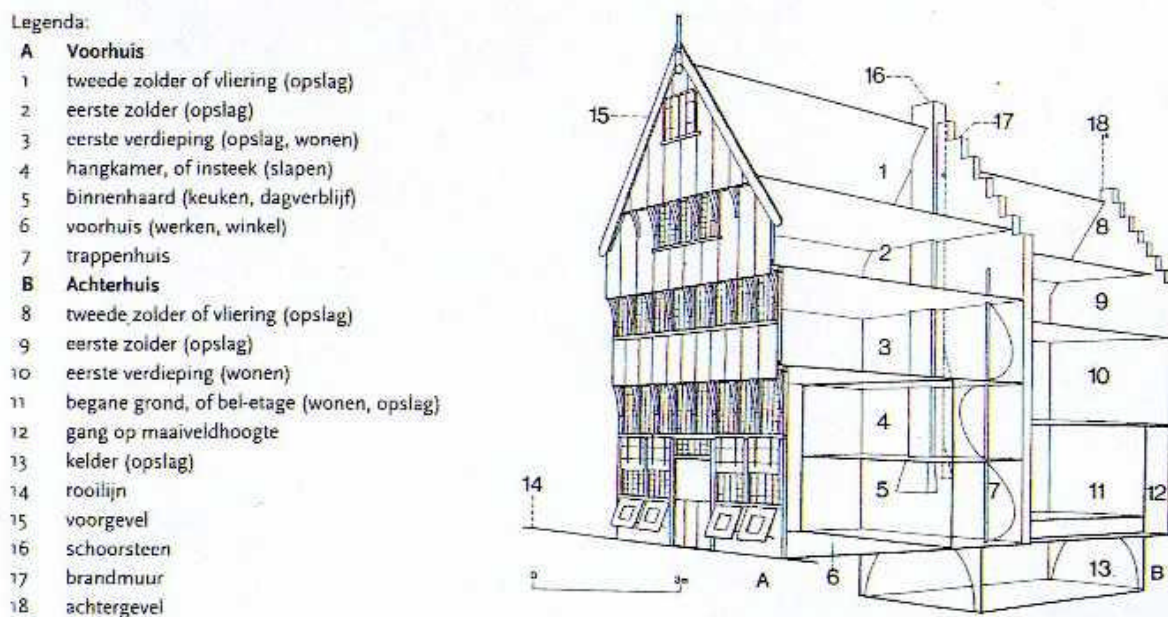
⁶⁴ Spierenburg, *De verbroken betoverig*, 15.

⁶⁵ Boekwijt, 'Het Bossche woonhuis', 8.

⁶⁶ Boekwijt, 'Het Bossche woonhuis', 9.

Afbeelding 2.1: Doorsnede van het typische Bossche woonhuis. Afbeelding van W. Pennekamp overgenomen uit Van Drunen, e.a., red., ‘Vestingstad’, 47.

De ruimtelijke mogelijkheden voor herbergiers waren legio, afhankelijk van het feit of zij enkel over het voorhuis of over beide delen van het pand konden beschikken.⁶⁷ In de procesdossiers worden zowel de voorkamer, de keuken, de hangkamer, de achterkamer als de kelder zeer frequent vernoemd als publieksruimtes. Nergens is er sprake van eigenaars die bepaalde ruimtes wilden afschermen van gebruik door hun klanten. Meer nog, klanten die dat wensten konden een ruimte voor zichzelf krijgen. Zo konden herberggasten die naar warmte verlangden de waard verzoeken om in de achterkamer of op de hangkamer een ‘rijsbosch’ (takkenbos) in brand te steken.⁶⁸ Deze werd betaald per hoeveelheid. Wie mee wilde genieten door zijn consumptie in deze kamer te gebruiken diende bij te dragen aan de kosten.

De voorkamer en de keuken komen in de dossiers het meeste voor en vormden de basisstructuur van zowat elke zaak.⁶⁹ In de voorkamer, in één van de processen ‘de camer van het pintjes gelach’ genoemd, werd getapt.⁷⁰ Uit de boedelbeschrijvingen van de herbergen De Stad Leijden en De Blinde Spiegel blijkt dat zich hier ook de winkelbank bevond. Men bewaarde er de bierpinten, de wijnpinten, de ‘glasen en roomers’, de likeurglaasjes,⁷¹ de

⁶⁷ Volgens Brennan telden de Parijse herbergen minstens twee en gemiddeld vier kamers. Brennan, *Public drinking*, 116.

⁶⁸ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 080-04, 113-03.

⁶⁹ Poukens, *Het herbergwezen*, 52.

⁷⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 117-02. Zie ook: Laan, C., *Drank*, 45-46.

⁷¹ Over de verspreiding van drinkgerei, zie: C. Laan, *Drank*, 45-52, 75-85.

schenkkannen, de schenkmaatjes, de trechters, de houten of koperen koelvaten en andere schenkersbenodigheden.⁷² In de eerstgenoemde herberg beschikte men over negenenveertig glazen en roemers, waarvan een deel stond opgesteld in een ‘gescraeywerckte glazen kast’. In de tweede herberg telde men zeventien bier- en twee wijnpintjes, waarvan een deel met tinnen deksel. Daar en in andere ruimtes bevonden zich ook spoelbakken, in De Blinde Spiegel was er zelfs een blikken spoelfonteintje. Aan de winkelbank werd wel geschonken, maar het meubel deed nog geen dienst als echte cafétoog om aan te zitten. Dat gebruik kwam pas op in de 19de eeuw.⁷³ Door de ligging aan de straatzijde konden ook mensen die enkel bier kwamen kopen voor thuisconsumptie in de voorkamer gemakkelijk worden bediend. Indien de waard zijn tapnering combineerde met een winkeltje dan vonden die commerciële activiteiten eveneens daar plaats. Gezeten werd er vermoedelijk niet.⁷⁴ In geen van beide boedels waaruit het ruimtegebruik kan worden afgelezen vinden we zitmeubelen in de voorkamer.

In de keuken, ook binnenhaard genoemd, was dat anders. Hier werd uiteraard het eten bereid, waarvoor een uitgebreid arsenaal aan potten, pannen, ketels, schotels, spitten en ander kookgerei ter beschikking stond. Daarnaast was het vooral een belangrijke verbruiks- en leefruimte. De bewoners sliepen er bij het vuur, daarvan getuigen de bedden in de boedelbeschrijvingen. Maar ook de klanten kwamen zich er warmen.⁷⁵

Het koertje was eveneens publiek toegankelijk en was net als in vele hedendaagse cafés gereserveerd voor de natuurlijke behoeften. De terugkerende ordonnanties van het stadsbestuur tegen op de publieke straat urinerende herbergbezoekers wijzen op het bestaan van enige overlast in dit verband. Ook in de procesdossiers is dit geen onbekende problematiek.⁷⁶ Nochtans werd in alle herbergboedels meubilair aangetroffen dat aan deze noden tegemoetkwam. Pispotten, pis- en kakstoelen stonden her en der opgesteld. Of ze ook ter plekke werden gebruikt kan niet uit de boedels worden opgemaakt. Kon dat wel dan zou het interessante aanwijzingen opleveren over de opkomst van het schaamtegevoel. In de procesdossiers wordt er alvast niet aan gerefereerd.

Verspreid over de verschillende kamers stonden voor de bezoekers tafels, banken en stoelen klaar, eventueel voorzien van zitkussens of zittingen in bies of leder. Afgaande op het aantal stoelen en banken was De Blinde Spiegel de grootste van de geselecteerde herbergen, met zesenvieftig zitplaatsen. Niet veel kleiner was de zaak van Jan Van Hoenendonck, met

---

⁷² GAHt, NA, 2721, 3055.

⁷³ Brennan, *Public drinking*, 116.

⁷⁴ Vos, ‘Een tric-tracbord’, 76.

⁷⁵ Boekwijt, ‘Het Bossche woonhuis’, 9.

⁷⁶ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 103-03, 119-08.

achtendertig plaatsen. De herberg van Adriaan Van Os en De Stad Leijden hadden een meer bescheiden capaciteit, respectievelijk drieëntwintig en twintig plaatsen.⁷⁷ Daarnaast gebruikten bezoekers wellicht ook ander elementen, zoals tonnen en kisten, als zitmeubilair. Verder waren er talrijke kleine tafeltjes waarrond zich gezelschappen konden vormen. Sommige werden door de boedelbeschrijvers niet gespecificeerd, andere deden dienst als ‘schenktafeltjes’ of ‘theetafeltjes’. Die laatste waren vaak gelakt. De grote tafels, in dennen- of eikenhout, konden soms worden uitgeschoven. Soms waren ze bedekt met een kleurig kleed.

Heel wat elementen wijzen op de verschillende spelmogelijkheden. Herbergiers die over een voldoende grote tuin beschikten legden hierin soms ter vermaak van hun gasten een baan aan voor balspelen als kegelen, klossen of colven. In 's-Hertogenbosch was dit bijvoorbeeld het geval in herberg De Colveniersboogaard op het Hinthamereinde en in De Vergulde Cartouwe in de Stooftstraat.⁷⁸ Bijzonder populair waren bordspelen. In vier van de vijf geraadpleegde boedels bevonden zich triktraktborden, in het totaal twaalf stuks, plus een dambord.⁷⁹ Speelkaarten of dobbelstenen werden vanwege hun beperkte waarde niet in boedels opgenomen. Wel stond er in een kamer van De Blinde Spiegel een ‘vierkant tafeltje met groen behangen’, wat sterk doet denken aan een kaarttafeltje.⁸⁰ In diezelfde herberg bevond zich zelfs een speciale ‘copere speelblaker’ die wellicht diende om de spelers bij te lichten.⁸¹

In alle kamers stonden verder houten, ijzeren of blikken kandelaars. In verschillende ruimtes hingen ook prenten aan de muur. Daarop konden tekeningen met allerlei thema's voorkomen of liedjes staan gedrukt. De muren van sommige etablissementen werden opgesmukt met schilderijen en spiegels.

De andere verdiepingen van het huis, gewoonlijk twee etages en een zolder, kregen in de procesdossiers geen vermelding. Uit de boedels blijkt daarentegen dat de bovencamer in sommige herbergen toegankelijk was voor de verbruikers. Op de zolder kwamen geen gasten. Daar bewaarden de eigenaars droge voorraden als steenkool, houtspaanders of turf. Huijbert Roeloffs vande Meerendock, waard van De Stad Leijden, bewaarde daar ook zijn ‘manuaal ofte schuldboeck’.

---

⁷⁷ GAHt, NA, 3055; 2870; 2770; 2721.

⁷⁸ www.kringvrienden.nl/ki/ency/Straten/Hinthamereinde.htm; Vos, ‘Een trictracbord’, 76.

⁷⁹ GAHt, NA, 2721, 2770, 2870 en 3055.

⁸⁰ Veerle De Laet trof meerdere van deze speeltafeltjes aan in boedels van privéwoonhuizen uit de hogere sociale klassen. De Laet, *Kunstbezit*, 130.

⁸¹ Vos, ‘Een tric-tracbord’, 77.

Tevens waren op de etages kamers gelegen voor inslapers, tenminste in die herbergen die ook logement aanboden. Die van Jan Van Hoenendonck was er vermoedelijk zo één.⁸² In zijn huis werden niet minder dan zeventien bedden geteld, samen met grote voorraden peluwen, oorkussens, ‘oorfluwynen’ en beddenlakens. In een dergelijk etablissement belandde men gewoonlijk met verschillende gasten in dezelfde kamer, soms ook in hetzelfde bed.⁸³ Ter illustratie daarvan kan een dossier uit 1654 dienen, dat zich afspeelt in de logementskamer van de weduwe Bestine in de Vughterstraat. Op zes juli waren daar verschillende marskramers gelogeed. Eén van hen, Adriaan Van Enschot, had gruwelijke voornemens. Toen de anderen gingen slapen heeft hij zich ‘versteecken ende hem verborgen gehouden tot omtrent twee uren in den nacht. Als wanneer hij hem heeft veropenbaert om sijn boos ende moordadich concept uyt te wercken’. Hij is naar het bed van Rogier Stans gegaan, een jongeman die daar ook gelogeed was, ‘ende hebbende hij, den selven jonghman liggende op syn bedde sonder eenige woorden met een bloot mesch eene soo swaeren steeck in syn borst gesteecken, ende het selve mesch oock so grouwelijck ende cruwelijck in syn borst omgedraeyt, dat die selve Roger Stans daervan oock totter doot toe gequetst is geworden’. Hij gaf hem daarbij nog twee andere steken, ‘meynende alsoo den voorschreven Rogier Stans op syn bedde te vermoorden’. De ongelukkige Stans was ondertussen van het bed gevallen en, in de overtuiging hem gedood te hebben, keerde Van Enschot zich af om de rest van zijn plan ten uitvoer te brengen. Hij begaf zich naar ‘een ander bedde staende in de camer van den voorschreven Rogier Stans, waer op lach eenen anderen man, seggende (...): den andere moet daer oock aen’. Waarop hij ook de andere man heeft ‘aengetast ende hem oock verscheyde quetsure gegeven’. De schijnbare levenloze Roger Stans was ondertussen echter ‘opgecomen ende gelopen in de keucken bij de dochter van den huijse om assistentie van den chirurchijn te hebben’. Deze stond dadelijk op om hulp te halen. Het gevaar was echter nog niet geweken. Bij het terugkomen trof ze de booswicht onverwacht aan bij de stal, ‘in sijn hant hebbende eene rieck, slaende de voorschreven dochter daer mede seer grouwelijck op haer beenen ende op haer handen’.⁸⁴

DIENSTEN VAN DE HERBERG: NODEN EN DEUGDEN

Na deze materiële beschrijving van de Bossche drankhuizen volgt een verkenning van de activiteiten die er plaatsvonden. Welke diensten mocht de bezoeker verwachten? Op basis van

---

⁸² GAHt, NA, 2870.

⁸³ Collomp, ‘Woningen’, 443; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 15.

⁸⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 154-11.

het aanbod kende het herbergwezen in veel gebieden een duidelijke verdeling in gradaties, waarvoor aparte termen bestonden. Dit was vastgelegd in wetten. In Engeland bijvoorbeeld onderscheidde men *alehouse*, *tavern* en *inn*, die in oplopende volgorde de omvang van de accommodatie aangaven.⁸⁵ Later kregen deze concurrentie van *coffee house* en *gin shop*. In Frankrijk had men voor het lessen van zijn dorst de keuze uit *taverne*, *cabaret*, *limonadier*, *café* en *guingette*.⁸⁶ Het primaire onderscheid lag in de soort van drank die er werd verkocht en de condities waaronder dat gebeurde (bijvoorbeeld het recht om maaltijden aan te bieden of de gasten te laten neerzitten). Ook in de Duitstalige landen bestond een dergelijk onderscheid.⁸⁷ In de Nederlanden was een vergelijkbare onderverdeling opvallend afwezig. Hermesdorf rept er met geen woord over. In de context van 's-Hertogenbosch heeft het archiefonderzoek door Van Dun evenmin iets dergelijks opgeleverd. Het lijkt erop dat de herbergsector op dit vlak minder sterk gereguleerd was dan in de buurlanden. Op basis van de in de procesdossiers en tauxregisters gebruikte terminologie is er alvast geen opvallend onderscheid aan te duiden. In de processen tonen de herbergbezoekers zich weinig creatief door de door hen bezochte lokalen uitsluitend aan te duiden met de termen 'huys' of 'huysinghe'. Ter onderscheiding werd hieraan meestal de naam van de uitbater toegevoegd. Soms gebruikte men de naam van het pand, die automatisch overging op het dranklokaal. In de tauxregisters wordt op het eerste gezicht wel een onderscheid gemaakt op basis van de aangeboden drank. Hiervoor bestonden de volgende drie categorieën: 'koffiehuys', 'tapt' en 'schenkt soopjes'. Bij nader inzien is deze verdeling echter redelijk arbitrair. 'Tappen' blijkt een verzamelterm te zijn waaronder naast het tappen van bier ook het schenken van wijn en jenever kon vallen. Zelfs het onderscheid tussen koffiehuizen en tapperijen is niet helemaal duidelijk. Twee van de zaken die in de tauxregisters als koffiehuizen staan geregistreerd komen in de blokboeken van datzelfde jaar voor als tappers. De consumptie van wijn krijgt in de tauxregisters nauwelijks een vermelding. Aan wijnkooplieden was het, net als aan brouwers, ter voorkoming van accijnsontduiking verboden om in kleine hoeveelheden te verkopen. Toch telt de lijst slechts één (koffie- en) wijnhuis. Dit wijst erop dat ook de detailverkoop van wijn niet aan slechts één beroepsgroep was voorbehouden maar gewoon door tappers gebeurde. In feite lijkt voor geen enkele drank een dergelijke beperking te hebben bestaan. Uit de boedelinventaris van De Blinde Spiegel blijkt integendeel dat in deze

---

⁸⁵ Clark, *The English alehouse*, 5.

⁸⁶ Brennan, *Public drinking*, 78.

⁸⁷ Frank, 'Satan's servants', 16; Kümin, 'Public houses and civic tensions', 90; Tlusty, *Bacchus*, 145.

zaak zowel bier, wijn als koffie vloeide.⁸⁸ Verder lijken de meeste tappers van bier eveneens over een voorraad jenever te hebben beschikt. In het 18de-eeuwse Parijs zou dit onmogelijk zijn geweest, of in elk geval toch illegaal.⁸⁹ Dit alles leert ons dat uitbaters van dranklokalen zich konden toeleggen op een bepaalde drank, maar dat hierover van overheidswege weinig of geen verplichtende bepalingen bestonden.

In de Middeleeuwen was wijn de basisdrank van het herbergbezoek. In de 16de eeuw stegen de prijzen (onder andere vanwege toegenomen transportkosten) echter zodanig dat het edele vocht in Noordwest Europa de status kreeg van luxeproduct en dat tot het einde van het Ancien Régime.⁹⁰ Bier kwam in de plaats.⁹¹ Water was in die tijd zoals bekend geen veilige optie.⁹² De herbergier kocht het bier in tonnen bij de talrijke brouwers in de stad. De klanten konden het krijgen in een kan, wanneer er een heel gezelschap dronk, of in een individuele pot. De inhoudsmaten van dit vaatwerk waren strikt bepaald en werden regelmatig gecontroleerd door ijkmeesters.⁹³ In een herberg aan de Smalle Haven kon een verhitte klant niet wachten tot de waardin de brandewijn in een glaasje had geschonken maar dronk in één teug het maatbekertje zelf leeg.⁹⁴ Overigens werd lang niet al het verkochte bier ter plaatse opgedronken. Omdat de brouwers enkel grote hoeveelheden te koop aanboden was het grootste deel van de bevolking op de herberg aangewezen om zich te bevoorraden van bier voor thuisconsumptie. Het bier behield zijn overwicht tot in de 18de eeuw, toen het door concurrentie uit verschillende hoeken zijn plaats als volksdrank bij uitstek kwijtspeelde.⁹⁵

Vanaf 1639 begon de opbrengst van de bieraccijns gevoelig af te nemen.⁹⁶ Ook het aantal stedelijke brouwers liep fel terug.⁹⁷ Koffie, thee en chocolade begonnen aan het einde van de 17de eeuw hun carrière als uitgesproken eliteproducten, waarrond een heel eigen cultuur ontstond. In de literatuur staat het koffiehuis bekend als een nieuwe sociale en culturele instelling, waar de bezittende klasse en intellectuelen in een rijkelijk decor van gedachten wisselden en de couranten lazen.⁹⁸ Door het opkomende privatiseringsideaal ontwikkelde zich rond deze dranken bovendien een sterke huiselijkheidscultuur.⁹⁹ Wie er de ruimte en de

---

⁸⁸ GAHt, NA, 3055.

⁸⁹ Brennan, *Public drinking*, 78.

⁹⁰ Van Uytven, 'Le combat', 58.

⁹¹ Blondé en Van Uytven, 'Wijnverbruik', 123.

⁹² Soly, 'Kroeglopen', 569 en Van Uytven, 'Le combat', 56.

⁹³ Van Dun, *Acht Eeuwen*, 120.

⁹⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 080-07.

⁹⁵ Vink, 'Mondkost', 38. Ook de wijnconsumptie steeg weer in de 18de eeuw. Kappelhof, 'Laverend', 63.

⁹⁶ Kappelhof, 'Laverend', 60.

⁹⁷ Van Dun, *Acht Eeuwen*, 32.

⁹⁸ Burke, *Volkscultuur*, 254; Soly, 'Social aspects', 251; Van Uytven, 'Le combat', 76.

⁹⁹ Laan, *Drank*, 189-191; Vink, 'Mondkost', 34.

middelen voor had nodigde anderen uit in de eigen woning voor een meer intieme bijeenkomst.¹⁰⁰

De sterk dalende prijzen van koffie na 1750 maakten dat het prestige van deze verfijnde oorden in de 18de eeuw snel afnam, wat de drank bereikbaar maakte voor brede bevolkingslagen.¹⁰¹ Ook thee zette in de 18de eeuw de verovering van de massa's in.¹⁰² Chocolade behield daarentegen veel langer een elitepositie en werd verhoudingsgewijs veel minder gedronken.¹⁰³ Of dit alles ook opging voor 's-Hertogenbosch is een vraag die in het laatste hoofdstuk aan bod zal komen.

Een ander koloniaal product dat zijn opwachting maakte in de herberg was tabak. Dit genotsmiddel genoot al gauw een brede populariteit. Het werd gerookt in pijpjes die de gasten zelf meebrachten of die werden aangeboden door de herbergier, die ook tabak verkocht. De echte uitdager van bier als volksdrank was jenever of brandewijn.¹⁰⁴ Hoewel het in principe om twee verschillende dranken gaat worden de benamingen in de bronnen door elkaar gebruikt.¹⁰⁵ De populariteit ervan was sinds het einde van de 17de eeuw onstuitbaar in heel Europa.¹⁰⁶ De opmars van deze dranken, die een lagere prijs combineerden met een hoger alcoholgehalte, werd door commentatoren beschreven als een ware plaag, vooral onder de armere bevolking.¹⁰⁷ De hoge graanprijzen, waardoor ofwel de prijs van het bier moest stijgen ofwel de kwaliteit ervan dalen, verzwakten de concurrentiepositie van het bier aanzienlijk.¹⁰⁸ Aan het einde van de 18de eeuw werd de consumptie van 'gedistilleerde wateren' in Staats-Brabant nog extra gestimuleerd door het verhogen van de bieraccijns en het opheffen van beperkingen op de jeneverstokerij. Het aantal stokerijen en schenkers bleef dan ook toenemen. Pas in de 19de eeuw werd het probleem effectief bestreden door een verlaging van de bieraccijnzen.¹⁰⁹ Men dronk de 'soopjes' doorgaans uit hele of halve glaasjes. Er bestonden verschillende smaakvariëteiten, waarvan de anijsvariant voorkomt in de procesdossiers.¹¹⁰

Naast drank voorzag de herberg ook in voeding, een praktijk waar weinig sporen van terug te vinden zijn en die vermoedelijk neerkwam op eten wat de pot schaft. Wel was het voor herberggasten mogelijk om een stuk vlees mee te brengen en dit door de waard te laten

---

¹⁰⁰ Van Uytven, 'Le combat', 76.

¹⁰¹ Brennan, *Public drinking*, 129; Clark, *The English alehouse*, 3; Laan, *Drank*, 189; Soly, 'Kroeglopen', 574.

¹⁰² Laan, *Drank*, 188; Van Uytven, 'Le combat', 74.

¹⁰³ Laan, *Drank*, 192; Van Uytven, 'Le combat', 73; Vink, 'Mondkost', 34.

¹⁰⁴ Clark, *The English alehouse*, 236; Van Uytven, 'Le combat', 68.

¹⁰⁵ Voor een gedetailleerder beschrijving van deze dranken, zie: Laan, *Drank*, 182-188.

¹⁰⁶ Smith, 'Social usages', 368; Soly, 'Kroeglopen', 274; Van Uytven, 'Le combat', 72.

¹⁰⁷ Soly, 'Kroeglopen', 575; van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 105; Van Dun, *Acht eeuwen*, 24.

¹⁰⁸ Smith, 'Social usages', 368.

¹⁰⁹ Van Dun, *Acht eeuwen*, 24.

¹¹⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-21.

bereiden. Overnachting behoorde eveneens tot de basisdiensten van de herberg, toch voor zaken van enige omvang. Ook was het gebruikelijk, zij het niet enkel in herbergen, om afzonderlijke kamers op lange termijn te verhuren aan dezelfde persoon.¹¹¹

Behalve voedsel, drank en overnachting bood het openbare lokaal een aantal minder tastbare goederen aan die in de vroegmoderne tijd schaars waren en waarvan de aanwezigheid mee aan de basis lag van de centrale positie van de herberg in het sociale leven. Het gaat met name om ruimte, warmte en licht.¹¹² Om te begrijpen hoe reëel de nood hieraan was dienen we de vroegmoderne woonomstandigheden in ogenschouw te nemen. We moeten ons geen illusies maken over de benarde woontoestand en het algehele gebrek aan comfort.¹¹³ De tauxregisters leren dat 42,5 % van de huisgezinnen in huisjes uit de allerlaagste aanslagcategorie leefde. Deze onderkomens werden ‘kamers’ genoemd en waren niet groter dan één of twee ruimtes.¹¹⁴ De registers laten duidelijk zien dat ze massaal in nauwe gangen en aan kleine binnenplaatsjes waren gelegen. Specifiek voor ’s-Hertogenbosch vertaalde zich dit ondermeer in de straatnamen. Talrijke steegjes dragen namen als Achter de Wereld, Achter de Zwaan of Achter den Ossekop. De eigenaam verwees naar een groter pand waarachter de kleine onderkomens zich bevonden.¹¹⁵ De hygiënische omstandigheden moeten er ellendig zijn geweest.¹¹⁶ Een ander deel van de bevolking huurde een kamer en beschikte evenmin over veel leefruimte. Dikwijls waren het complete gezinnen die op een dergelijke beperkte ruimte dienden samen te leven, wat een latente bron van conflicten vormde.¹¹⁷ Een groot deel van het leven van deze mensen speelde zich dan ook buiten de woning af.¹¹⁸ De verwarming en verlichting van slecht geïsoleerde huizen betekenden in de lange wintermaanden een zware kost voor de dikwijls ontoereikende huishoudbudgetten. De kosten van hout, turf, olie of kaarsen waren immers niet te onderschatten.¹¹⁹ Dan was het goedkoper om bier te drinken in de herberg en tegelijk te genieten van het kaarslicht en de warmte van het haardvuur. Alleen

---

¹¹¹ De omvang van dit fenomeen kan niet worden gemeten in de tauxregisters omdat daarin, zoals gezegd, enkel de hoofdbewoner van het huis werd aangeslagen. In de processen komt het wel voor. Zie bijvoorbeeld: GAHt, RA, Crimineel procesdossier 091-16.

¹¹² Soly, ‘Kroeglopen’, 570; Tlusty, *Bacchus*, 158.

¹¹³ Prak, ‘Een verbazende menigte’, 80.

¹¹⁴ Boekwijt, ‘Het Bossche woonhuis’, 16.

¹¹⁵ Herman Roodenburg schetst een gelijkaardig beeld van de armzalige stegen en gangen in de Hollandse steden. De snelle bevolkingsaanwas in deze steden leidde tot een verdichting van de open ruimte, wat de woonomstandigheden wellicht nog nijpender maakte. Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, 227.

¹¹⁶ Prak, ‘Een verbazende menigte’, 80.

¹¹⁷ Volgens Peter Clark had het *alehouse* een belangrijke functie als ‘a retreat from the pressures of family life’. Clark, *The English alehouse*, 236.

¹¹⁸ Brennan, *Public drinking*, 113, 154, 173; Muchembled, *De uitvinding*, 166; Vos, ‘Een tric-tracbot’, 60. Volgens Michael Smith kwam de *pub* onder invloed van de verdichting van het stedelijke weefsel in de negentiende eeuw nog centraler te staan in het sociale leven van de industriële arbeidersklasse. Smith, ‘Social usages’, 371.

al vanuit deze overwegingen was herbergbezoek voor de lagere sociaaleconomische klassen, de meerderheid van de bevolking dus, een noodzaak.

Herbergbezoek kon dus in verschillende opzichten een noodzaak zijn, maar dan bepaald geen onaangename. Alcohol leste niet alleen de dorst maar bracht ook de roes die een hard bestaan draaglijk maakt.¹²⁰ Er waren gevarieerde ontspanningsmogelijkheden. Het sociale verkeer werd, zoals boven al bleek, opgevrolijkt met allerlei gezelschapsspelen. De overheid bestreed met grote ijver de weddenschappen waarmee het spelen gepaard ging, maar stond voor een onmogelijke taak.¹²¹ Niet alleen de herbergklanten amuseerden zich ermee, ook in de koffiehuzen werd lustig gespeeld en gegokt.¹²² Een zeldzamer spel, dat niettemin in minstens één Bossche herberg voorkwam, was het biljart.¹²³ Wanneer het weer het toeliet vonden buiten, voor de deur of in de tuin, volkse competitie spelen plaats, soms op speciaal daarvoor aangelegde banen. De herberg bekleedde ook een belangrijke plaats in het muzikale leven. Mensen putten uit een uitgebreid repertoire aan liederen en dansten op de viool- of doedelzakklanken van een betaalde muzikant. Behalve gemengde ontspanning was er ook betaalde liefde, die in de herberg goed gedijde. Gespecialiseerde huizen stelden meisjes en bedden ter beschikking.¹²⁴ Als ruime en beschutte omgeving was de herberg ook de plek bij uitstek voor het vieren van feesten. Daaronder vielen de feesten rond geboorte en huwelijk, maar ook de gezamenlijke maaltijden van gilden en verenigingen. Centraal stonden de herbergen ook bij het vieren van de jaarlijkse evenementen zoals kermis, carnaval en lokale feestdagen.¹²⁵

Tenslotte kon de herberg onderdak bieden aan diensten of activiteiten die in deze periode niet over een eigen ruimte beschikten. Ze vormde een niet te onderschatten centrum van informatie in een maatschappij die grotendeels draaide op verbale communicatie.¹²⁶ Wie informatie zocht stapte gewoonlijk een drankenlokaal binnen, waar het lokale nieuws circuleerde. Van die snelle circulatie van nieuwtjes bieden de procesdossiers talrijke voorbeelden. Wanneer een persoon niet thuis of aan het werk werd aangetroffen loonde het de moeite om in de lokale herbergen langs te lopen. Wanneer personen om welke reden dan ook moesten wachten, dan vormde de herberg daarvoor de voor de hand liggende locatie. Ook

---

¹¹⁹ Soly, 'Kroeglopen', 570.

¹²⁰ Smith, 'Social usages', 373.

¹²¹ Tlusty, *Bacchus*, 153.

¹²² Vos, 'Een triktraktort', 61.

¹²³ Vos, 'Een triktraktort', 76.

¹²⁴ Soly, 'Kroeglopen', 572.

¹²⁵ Brennan, *Public Drinking*, 135; Tlusty, *Bacchus*, 159.

¹²⁶ Tlusty, *Bacchus*, 162; van den Broeck, *Lierke plezierke*, 95.

voor het afsluiten van contracten, openbare verkopen, amusante optredens of vertoningen bood de herberg de ruimte en het publiek.¹²⁷

DE RELATIE MET DE OVERHEID: REGULERING EN WANTROUWEN

Tussen de tappersbranche en de nationale en stedelijke overheden bestond een nauwe, zij het niet zorgeloze relatie. De neerslag hiervan vinden we in de talrijke ordonnanties die, zeker in de 17de en 18de eeuw, werden uitgevaardigd om allerlei aspecten van het openbare lokaal te reguleren. De oorzaak van deze overheidsbetrokkenheid lag enerzijds in de speciale beroepspositie van de uitbaters en anderzijds in het groeiende wantrouwen van de elite ten aanzien van de typische herbergactiviteiten.

De waarden oefenden hun beroep uit zonder gebonden te zijn aan gildenvoorschriften, aangezien ze niet waren opgenomen in een beroepsvereniging.¹²⁸ In 's-Hertogenbosch veranderde dit in 1703, toen ze werden ondergebracht bij het gilde van de kramers.¹²⁹ Deze regeling stootte echter op weerstand van de betrokkenen. In 1705, 1758 en de jaren negentig van de 18de eeuw dienden 'de tappers van bieren, wijnen en gedistilleerde wateren met de kleine maat' bij het stadsbestuur rekwesten in om tot een eigen gilde te worden gemaakt, zoals dat in de meeste omliggende gebieden het geval was.¹³⁰ Ze argumenteerden dat kramen en tappen fundamenteel verschillende bezigheden waren en wezen op de noodzaak om, via een eigen verbond, de ongeregelde heden die zich in hun vak voordeden te bestrijden. Hun aanvragen werden echter keer op keer afgewezen.

Tenzij ze dat laatste argument enkel gebruikten om het ordelievende stadsbestuur gunstig te stemmen, blijkt uit deze aanvragen dat ook in het werkveld een nood aan regulering bestond. Al van in de vroegste dagen van het openbare lokaal heeft de overheid het gebrek aan gildereguleringen ingevuld door zelf publicaties en voorschriften uit te vaardigen.¹³¹ In de eerste plaats betrof het regels over accijnzen, inhoudsmaten en niet betalende klanten. Opvallend is dat deze regels aanvankelijk vooral de bescherming van de waard beoogden. Het 12de en 13de-eeuwse stadsrecht bevatte bepalingen die een correcte betaling aan de herbergier moesten garanderen.¹³² Vanaf het begin werden de waarden door de overheid ingeschakeld als een verlengstuk van politie en justitie en maakten ze deel uit van de ordehandhaving. Ze

---

¹²⁷ Burke, *Volkscultuur*, 109; Soly, 'Kroeglopen', 570; Van Dun, *Acht eeuwen*, 120; van de Sande & Vos, 'Een verdeeld huis', 142.

¹²⁸ Hermesdorf, *De herberg*, 36; Van Dun, *Acht eeuwen*, 119.

¹²⁹ In 1691 al waren alle 'grote herbergiers' tegen hun wil verplicht om het poorterschap te kopen en toe te treden tot het kramersgilde. GAHt, OSA, Resolutieboeken, 314, f°111v°, 112r°, 10 mei 1691.

¹³⁰ GAHt, OSA, Resolutieboeken, 379, f°51v°, 52r°, 9 maart 1758; Van Dun, *Acht eeuwen*, 121.

¹³¹ Van Dun, *Acht eeuwen*, 120; Hermesdorf, *De herberg*, 36.

dienden toezicht te houden op verboden wapendracht, hun vreemde gasten te wijzen op de wetten van het land en verdachte personen aan te geven.¹³³ Deze rol verleende hen een niet te onderschatten maatschappelijk prestige. Zeker tot in de 16de eeuw combineerden vele overheidsambtenaren als schepen, schout of burgemeester hun ambt met de functie van waard. Voor dorpsbesturen was het niet ongebruikelijk om in de herberg te vergaderen.¹³⁴ Gaandeweg werd de toon echter repressiever. Vanaf de 16de eeuw begon de overheid, onder invloed van veranderende percepties bij de elite, op te treden tegen voordien als normaal beschouwde praktijken. De maatschappelijke bovenlagen ontwikkelden gaandeweg gedragsnormen die zelfdwang en zelfbeheersing voorop stelden. In de loop van een traag en lang proces nam ze afstand van de directe omgangsvormen, de ongeremdheid en de dikwijls grove, seksuele of scatologische thema's die de populaire cultuur kenmerkten.¹³⁵ In de 17de en 18de eeuw ontwikkelden zich onder invloed van dit proces niet alleen heel eigen omgangsvormen maar ook een meer en meer exclusief sociaal en cultureel leven. Wie het zich kon veroorloven trok zich terug in beperkt toegankelijke ruimtes als theater en opera in plaats van deel te nemen aan de uitgelaten gemeenschapsactiviteiten als kermis en carnaval.¹³⁶ Het elitaire sociale verkeer verplaatste zich van de openbare naar de (semi-)private ruimte.¹³⁷ In haar wantrouwen vond de elite een vurige medestander in de Kerk, die sinds het Concilie van Trente een nieuwe disciplinerende in eigen rangen en onder de gelovigen nastreefde. Via de individuele biecht, een regelmatig kerkgang en een betere opleiding van priesters hoopte de kerkelijke leiding vat te krijgen op de levenswandel van haar kudde. De gelovigen bleken dikwijls slechts oppervlakkig gekerstend en volgden lang niet zo'n strenge zedelijke principes als de (ontwikkelde) clerus wenste.¹³⁸ In het bijzonder de vele volkse gebruiken waren hen een doorn in het oog. In het overwegend katholieke Staats-Brabant legden de bedienaren van de Gereformeerde Kerk een bijzondere afkeer aan de dag tegenover de vele katholieke 'superstitiën' van het gewone volk.¹³⁹

Het is belangrijk om erop te wijzen dat deze evoluties niet zo lineair verliepen als op het eerste gezicht lijkt en dat ook de tegenstelling tussen elite en volk niet als absoluut mag worden beschouwd. De oorspronkelijke pleitbezorgers van deze opvatting, waarvan Robert Muchembled de bekendste is, hebben ondertussen een meer genuanceerde benadering naar

---

¹³² Van Dun, *Acht eeuwen*, 117.

¹³³ Hermesdorf, *De herberg*, 123, 287.

¹³⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 211.

¹³⁵ Muchembled, *De uitvinding*, 38; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 15, 311.

¹³⁶ Burke, *Volkscultuur*, 254.

¹³⁷ Soly, 'Kroeglopen', 576.

¹³⁸ Woodhead, *Christianity*, 268.

voren geschoven.¹⁴⁰ Dit neemt niet weg dat sporen van deze evoluties op vele vlakken waarneembaar zijn. De discussie is vooral gericht op de mate van segregatie en de verhouding tussen elitaire en populaire cultuur. In het laatste hoofdstuk zal onderzocht worden of deze evoluties ook in 's-Hertogenbosch merkbaar waren en wat de invloed ervan was op het herberg- en koffiehuiswezen.

Vast staat dat de herberg een hoofddoelwit was van de disciplineringspogingen van Kerk en staat. In het sociale en culturele leven van grote delen van de bevolking speelde deze instelling een centrale rol. De feesten, de populaire gebruiken, het alcoholmisbruik, de directe omgangsvormen, het werkverzuim, het geweld: in de ogen van de elite het was allemaal terug te vinden in de herberg.¹⁴¹ Een zeer belangrijk element in het groeiende wantrouwen was de strijd tegen bedelarij die vanaf de 16de eeuw werd ingezet.¹⁴² Toenemende aantallen zwervende bedelaars en vagebonden bezorgden de overheden in heel Europa kopzorgen. Geld om hen te onderhouden was er niet. Onder invloed van een opkomende arbeidsmoraal werd de meerderheid gezien als werkweigeraars die het land verarmden en het gemunt hadden op de door eerlijk werk verkregen bezittingen van de burgers.¹⁴³ Herbergen werden ervan verdacht om hen onderdak te bieden en als hoofdkwartier te dienen voor hun misdadige acties.¹⁴⁴ Het geweldmonopolie dat de staat in de vroegmoderne periode begon te ambiëren werd gedwarsboemd door het vele geweld bij herberggruzies.¹⁴⁵ De Kerk beschouwde de herberg als een grote concurrent die de gelovigen aanzette tot misverzuim, in het bijzonder op zondag. Ook de zonde van de ontucht was een zaak van het openbare lokaal. Uit al deze overwegingen vloeide vanaf de 16de eeuw een grote stroom publicaties en verordeningen voort.¹⁴⁶ Een overzicht van al deze grote en kleine voorschriften uit het omvangrijke archief van de Bossche schepenbank moet nog geschreven worden. De grote lijnen van het verhaal zijn echter bekend.

Een eerste groep voorschriften regelde geweld en vechtpartijen in de herberg. In een ordonnantie uit 1601 werd de herbergiers verweten dat ze zich niet voldoende inspanden om vechtpartijen in hun lokalen te voorkomen.¹⁴⁷ Wanneer zich spanningen voordeden waren ze

---

¹³⁹ Biemans, *'De paapsche poppecraam'*; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 269.

¹⁴⁰ Muchembled, *De uitvinding*, 34; Roodenburg, *'Ideologie'*, 92.

¹⁴¹ Volgens Thomas Brennan groeide de herberg in de verbeelding van de elites uit tot metafoor van alles wat er fout ging met de lagere klassen. Brennan, *Public drinking*, 9.

¹⁴² Van Dijck, *De pacificering*, 144-156.

¹⁴³ Lis & Soly, *Armoede*, 54; Brennan, *Public drinking*, 209.

¹⁴⁴ Brennan, *Public drinking*, 270; Tlusty, *Bacchus*, 164.

¹⁴⁵ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 21.

¹⁴⁶ Van Dijck, *De pacificering*, 258.

¹⁴⁷ GAHt, OSA, 485.

verplicht de betrokken gasten te laten vertrekken of hen aan te zetten tot verzoening. Hermesdorf wijst erop dat waarden in de Middeleeuwen het recht hadden de 'vrede' aan te bieden tussen twee partijen, wat deze op straffe van een boete verplicht waren te aanvaarden.¹⁴⁸ Al vroeg doken er regels op die het dragen van wapens in de herberg aan banden legden. In het bijzonder het dragen van 'lange messen' werd bestreden. Bij het binnenkomen was de waard verplicht zijn klanten te wijzen op het verbod en de lange messen in bewaring te nemen voor de duur van het bezoek.¹⁴⁹ Uit de procesdossiers blijkt dat deze regel nog tot in de 18de eeuw werd nagevolgd.¹⁵⁰ In 1661 vaardigden de Staten Generaal een plakkaat uit tegen de vele doodslagen op de wegen en in de herbergen van Brabant en in het bijzonder in de Meierij van 's-Hertogenbosch.¹⁵¹ Het in de herberg dragen van zakpistolen, lange messen (langer dan zeventien 'duymen') en 'onbehoorlijk geweer' (verboden wapens) werd verboden. Op overtreding stond een boete en, bij herhaling, verbanning. Werden deze wapens ook daadwerkelijk gebruikt dan volgde een lijfstraf, onafhankelijk van het feit of daarbij gewonden waren gevallen of niet. Het dragen van gewone, kleinere messen werd niet verboden. Deze praktijk was zo wijdverbreid dat het weinig zin had om ze te bestrijden. Werd iemand echter betrapt op het trekken van zo'n mes dan kon de boete oplopen tot tweehonderd gulden. In een *Ampliatie van het Placcaet tegens de Vechteryen ende Doodtslagen* uit 1665 werden boetes vastgelegd voor het aanbrengen van kwetsuren, die opliepen naargelang de ernst ervan.¹⁵²

Dreigden er desondanks toch 'twisten en kijvagian' te ontstaan dan was het aan de 'weerden ofte weerdinnen' om een confrontatie te voorkomen. Eén van de 'twisters' dienden ze binnen te houden, de andere moesten ze het huis uit zetten. Deden ze dit niet en viel er een dode in de herberg (of liep iemand in de herberg een kwetsuur op waaraan hij later overleed) dan werd de zaak gesloten en verloren de uitbaters voor drie jaar het recht om herberg te houden. Uit de praktijk blijkt dat uitbaters deze preventieve regel consequent toepasten, ook al stonden ze voor een moeilijke en dikwijls gevaarlijke taak. Ook de omstanders kregen verantwoordelijkheid opgelegd. Wie zich niet inspande om op publieke bijeenkomsten, waar onenigheid dreigde, het conflict te sussen, was strafbaar. Ook getuigen die de namen van de betrokkenen verzwegen tijdens het onderzoek hing een boete boven het hoofd. Aan chirurgijns werd verboden om nog langer verdachte wonden te verbinden vooraleer van het

---

¹⁴⁸ Hermesdorf, *De herberg*, 217; Tlusty, *Bacchus*, 161.

¹⁴⁹ Hermesdorf, *De herberg*, 115.

¹⁵⁰ GAHT, RA, Crimineel procesdossier 126-19.

¹⁵¹ GAHt, OSA, 485.

¹⁵² GAHt, OSA, 486.

slachtoffer vernomen te hebben hoe, waar, wanneer en door wie de wonde was toegediend. Dit diende de geneesheer onmiddellijk te melden aan de schout, eveneens op straffe van boete. Als oorzaak van vechtpartijen noemde men dikwijls kaart- of dobbelspelen en dronkenschap, praktijken waartegen eveneens een papieren oorlog werd gevoerd.

Andere veel herhaalde regels handelden over de sluitingstijden. In vele steden lag de avondklok vast op tien uur 's avonds, maar dit varieerde sterk onder invloed van de omstandigheden.¹⁵³ In tijden van spanning of beroering, bijvoorbeeld naar aanleiding van oorlogshandelingen of politieke onrust, konden de openingsuren worden teruggeschroefd. In de onrustige jaren tachtig en negentig van de 18de eeuw varieerde het sluitingsuur tussen negen en tien uur.¹⁵⁴ Het sluitingsuur voor militairen was anders dan dat voor burgers en de naleving ervan werd ook strenger gecontroleerd. Regelmatig dook het verbod op voor herbergiers om na taptoe nog te tappen aan militairen.¹⁵⁵ Dit kan wellicht worden verklaard door de verhoogde militaire aanwezigheid in het garnizoen in deze jaren. Aan het begin van de 19de eeuw verschoof de avondklok van 'herbergen, sociëteiten en koffiehuisen' naar elf uur.¹⁵⁶

Wat vooral opvalt is het totale gebrek aan afdwingbaarheid van deze maatregelen.¹⁵⁷ Niet alleen was de politionele macht daarvoor sterk onderbemand (zeker in verhouding tot het aantal lokalen), bovendien blijkt dat er ook geen overdreven belang aan werd gehecht. In geen enkel procesdossier wordt zelfs maar melding gemaakt van het overtreden van de avondklok, hoewel talloze herbergzaken zich afspelen bij nacht en ontij. Een klassieker onder de sluitingsvoorschriften is de verplichte eerbiediging van de zondagsrust. Deze maatregel werd al sinds de Late Middeleeuwen geregeld uitgevaardigd. Op zondagen en heilige dagen mocht geen drank vloeien in openbare lokalen vóór twaalf uur 's middags en zeker niet tijdens de mis.¹⁵⁸ Het mocht allemaal niet baten, want zowel de overtredingen als de verordeningen bleven komen.

Een laatste groep voorschriften behandelde al de buitensporigheden die gepaard konden gaan met 'Kermissen, Bruyloften, Dansingen ofte andere publijcque Vergaderingen'.¹⁵⁹ De herberg fungeerde daarbij immers als een centrale locatie. Het betreft hier regels over het aantal toegelaten gasten, de uren waarop mocht worden gedanst en gemusiceerd, waarschuwingen

---

¹⁵³ Van Dun, *Acht eeuwen*, 123.

¹⁵⁴ GAHt, OSA, A369, 8-8-1787; 26-2-1793; 6-8-1794; 3-8-1795; 13-11-1795.

¹⁵⁵ GAHt, OSA, A377, 28-8-1753; 22-11-1811, A369, 3-10-1794, A371, 27-7-1801.

¹⁵⁶ GAHt, OSA, A377, 3-2-1831; 31-10-1837; 7-10-1840.

¹⁵⁷ Brennan, *Public drinking*, 277.

¹⁵⁸ Van Dun, *Acht Eeuwen*, 123.

¹⁵⁹ GAHt, OSA, 485.

tegen dronkenschap, praktijken van charivari, wapendracht en dergelijke. Deze regels werden voornamelijk uitgevaardigd met betrekking tot het platteland. In de kleine dorpsgemeenschappen waren deze gemeenschappelijke feestelijke bijeenkomsten nog sterker ingebed dan in de stad. Voor een uitstekende analyse ervan kan men terecht bij Gerard Rooijackers.¹⁶⁰ Tegen de baldadigheden van kermis, vastenavond en carnaval werden echter ook stedelijke waarschuwingen uitgevaardigd. Dikwijls kwam het daarbij neer op het bestrijden van openbare dronkenschap en vechtpartijen.¹⁶¹ In de aanklacht van een procesdossier uit 1782 staat te lezen dat de verdachte wellicht dronken was aangezien het voorval plaatsvond op Vastenavond, ‘wanneer vele jonge lieden de gewoonte hebben om sig den gansen nacht vrolijk te maeken, te zwieren en van de eene herberg in de andere rond te loopen’.¹⁶² In sommige jaren werden kermis en jaarmarkt, waarvan het vieren grotendeels in de herbergen gebeurde, afgeschaft vanwege ‘de onrust der tijden’.¹⁶³ De vrees voor een politiek verlengstuk aan grote feestelijke ongeregeldeheden was inderdaad niet ongegrond. Zowel in de voorschriften als in de praktijk werd door de overheid een tamelijk onrealistisch onderscheid gemaakt tussen ‘goede’ en ‘quade’ herbergen. Van de goede herbergen werd uiteraard verondersteld dat ze zich hielden aan alle regels en voorschriften. De uitbaters van kwade herbergen waren daarentegen lieden van slechte wil, die de wet, de zeden en de openbare orde op alle mogelijk vlakken trachtten te dwarsbomen. Deze zaken werden geassocieerd met geweld en prostitutie en daarom ook ‘hoer-, mot- en ravothuizen’ genoemd. Een speciale verdachtmaking viel op plattelandsherbergen. Roversbendes gebruikten ze naar verluidt, met medeweten van de waard, als uitvalsbasis om onschuldige reizigers te overvallen en te ontvoeren. Naar aanleiding hiervan werd in 1587 een plakkaat uitgevaardigd ‘tegens die vrybueters, knevelaers ende straetschenders met verbodt op het logeren vande selve aenden Herbergiers, Cabarettiers ende alle anderen’.¹⁶⁴ Hierin werd voor alle plattelandsherbergen van de Meierij een verplicht registratiesysteem ingevoerd. Enkel herbergen van goede reputatie kregen nog langer een vergunning, de rest werd illegaal. In de stad werd dit systeem nooit doorgevoerd. Nochtans waren ook stedelijke herbergen niet onverdacht in dit verband. In het bijzonder van aan de stadsrand en de stadspoorten gelegen taveernen werd vermoed dat ze vagebonden en beurzensnijders huisvestten, die van daaruit potentiële slachtoffers

---

¹⁶⁰ Rooijackers, *Rituele repertoires*.

¹⁶¹ GAHt, OSA, A369, 5-1-1785; A372, 17-8-1776; 21-11-1811; 15-2-1828; A376, 29-11-1808; 26-2-1813; 27-2-1824.

¹⁶² GAHT, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

¹⁶³ GAHt, OSA, A369, 8-8-1787; 6-9-1794.

¹⁶⁴ Hagen, ‘Tijdingen’, 83.

bespieden.¹⁶⁵ Uit de ervaring met de procesdossiers blijkt hoe die tweedeling eerder overeenkwam met de angsten en wensen van de overheid dan dat ze de realiteit weerspiegelde. Ongetwijfeld bestonden er obscure lokalen die meer marginale elementen aantrokken dan andere. Maar door een ongelukkig voorval kon een zaak al gauw het odium van kwade herberg over zich krijgen. Door de obsessie van overheidswege voor buitensporigheden en het geloof in een georganiseerde ‘tegenmaatschappij’ van marginalen en bedelaars gingen deze normatieve documenten volledig voorbij aan de dagelijkse functie die de herberg voor de meerderheid van de bevolking vervulde.¹⁶⁶

DE FIGUUR VAN DE WAARD

Zoals boven aangehaald verloor het beroep van waard heel wat van zijn glans in de 17de en 18de eeuw. Burgemeesters en schepenen in de dorpen hielden niet langer een herberg in bijberoep. Delen van de bevolking namen niet langer deel aan de gemeenschappelijke activiteiten en distantieerden zich van de cultuur van de gelagzaal.¹⁶⁷ Dit betekent niet dat het uitbaten van herbergen sindsdien toekwam aan marginale personen. Net zoals vroeger moest de waard een persoon zijn die een zekere stabiliteit kon garanderen. Hiervoor waren verschillende redenen.

Ten eerste was hij een figuur in wie de klant vertrouwen stelde. Hij moest goede diensten leveren en daarbij eerlijk tewerk gaan. De drank die hij schonk moest zuiver zijn en juist geprijsd. Mensen wendden zich tot hem voor informatie, voor overnachting en voor een correctie behandeling. Ten tweede diende de uitbater van een openbaar lokaal te beschikken over goede sociale vaardigheden. In zijn woning verzamelden zich mensen met dikwijls andere achtergronden. Hij moest kunnen omgaan met lokale inwoners en vreemdelingen, met bedelaars en rijke burgers, met meesters en knechten, met mensen van verschillende afkomst en overtuiging. Hij moest in het juiste register spreken en de orde handhaven wanneer dat nodig was. Deze bemiddelende functie van de waard is een geliefd thema in de oudere, op normatieve bronnen gebaseerde historiografie. Hermesdorf schrijft in lyrische bewoordingen over de groeiende eenheidsdynamiek en het samenhorighedsbesef in de Noordelijke Nederlanden die mede zouden zijn voortgekomen uit het verzoenende optreden van menige wijze herbergier.¹⁶⁸ De bronnen uit de praktijk, die vandaag de dienst uitmaken in de sociale en culturele geschiedenis, voegen een heel andere dimensie toe aan de rol van de waard. Hij

---

¹⁶⁵ Hermesdorf, *De herberg*, 269.

¹⁶⁶ Brennan, *Public drinking*, 20, 270; Soly, ‘Kroeglopen’, 572.

¹⁶⁷ Soly, ‘Kroeglopen’, 576; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 16.

bekleedde dikwijls een benarde positie tussen aangeschoten en agressieve klanten, die niet aarzelden om hun conflicten met het mes te beslechten. De uitkomst was afhankelijk van het vermogen van de waard om krachtdadig op te treden.

In de woorden van Michel Vovelle was de waard een intermediair.¹⁶⁹ In de herberg doorkruisten talrijke culturele en sociale circuits elkaar en kwam het erop aan een aanvaardbare omgangstaal te vinden. Zijn loyaliteitsrelaties met alle aanwezigen maakten de waard tot een geschikt figuur voor arbitrage. Zoals boven opgemerkt was dit ook de overheid opgevallen, die de waard tot de officiële bemiddelaar bij gevechten aanstelde.¹⁷⁰ De procesdossiers leren dat hij ook in de praktijk ingreep bij ruzies, en dikwijls met succes. Slechts zelden raakte de waard zelf betrokken in een vechtpartij. Wanneer het toch gebeurde viel het des te meer op, omdat hij daarmee: ‘directelijk tegens sijnen schuldigen plicht, selver krackeel ende vechterije veroorsaect, die hij integendeel als hospes ofte weert, van andere hadde moeten beletten ende verhinderen’.¹⁷¹

Ten derde bleef de waard een maatschappelijke positie vervullen. Hij was zowel verantwoording verschuldigd aan zijn klanten als aan de wet. Die laatste hield hem nauwlettend in het oog. Peter Clark stelt dat de uitbaters van *alehouses* in 18de-eeuws Engeland waren uitgegroeid tot gezagstrouwe en conservatieve medestanders van de wet.¹⁷² Het duidelijke wantrouwen van de overheid suggereert dat de zaken op het continent anders lagen. Toch bleef de waard een figuur met een maatschappelijke functie. Ook op dit niveau, tussen overheid en volk, was hij een middelaar. Zo blijkt uit de procesdossiers dat waarden meer dan gemiddeld geletterd waren. Hoewel er weinig gehandtekende getuigenverklaringen bewaard zijn gebleven, zijn de overgeleverde exemplaren dikwijls van waarden afkomstig. Wel doet het verbreden van de sociale afstand tussen de hoogste en laagste maatschappelijke klassen doorheen de vroegmoderne periode vermoeden dat het herbergwezen in toenemende mate gradaties in aanzien kende, wat ook afstraalde op de uitbaters.

Wat was het sociaaleconomische profiel van de herberguitbaters? Hier moeten we ons beperken tot de indirecte informatie van de taxen op de huishuur. Aangezien uitbaters gewoonlijk hun eigen huis gebruikten voor hun tappersactiviteit geeft de huishuur een indicatie over hun persoonlijke materiële positie. Boven werd al aangetoond dat de meerderheid van de uitbaters in de lage middenklasse viel. Slechts een absolute minderheid

---

¹⁶⁸ Hermesdorf, *De herberg*, 286.

¹⁶⁹ Vovelle, ‘Les intermédiaires’.

¹⁷⁰ Tlusty, *Bacchus*, 158.

¹⁷¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 170-11.

¹⁷² Clark, *The English alehouse*, 315.

behoorde tot de laagste bezitsklasse of armen. Dit sluit aan bij het net geschetste middenklasseprofiel van de waarden. Tevens ligt het voor de hand dat het sociaaleconomische profiel van de schenkers in jeneverkoten lager lag dan dat van de uitbaters van uitgebouwde herbergen.¹⁷³ Dit hangt samen met het feit dat veel mensen het beroep van tapper beoefenden als inkomensaanvulling. Dat geldt nog meer voor jenever schenken dan voor bier tappen, omdat voor de eerste activiteit slechts een minimum aan accommodatie nodig was. In 1806 beoefenden volgens de registers van de patentbelasting zestien van de zesenzeventig Bossche jeneverschenkers deze nering in bijberoep.¹⁷⁴ In 1775 vulden vijfenveertig Bosschenaren hun inkomen aan met het schenken van bier of gedistilleerd. Dat is meer dan 30% van het totale aantal tappers. De tauxregisters leren dat een tapperij dikwijls als aanvulling op een winkeltje werd gehouden. In dat geval ging het bijvoorbeeld om de zaak van een kruidenier, beenhouwer, glazenmaker of schoenmaker waar tegelijk drank werd geschonken.

Niet alleen als tweede beroep was tappen interessant, het kon ook een uitkomst bieden voor mensen die alleen kwamen te staan en daardoor zonder inkomsten vielen. Dit gaat in het bijzonder op voor weduwen. Volgens de tauxregisters van 1775 waren zesentwintig van de 133 Bossche herbergen en jeneverhuizen in handen van weduwen. Dat betekent één vijfde van het totaal. Dit was geen toeval. Terugvallen tot de staat van weduwe stond, wanneer men niet hertrouwde, garant voor verarming.¹⁷⁵ Een eigen inkomen was daarom noodzakelijk en tappen leende zich hier gemakkelijk toe. Het tappen was aan weinig beroepsregels gebonden, behoefde geen groot kapitaal, geen technische voorkennis en evenmin grote spierkracht. Vermoedelijk was de sterke aanwezigheid van weduwen in deze sector een Europees fenomeen. Ook in andere gebieden, zoals Beieren, was tappen een middel bij uitstek voor weduwen om hun inkomen aan te vullen.¹⁷⁶ Michael Frank stelt dat vele tappende weduwen daar illegaal herberg hielden omdat ze geen erkenning kregen. Voor 's-Hertogenbosch gaat dit niet op. Aangezien er geen registratiesysteem bestond was tappen voor weduwen er een erkende en legitieme bron van inkomsten.

De weduwen vormden overigens niet de enige vrouwelijke vertegenwoordiging in deze sector. Ook echtgenotes van herbergiers werden op grote schaal ingeschakeld. Uit 1769 is een lijst bewaard van 'Personen bij Willem Blanket en Johan Van Leeuwaarden, Pagters van Imposten op Bieren, Wijnen en Brandewijnen [...] opgegeven en in welke Huijsen doorgaans in het Winter Saijsoen Steen-Kool-Vuuren gestookt worden' en aan wie door de groenroede

---

¹⁷³ Clark, *The English alehouse*, 236.

¹⁷⁴ van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch*, 133.

¹⁷⁵ Lis & Soly, *Armoede*, 214.

een publicatie werd afgegeven aangaande ‘de Behandeling en Redding van Drenkelingen’.¹⁷⁷ Deze lijst telt tweeënzeventig etablissementen. Interessant genoeg heeft de groenroede genoteerd aan welk lid van het huishouden hij de lijst heeft overgemaakt. Deze onbedoelde steekproef onthult bijgevolg wie er op dat moment de zaak leidde. Op de tweeënzeventig keren dat de groenroede een herberg binnenstapte kreeg hij vijf keer de meid, vier keer de dochter en één keer de zoon tegenover zich. In vijfentwintig gevallen maakte de heer des huizes de dienst uit, in tweeëntwintig gevallen zijn echtgenote. Samen met negen weduwen betekent dit dat in veertig van de tweeënzeventig gevallen een vrouw de leiding had over de herberggruimte. Ook uit de procesdossiers blijkt dat het roer dikwijls in handen was van waardinnen. Dat zovele tapperijen in bijberoep werden beoefend doet vermoeden dat het uitbaten van de herberg aan de vrouw werd overgelaten terwijl de man zich wijdde aan zijn hoofdberoep, in hetzelfde huis of elders. Naast zelfstandige winkeliers combineerden immers ook voerlieden of turfstekers hun beroep met een tapperszaak. Een gelijkaardig patroon stelde Clark vast in Engeland.¹⁷⁸ Dit alles geeft het vroegmoderne beroep van waard een verrassend vrouwelijk gezicht. De waardinnen bevonden zich in een feitelijke gezagspositie over hun mannelijke klanten. Uit de procesdossiers zal blijken dat ze deze positie ook daadwerkelijk uitoefenden.

---

¹⁷⁶ Frank, ‘Satan’s servants’, 25.

¹⁷⁷ GAHt, OSA, 8583.

¹⁷⁸ Clark, *The English alehouse*, 201.

III. 'AU CARREFOUR DES RPUTATIONS'.¹⁷⁹ PLAATS EN FUNCTIE VAN DE HERBERG IN HET SOCIALE VERKEER

OP ZOEK NAAR STRUCTUUR

Het onderzoek van procesdossiers is pas betrekkelijk laat een punt van belang geworden op de historiografische agenda. Dat hoeft niet enkel te verbazen omdat eerdere historici daarmee een schat aan informatie onaangeroerd lieten (de archieven van alle schepenbanken en jurisdicties in de oude Nederlanden alleen al bevatten duizenden en duizenden dossiers), het heeft hen ook enkele vrolijke momenten gekost. Weinig bronnen paren op een vergelijkbare wijze de louter wetenschappelijke bruikbaarheid aan het pure plezier van een intrigerende, aandoenlijke, soms ronduit spannende lectuur. De talrijke getuigenverklaringen wemelen van kleine scènes uit het dagelijkse stadsleven in de vroegmoderne periode. De uitbundige genreschilderijen van Brueghel en Teniers mogen dan al het voordeel hebben van de directe aanschouwelijkheid, aan de lezer van de stapels vergeeld papier van de schepenbanken openbaren zich ontelbare, nauwelijks minder visuele taferelen. Net als de genrestukken blinken ze uit in een veelkleurige, gedetailleerde en realistische weergave, maar hun inhoud is veel dynamischer. We ontmoeten er personen van vlees en bloed wier dagelijkse bestaan we voor kortere of langere episodes van nabij kunnen volgen.

Dat het om waar gebeurde verhalen gaat appelleert onvermijdelijk aan de empathie van de lezer. Door de aard van de bron kennen nogal wat van deze verhalen een dramatische afloop. Talrijke keren liep een vrolijk kaartspel of een goedbedoelde heildronk uit in een dodelijke steekpartij. De gruwelijke details ervan staan zeer plastisch beschreven in de vele schouwingen van lichamen, door de chirurgijns 'gevisiteerd en nae de const geopent'.¹⁸⁰ De titel van Joos Van Craesbeecks kroegtafereel 'De dood is fel en snel' klinkt bij deze lectuur voorwaar niet als een overdrijving. Op de scène lopen echter ook talrijke amusante nevenpersonages rond. Het is een komen en gaan van simpele boerenzonen, knollengooiende 'paepen', kijkende buurvrouwen, beschonken tamboers, vreemde kooplieden, 'baldadige jonge lieden' en 'twistsoeckende' ambachtsknechten. Hun onnavolgbare scheldrepertoire is dikwijls even humoristisch als de ambtelijke *sérieux* waarmee de schepenen zich beraadden over in hedendaagse ogen soms futiele kwesties.

---

¹⁷⁹ Farge, *La vie*, 25.

¹⁸⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

Temidden van die overvloed aan anekdotes en eigenaardige personages is het niet moeilijk om te vervallen in karikaturen. Zoals in de genretaferele gebeurtenissen zouden we vaste stereotypen kunnen ontwerpen en ons tevreden stellen met een amusante beschrijving van hun typekenmerken. Door te focussen op de soms vreemde of buitensporige gedragingen van de betrokkenen kunnen we de afstand benadrukken tussen 'wij' en 'zij'. Willen we echter begrijpen wat we lezen, dan moeten we proberen dieper door te dringen. Welke dieperliggende structuur ligt er achter deze massa grote en kleine gebeurtenissen? Door welke logica kunnen op het eerste gezicht onbegrijpelijke handelingen toch in een zinvol patroon passen? Dit kan alleen maar door ervan uit te gaan dat de woorden en daden van de betrokkenen kaderden in een bredere context van sociale relaties en culturele normen. De herberg stond niet los van de samenleving maar bevond zich daarentegen in het middelpunt ervan. Het gedrag in de herberg werd gestructureerd door interne regels die niet zijn vastgelegd in wetten maar wel degelijk werden nagevolgd. Daarom moet de herberg, om het niveau van de anekdote te overstijgen, worden ingepast in een breder maatschappelijk verband. De talrijke processen tonen mensen met verschillende achtergronden die de herberg gebruikten voor hun sociale interactie en daarbij bepaalde regels volgden. In onderzoek naar de organisatie van het sociale verkeer bekleedt het concept 'gemeenschap' een centrale plaats. In de volgende paragraaf komen dit concept en de mogelijke toepassingen ervan voor het historische onderzoek aan bod.

'GEMEENSCHAP' ALS CONCEPTUEEL KADER VOOR HERBERGONDERZOEK

Het concept 'gemeenschap' heeft al een zekere loopbaan achter zich en stamt oorspronkelijk uit de 19de-eeuwse sociologie. Het kreeg grote bekendheid na de publicatie van het klassieke werk *Gemeinschaft und Gesellschaft* in 1887 door de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies. Diens ideeën werden verder uitgewerkt door Max Weber. Het onderscheid tussen de twee begrippen werd een klassieke conceptuele dichotomie voor het benaderen van samenlevingen. Het eerste samenlevingstype kenmerkt zich volgens deze theorie door de onderschikking van het individuele belang aan het belang van de groep. De organisatie berust op sterke persoonlijke relaties en een subjectief saamenhorigheidsgevoel onder de leden. Daarom is er weinig tot geen nood aan externe dwang bij het naleven van de regels. Het tweede type heeft daarentegen het individuele belang als basis. Het berust op een rationele samenwerking tussen individuen in dienst van het eigenbelang van de leden. Zakelijke rationaliteit komt in de plaats van saamenhorigheidsgevoel en externe controle is noodzakelijk. Deze twee types waren dikwijls het uitgangspunt bij de studie van samenlevingen, maar zijn sterk normatief gekleurd.

Conservatieve denkers verheerlijk(t)en de *Gemeinschaft* als een in het verleden gesitueerde sociale idylle die steunde op een hoge morele toewijding en veroorde(e)l(d)en de gerationaliseerde moderne samenleving als een individualistische omgeving die leidt tot vervreemding en sociale desintegratie.¹⁸¹

Deze normatieve invulling en het belang van het ‘subjectieve gevoel’ bij de afbakening ervan maken het concept *Gemeinschaft* echter moeilijk wetenschappelijk inzetbaar. Sinds de jaren 1950 en 1960 werd gezocht naar nieuwe definities om het samenleven van mensen in lokale gemeenschappen te onderzoeken.¹⁸² De grote inbreng vanuit Angelsaksische hoek maakt dat dit vernieuwde concept eerder met de Engelse term *community* wordt aangeduid. Craig Calhoun schreef een belangrijk synthetisch en programmatisch artikel over de toepassing van het concept in het historische onderzoek.¹⁸³ Vanwege de invloed van deze bijdrage voor het latere historische onderzoek neem ik zijn omschrijving als uitgangspunt. Centraal staat de objectieve studie van sociale relaties tussen mensen. De mate waarin er sprake is van een gemeenschap kan enkel worden gemeten aan de hand van de interactie die tussen hen bestaat. Hiervoor gebruikt Calhoun een kwantitatief criterium, namelijk de frequentie van de interactie, en een kwalitatief criterium, namelijk het bestaan van onderlinge verplichtingen.¹⁸⁴ Mensen moeten dus interageren en hun gedrag moet gebonden zijn aan regels. Het bestuderen van reële sociale relaties, de frequentie en de aard ervan leidt tot een beeld dat veel dichter bij de historische werkelijkheid staat dan een ideaalbeeld dat gebaseerd is op het *a priori* idee van een subjectief samenhorigheidsgevoel. Even belangrijk als de relatie tussen mensen is de relatie tussen de relaties.¹⁸⁵ Deze bepaalt de intensiteit van de gemeenschap en is afhankelijk van drie parameters. Ten eerste de dichtheid: elk individueel lid van de gemeenschap verhoudt zich in een directe relatie tot (bijna) alle andere individuele leden. Iedereen kent elkaar persoonlijk. Ten tweede de veelvuldigheid: dezelfde mensen worden door meerdere verschillende relaties met elkaar verbonden. Zo behoren ze bijvoorbeeld tot dezelfde buurt, maar ook tot dezelfde geloofsgroep, dezelfde familie, dezelfde vriendengroep, en dergelijke. Ten derde de collectiviteit: de gedragskeuze van individuen wordt beperkt door collectief voorgeschreven normen die het vermijden van interne conflicten tot doel hebben. Zo wordt de goede verstandhouding binnen de gemeenschap bevorderd.

---

¹⁸¹ Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 81.

¹⁸² Garrioch, *Neighbourhood*, 3.

¹⁸³ Calhoun, ‘Community: Towards a Variable Conceptualization for Comparative Research’.

¹⁸⁴ Calhoun, ‘Community’, 93.

¹⁸⁵ Calhoun, ‘Community’, 100.

Deze drie verbindingen maken dat het gedrag van het individu de hele groep aanbelangt. De gemeenschap organiseert zichzelf door interne gedragsregels en heeft daarom weinig nood aan mechanismen van externe dwang, zoals politie of justitie. Naarmate de invloed van de externe autoriteiten toeneemt en verplichtingen op morele basis plaatsmaken voor verplichtingen op wettelijke basis, komt de interne hiërarchische organisatie onder druk en neemt het zelfregulerende vermogen van de gemeenschap af.¹⁸⁶ Een belangrijk gevolg van de interne regulering is dat het individu zich conformeert aan de regels van de groep. Het houdt dus rekening met de publieke opinie. Dit betekent niet dat het individu niet over een zekere keuzevrijheid beschikt. De regels zelf worden bepaald door de cultuur en komen tot stand op basis van gewoonte en ervaringen. Volgens Calhoun is de strikte tegenstelling tussen individu en gemeenschap dan ook niet houdbaar.¹⁸⁷ Overigens benadrukt Calhoun dat een gemeenschap zelden of nooit voorkomt in haar zuivere vorm maar bijna altijd in relatie staat tot een externe autoriteit.

Deze nieuwe conceptualisering maakt van ‘gemeenschap’ een inzetbare heuristische eenheid voor historisch onderzoek, zonder nog langer een normatieve bijklank te hebben. Dit gaat in het bijzonder op voor het onderzoek naar stedelijke gemeenschappen. Waar de sociale interactie plaatsvindt in een welomschreven geografische of administratieve zone is het afbakenen van een gemeenschap betrekkelijk eenvoudig.¹⁸⁸ Een goed voorbeeld is het dorp, waarbinnen het niet moeilijk is om duidelijke afhankelijkheidsrelaties aan te duiden. In de grote en minder grote steden van de vroegmoderne periode is dit minder evident. Hoewel er duidelijk lokale solidariteitsrelaties voorkwamen, miste men een werkbaar conceptueel kader om ze in te plaatsen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de gemeenschapsstudies die in navolging van deze theoretische vernieuwing verschenen voornamelijk betrekking hadden op steden. Vanaf de jaren '80 verscheen in het bijzonder over Parijs en Londen heel wat onderzoek.

De eerste grootschalige onderneming was het onderzoek van David Garrioch naar het Parijse buurtleven. Op basis van politionele archieven reconstrueerde hij de rol van de buurt als gemeenschapsvormende factor, de sociale grenzen van de buurtgemeenschap, de functie ervan in het dagelijkse leven en de band met andere sociale relaties. Bovendien detecteerde hij, aan de hand van wijzigende randvoorwaarden, langetermijnevoluties met betrekking tot functie van de buurt in de sociale organisatie. Hij kwam tot de conclusie dat een grootstad als

---

¹⁸⁶ Calhoun, ‘Community’, 108.

¹⁸⁷ Calhoun, ‘Community’, 89.

¹⁸⁸ Garrioch, *Neighbourhood*, 2.

Parijs uiteenviel in talrijke *urban villages*.¹⁸⁹ Dankzij de lokale basis van solidariteitsrelaties leidde urbanisering met andere woorden niet noodzakelijk tot vervreemding. Hij wees erop dat kwalitatieve criteria de nadruk moeten krijgen in de zoektocht naar gemeenschappen.¹⁹⁰ Het meten van een welbepaald soort sociale relaties als graadmeter of het op voorhand afbakenen van een geografische zone bezorgt het onderzoek immers snel een zelfvoorspellend karakter. Het laat niet toe om de vraag te beantwoorden of bepaalde relaties al dan niet van invloed waren op de vorming van een gemeenschap. Zo konden familiebanden een rol spelen, maar was dit geen noodzaak. Ook het meten van frequentie op zich is niet voldoende. Buren kwamen elkaar dagelijks tegen op straat of in het trappenhuis maar de mate waarin ze tot dezelfde gemeenschap behoorden hing af van de kwaliteit van hun interactie. Als belangrijkste criterium naast het voorkomen van sociale banden en daarop gebaseerde interactie schuift hij daarom het gelden van interne regels naar voren.¹⁹¹ Deze ongeschreven regels golden enkel voor de groepsleden en niet voor buitenstaanders. Op deze manier grensden ze de gemeenschap af op een manier die niet noodzakelijk werd gedetermineerd door geografische nabijheid of een specifieke sociale band. Zo kon van twee burens de ene wel deelnemen aan een gemeenschappelijke buurtmaaltijd en de andere niet, waardoor hij zichzelf buiten de gemeenschap plaatste. Omgekeerd kon iemand de toegang tot een gemeenschappelijk goed (bijvoorbeeld het drinken uit dezelfde kan of de toegang tot een herbergruimte) worden ontzegd en op die manier worden uitgesloten van deelname aan de sociale interactie.

In het zog van Garriochs pionierswerk verschenen heel wat publicaties die het opsporen van lokale gemeenschapsorganisatie als uitgangspunt namen. Vermeldenswaard voor Londen zijn de studie van Jeremy Boulton over Southwark, een Londense voorstad in de 17de eeuw, en die van Ian Archer over de stabiliteit van de sociale relaties in het 16de-eeuws Londen.¹⁹² Voor Parijs verschenen verschillende publicaties van Arlette Farge over het straatleven en de lokale sociale verhoudingen (deels al vóór het werk van Garrioch). Met zijn schets van het 18de-eeuwse Parijse herbergwezen toonde Thomas Brennan aan hoe een analyse op het niveau van de lokale gemeenschap kan bijdragen tot een helder inzicht in het functioneren van de sociale en culturele verhoudingen.¹⁹³ Bij ons schreven Catharina Lis en Hugo Soly een waardevol

---

¹⁸⁹ Tot die conclusie komt ook Herman Roodenburg met betrekking tot de Hollandse steden. Roodenburg, 'Naar een etnografie', 220. Richard Cobb, die steeds het belang van de buurten in het Parijse sociale leven benadrukte, ligt aan de basis van het idee van de *urban village*.

¹⁹⁰ Garrioch, *Neighbourhood*, 5.

¹⁹¹ Garrioch, *Neighbourhood*, 19.

¹⁹² Archer, *The pursuit*; Boulton, *Neighbourhood*.

¹⁹³ Brennan, *Public Drinking*; Farge, *La vie*.

artikel over het buurschap als lokale gemeenschap. Ook Marc Jacobs, Harald Deceulaer en Herman Roodenburg publiceerden hun bevindingen over het buurtleven in vroegmoderne steden.¹⁹⁴

Uit deze publicaties komen een aantal gemeenschappelijke bevindingen naar voren die ook voor dit onderzoek als uitgangspunten zullen dienen. Om te beginnen werd het concept 'gemeenschap' in de eerste plaats dienstbaar gemaakt aan het onderzoek naar het lokale stedelijke sociale verkeer, dat wil zeggen, naar het buurtleven. De toon werd gezet door Garrioch die in het gemeenschapsconcept een langverwacht heuristisch middel zag voor het opsporen van lokale sociale organisatievormen.¹⁹⁵ Zijn nadruk op een analyse van kwalitatieve parameters wordt ondersteund door ander onderzoek. Zo leidde geografische nabijheid niet noodzakelijk tot het ontstaan van een buurtgemeenschap, eerder de aard van de interactie primeerde. Het is duidelijk dat buurtsolidariteit voor sociaaleconomisch zwakkere groepen van groter belang was dan voor de hoge inkomensgroepen. Wie economisch zelfstandig was kon het zich veroorloven om meer afstand te bewaren tegenover zijn burens en niet deel te nemen aan het gemeenschapsleven. Dat laatste schijnt in de loop van de vroegmoderne periode eeuw in toenemende mate te zijn gebeurd, ook al bracht het niet noodzakelijk geografische afzondering mee.¹⁹⁶ In het laatste hoofdstuk komt deze kwestie uitgebreider aan bod. Een andere nuancing is dat de omvang van het stadsgedeelte een rol speelde. Alle vroegmoderne steden waren op één of meerdere manieren ingedeeld in bestuurlijke of administratieve eenheden. Deze wijken dienden als basis voor de belastingheffing, de brandbestrijding, het lokale bestuur of andere organisatievormen. Zo verdeelden de verschillende stedelijke schutterijen de stad in wijken waar elk van hen het recht had om leden te werven. Op die manier bepaalden de stadswijken de structuur van de stedelijke milities.¹⁹⁷ In katholieke landen viel de opdeling van de wijken vaak samen met die van de parochies.¹⁹⁸ Deze grote eenheden - een stad als Parijs telde er achtenveertig,¹⁹⁹ Antwerpen dertien,²⁰⁰ 's-Hertogenbosch negen²⁰¹ - leidden echter niet tot identificatie en het ontstaan van gemeenschapsbanden. In de Bossche procesdossiers verwezen getuigen nooit

---

¹⁹⁴ Deceulaer & Jacobs, 'Les implications'; Lis & Soly, 'Beter een goede buur' en *Te gek om los te lopen*, 125-139; Roodenburg, 'Naar een etnografie'.

¹⁹⁵ Garrioch, *Neighbourhood*, 1.

¹⁹⁶ Archer, *The pursuit*, 82, 93; Calhoun, 'Community', 108; Garrioch, *Neighbourhood*, 87; Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 99; Roodenburg, 'Naar een etnografie', 233.

¹⁹⁷ Prak, *Republikeinse veelheid*, 74.

¹⁹⁸ Roodenburg, 'Naar een etnografie', 222.

¹⁹⁹ Garrioch, *Neighbourhood*, 8.

²⁰⁰ Hellemans, *De herberg*, 73.

²⁰¹ Prak, *Republikeinse veelheid*, 28.

naar één van de negen ‘blokken’ waartoe ze behoorden of waar ze zich op het moment van het voorval bevonden. Wanneer inwoners van Parijs het hadden over het lokale niveau waarmee ze zich identificeerden dan verwezen ze eerder naar *le voisinage* dan naar *le quartier*.²⁰²

Roodenburg stelde vast dat lokale solidariteitsrelaties zich ook in Hollandse steden niet situeerden op wijkniveau maar wel bij ‘het gebuyrte’. De gebuurten waren een bijzondere, semiofficiële organisatievorm voor buurtbewoners. Hun bestaan werd vastgelegd en geregeld via statuten, maar deze kwamen tot stand op vrijwillige basis. Aan het hoofd van het gebuurte stond een deken met enkele hoofdmannen. Zij hadden beperkte juridische verantwoordelijkheden, legden ruzies bij en mochten kleine boetes opleggen. Ze vormden een tussenniveau onder het formele juridische apparaat, dat onder meer diende om al te futiele conflicten intern op te lossen.²⁰³ Als doel van de aaneensluiting staat in de statuten steevast te lezen: het bevorderen van de ‘goede vrede ende burgerlijke eenigheyt’ of het ‘maintien van vredelievende buurtschap’.²⁰⁴ Dit kwam tot uiting in verplichte bijdragen bij huwelijken, overlijden of geboortes in het gebuurte, aanwezigheid op de daarmee gepaard gaande vieringen en het op regelmatige tijdstippen inrichten van een gemeenschappelijke buurtmaaltijd. Dit soort elementen, die duiden op het bestaan van interne sociale regels, zijn typekenmerken van buurtsolidariteit.

Gent telde in 1777 niet minder dan 211 gebuurten,²⁰⁵ wat vergelijkbaar is met de aantallen in de Hollandse steden.²⁰⁶ Het gebuurte was dan ook doorgaans niet groter dan één straat met bijhorende steegjes, die samen enkele tientallen huizen telden. Hoewel deze bijzondere organisatievorm in ’s-Hertogenbosch niet kon worden vastgesteld (tot hiertoe was dit enkel het geval voor grotere steden), illustreert ze het grote belang van gemeenschapssolidariteit op lokale basis in vroegmoderne steden. Door de formele manier waarop de gebuurten waren georganiseerd waren ze anderzijds ook een extreem geval. Zo strikt geografisch afgelijnd als de gebuurten hoefde de lokale gemeenschap niet noodzakelijk te zijn. Mensen voelden zich wellicht met meer mensen in gemeenschap verbonden dan enkel met de bewoners van dezelfde straat. Bovendien is het duidelijk dat, wanneer de leden ervan voldoende mobiel waren, stedelijke gemeenschappen ook op niet-geografische basis georganiseerd konden zijn.²⁰⁷ Dat de interne gedragsregels formeel werden vastgelegd is ook uitzonderlijk omdat deze in de meeste gevallen ongeschreven bleven. Uit de bronnen moeten ze dan ook op een

---

²⁰² Garrioch, *Neighbourhood*, 30.

²⁰³ Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, 241.

²⁰⁴ Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, 239.

²⁰⁵ Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 102.

²⁰⁶ Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, 233.

meer indirecte manier worden afgeleid, voornamelijk aan de hand van de reactie op het overtreden ervan.

Op welke basis was het buurtleven georganiseerd? Deze kwestie kan het best worden benaderd door de vraag te stellen wat burens elkaar te bieden hadden waardoor ze overgingen tot interne organisatie met bindende regels. Het antwoord ligt in de precare levensomstandigheden waaraan het grootste deel van de vroegmoderne bevolking was onderworpen. De bestaansonzekerheid was groot in een samenleving met ontoereikende sociale voorzieningen, onbetrouwbare medische kennis en een rudimentair politieel en juridisch apparaat. Tegenspoed kon zeer snel en zeer ontwrichtend toeslaan. Bovendien leefde een groot deel van de bevolking, zoals boven aangetoond, op of onder de armoedegrens. Door zich aaneen te sluiten kon men op een collectieve manier hulp, controle en bescherming organiseren.²⁰⁸ Buren leverden elkaar diensten die ze alleen niet konden genereren. De lokale sociale relaties waren solidariteitsrelaties. Lis en Soly beschrijven actief nabuurschap terecht als een vorm van hulpbetoon.²⁰⁹ De basis van zo'n systeem is wederkerigheid, wat het gemeenschapsmodel een minder onbaatzuchtig gezicht geeft dan de theorievorming rond *Gemeinschaft* suggereert.²¹⁰ Wat de ene buur in geval van nood van zijn burens ontvangt, moet hij in andere gevallen ook bereid zijn terug te geven. Het is daarbij onmogelijk om uit te gaan van zuivere economische ruil. Mogelijk zal men wat men geeft nooit terugkrijgen, maar indien de situatie zich voordoet dan heeft men er wel recht op.

Om in aanmerking te komen voor deze onderlinge bijstand was het uiteraard noodzakelijk dat leden van de gemeenschap zo weinig mogelijk risicogedrag vertoonden en het algemene belang van de groep in het oog hielden. Met dit doel ontwikkelde zich een geheel aan normen en waarden die typisch waren voor de groep. Deze hadden zowel betrekking op de persoonlijke levenswandel van de betrokkenen als op hun gedrag in relatie tot anderen. 'Krakelig en quereleus' gedrag komt in procesdossiers dikwijls naar voor als een element dat ingaat tegen de buurnormen, maar ook wanneer een vrouw meer dan gemiddeld geslagen werd door haar echtgenoot kon de buurt ingrijpen. Om dit gedrag afdwingbaar te maken was controle noodzakelijk.²¹¹ Die werd bereikt door een maximale transparantie van het

---

²⁰⁷ Garrioch, *Neighbourhood*, 4.

²⁰⁸ Garrioch, *Neighbourhood*, 9; Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 85; Roodenburg, 'Naar een etnografie', 221.

²⁰⁹ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 84.

²¹⁰ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 85. Zie Deceulaer & Jacobs over het noodzakelijke camoufleren van deze wederkerigheid als onbaatzuchtigheid. Deceulaer & Jacobs, 'Les implications', 28-29.

²¹¹ Watts, *A social history*, 116.

buurtleven.²¹² De scheiding tussen publiek en privaat was zeer diffuus. Uit al de hoger genoemde studies komt naar voor hoe het leven van de vroegmoderne stadsbewoners voortdurend blootstond aan observatie door hun burens. Het gedrag van de medebewoners werd constant beoordeeld. De fysieke scheiding was dan ook niet groot. Zoals eerder opgemerkt leefde het grootste deel van de bevolking in huizen met een beperkte oppervlakte. Het leven speelde zich af in halfopen ateliers, op de stoep, in de deuropening, in slecht geïsoleerde huizen waarin verschillende families samenleefden, op gemeenschappelijke binnenplaatsen en in herbergen.²¹³ Van privacy was geen sprake. Opvallende pogingen tot geheimhouding of afzondering werden overigens als zeer verdacht ervaren.²¹⁴ Men stond bloot aan constante observatie en het kleinste voorval trok dadelijk een menigte toeschouwers aan.²¹⁵ De precisie waarmee getuigen zich duizend en één details over het doen en laten van hun buurtgenoten konden herinneren, dikwijls over een lange tijdsperiode, spreekt boekdelen. Zo lezen we hoe een getuige het had over een man wiens naam hij niet kende maar van wie hij wel wist dat hij rood haar had, getrouwd was met een beenhouwersweduwe, twee jaar voordien in De Valk op de hoek naast de officierswacht aan de Hinthamerpoort had gewoond en op dat moment in de Hinthamerstraat bij de St-Jacobsstraat in de buurt van het ‘geckhuys’ woonde.²¹⁶

Ook de snelheid waarmee nieuwtjes zich door de buurt verspreidden is opmerkelijk. Hoewel de communicatie tussen de buurtbewoners uitsluitend mondeling gebeurde, verspreidde het nieuws zich als een olievlek. Vele getuigen meldden hoe ze, na toevallig in de ene herberg het begin van een conflict te hebben bijgewoond, later op de dag in een andere herberg ervan de afloop te horen kregen. Wanneer zich ergens een doodslag of een ernstige bedreiging had voorgedaan dan wist in geen tijd de hele buurt ervan. Zo waren vele buurtbewoners dikwijls op de hoogte van een op handen zijnd conflict, zonder er zelf een onderdeel van te hebben gadeslagen. Sommige dossiers lezen dan ook als *Kroniek van een aangekondigde dood*. Zo is er het geval van Peter De Ridder, een molenaar die op zijn meelronde gedurende een hele dag aan verschillende getuigen uiting gaf aan zijn vrees om te zullen worden doodgestoken.²¹⁷ Rond de middag had hij in een herberg woorden gehad met zijn collega Adriaan De Pauw en hij wist dat deze op wraak zon. Vele burens zagen hem in de loop van de dag bedreigingen uiten en een gevecht eisen. Diezelfde avond vernamen de getuigen het gerucht dat De Ridder

---

²¹² Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 94

²¹³ Archer, *The pursuit*, 76; Brennan, *Public drinking*, 72; Farge, *La vie*, 13

²¹⁴ Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 94; Tlusty, *Bacchus*, 159.

²¹⁵ Farge, *La vie*, 13.

²¹⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 082-08.

was doodgestoken. De snelheid waarmee het nieuws rondging wordt geïllustreerd door een getuige in een andere zaak. De man bevond zich rond tien uur 's avonds in zijn huis, toen hij op straat hoorde roepen: 'Moort, moort'. Hij opende de deur om poolshoogte te nemen en tuurde in het duister. Hoewel er niets verdachts te bespeuren viel nam hij de roep over, om het nieuws alvast te verspreiden.²¹⁸

De anderen werden niet alleen voortdurend geobserveerd, op hun gedrag kwam ook onafgebroken commentaar. Roddel was de manier bij uitstek om reputaties te maken of te breken. Roddel bakende ook de grenzen van de gemeenschap af. Voor wie niet tot de gemeenschap behoorde was het niet van belang wat er over hem of haar circuleerde.²¹⁹ Voor wie er wel deel van uitmaakte stond daarentegen veel op het spel. De relatie tussen de burgernoten was gebaseerd op vertrouwen en reputatie speelde daarbij een essentiële rol.²²⁰ Het bepaalde de positie die men innam binnen de gemeenschap en de aanspraak die men kon maken op een wederkerige hulprelatie.²²¹ Stond men bekend om een spilzuchtig of driftig karakter of een onkuise levenswandel dan was de kans daarop klein. Wanneer dergelijke aantijgingen de ronde deden over een buurtbewoner dan was deze aan zijn reputatie verplicht om voldoening te vragen en zijn blazoen te zuiveren voor het oog van de buurt.²²² Zwijgen zou immers gelijk staan aan toegeven. Het maakte daarbij niet uit of de beschuldigingen direct aan de geviseerde zelf of indirect, via roddel, waren geuit. Eisen tot eerherstel vonden publiek plaats en liepen niet zelden uit op een vechtpartij. Typerend is de vraag waarmee een speldenmaker genaamd Simon Potters zijn makker Hendrik Van Cauwenberg in 1725 confronteerde: 'Segt gij dat ik een schelm ben?'²²³ Hoewel deze ontkende vond Van Cauwenberg in de daaropvolgende steekpartij de dood. In 1661 vernam ene Nicolaes Mertens, bijgenaamd 'het Halfvercken', dat in de herberg van Adriaan Van Bree aan de Weversplaats over hem werd 'uytgestrooit' dat hij zijn 'breyjongens tot dieverije ophield'. Hij begaf zich naar de betrokken kroeg om uitleg te vragen bij die 'onlydlycke injurien' en uite doodsbedreigingen tot de aanwezigen.²²⁴

Door het belang van reputatie en de grote gevoeligheid ervoor konden burens roddel inzetten als wapen om elkaars positie in de buurt te ondermijnen. Deze strategie gebruikte ene Sander

---

²¹⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 119-08.

²¹⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 170-11.

²¹⁹ Garrioch, *Neighbourhood*, 33.

²²⁰ Roodenburg muntte voor het informele circuit van verdedigen, aanvallen en onderhandelen van eer de term 'erehandel'. Roodenburg, 'De notaris', 370.

²²¹ Deceulaer & Jacobs, 'Les implications', 50; Roodenburg, 'De notaris', 378.

²²² Castan, 'Publiek', 365.

²²³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 098-08.

²²⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

Schippers in 1670 toen hij de herberg van Maria Peeters bezocht.²²⁵ Na het drinken van een hele kan bier verklaarde hij: 'Ick coom hier om eens te neucken'. Zij reageerde hierop door te zeggen dat haar huis 'geen hoerenhuijs' was en dat hij 'sulx daer niet moste soecken'. Prompt verliet Schippers hierop het huis en ging binnen in de herberg van Catelijn Van Emmerick, de buurvrouw. Daar herhaalde hij zijn wens en verklaarde door Maria Peeters te zijn gezonden. Op die manier Van Emmerick 'tegen haer ophitsende en by nae krackeel veroorsaekende'. Dergelijke reputatiebedreigende geruchten konden de buurtsolidariteit daadwerkelijk in gevaar brengen. Het aantasten van iemands reputatie was dan ook ruimschoots voldoende om een juridische klacht uit te lokken.²²⁶ In een procesdossier zien we hoe een herbergbezoeker, die woorden had gekregen met een andere aanwezige, probeerde zijn rivaal door de wacht te laten arresteren met de woorden: 'Neemt die man mede, want hij heeft mij geaffronteert'.²²⁷ Het belang dat buurtbewoners aan reputatie hechtten komt nergens sprekender tot uiting dan in de talrijke attestaties die in de procesdossiers zijn opgenomen en waarin burenen van de verdachte verklaarden dat ze de betrokkene sinds lang kenden als een braaf en eerlijk man of als een man van goede reputatie. Als vanzelfsprekend voegden ze daaraan toe dat zij het konden weten, aangezien ze al jaren naast hem woonden. Bovenvermelde Nicolaes Mertens haalde op zijn proces getuigenissen aan van de twee 'eerlijkste ende fatsoenlijkste naeburen van de straat' die verklaarden dat hij nooit als 'moeytemaeker, krackeelder ofte vechter' bekend had gestaan. Het is niet duidelijk of deze spontane verklaringen van invloed waren op de overwegingen van de schepenen, maar het illustreert wel dat de buurtbewoners zelf reputatie als iets essentieels beschouwden. Bovendien kunnen deze gevallen gelden als reële uitingen van wederzijdse hulp. Wanneer in ondervragingen gepeild werd naar de reputatie van de verdachte en deze bleek negatief, dan werd dit zonder pardon opgenomen in de aanklacht. Het belang van openbaarheid kan bij dit alles nauwelijks worden overschat. Reputaties werden gemaakt en bevochten in de publieke ruimte, letterlijk voor het oog van de gemeenschap. De procesdossiers zijn doorspekt van die gevoeligheid voor het openbare, in tegenstelling tot het private en het heimelijke. Zo meldde de verdachte van een steekpartij ter verdediging van zijn reputatie dat hij steeds 'openbaerlijck sich voor alle man heeft verthoont'.²²⁸ Beschuldigingen die op een publieke plaats werden geuit waren niet

---

²²⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 066-02.

²²⁶ Van Dijk, *De pacificering*, 216. Roodenburg toonde aan dat ook notarissen een rol speelden bij de behandeling van klachten over roddel en reputatie. In steden waar georganiseerde 'gebuyrten' bestonden konden ook de buurtmeesters een bemiddelende rol spelen. Roodenburg, 'De notaris', 368-369, 382.

²²⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

²²⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 151-07.

vrijblijvend, er moest onvermijdelijk een reactie op komen.²²⁹ Zo'n publieke plaatsen waren ook noodzakelijk om de relaties tussen de buurtgenoten op een ondubbelzinnige manier vorm te geven. Een beschuldiging of verzoening in de afzondering van een huiskamer had immers geen gevolgen voor de positie in de groep. De vroegmoderne stad kende verschillende 'kleinere' publieke plaatsen zoals de pomp, de waterput of de halfopen winkel.²³⁰ In Zuid-Europa deed de *piazza* dienst als voornaamste sociale arena.²³¹ In de noordelijke delen van Europa was het de herberg die deze functie vervulde.²³² Ze bood er niet enkel de materiële, maar ook de sociale ruimte voor. De stedelijke omgeving kende geen andere plaats waar voortdurend zoveel mensen samenkwamen in sociale interactie. Door de voortdurende aanwezigheid van een publiek was het de plek bij uitstek om sociale relaties te onderhouden en vorm te geven. Het is geen toeval dat net in de herberg huwelijken werden gevierd en contracten afgesloten. Het publieke karakter van de overeenkomst sanctioneerde deze als bindend. Herbergbezoek had daarom ontegensprekelijk een essentiële sociale functie. In een samenleving die steunde op reputatie en wederzijds vertrouwen was de publieke bevestiging daarvan levensnoodzakelijk en de herberg vormde er de geëigende omgeving voor.²³³ Buurtbewoners konden er hun normen, waarden en solidariteitsrelaties beleven en vormgeven.²³⁴ Vandaar het centrale belang dat de herberg moet krijgen in elke studie naar vroegmoderne sociaal verkeer. In het levende centrum van die voortdurende sociale uitwisseling staat het openbare lokaal. De contacten die er plaatsvonden, de gebruiken die ermee gepaard gingen, de reacties en verwachtingen van de deelnemers kunnen ons allemaal inlichten over de aard van het sociale verkeer en de functie van de herberg daarin. Wie ontmoette er elkaar, waarom deden ze dat en hoe gedroegen ze zich daarbij? Het zijn deze elementen die in de volgende delen aan bod zullen komen voor het vroegmoderne 's-Hertogenbosch.

HERBERGKLANTEN EN INTERACTIEPATRONEN

Als 'sporen' kunnen de geselecteerde procesdossiers veel leren over de patronen van aanwezigheid en interactie die zich in de Bossche drankhuizen voordeden. De vele honderden aanwezigen die we op die manier ontmoeten tonen duidelijke voorkeuren in hun herberggedrag. De weinig systematische registratiemethodes van de gerechtsdienaren maken

---

²²⁹ Muchembled, *De uitvinding*, 54; Roodenburg, 'De notaris', 378-380.

²³⁰ Garrioch, *Neighbourhood*, 81.

²³¹ Peter Burke, *Volkscultuur in Europa*, 111.

²³² Muchembled, *De uitvinding*, 58.

²³³ Farge, *La vie*, 28.

het niet mogelijk om aan elke aanwezige dezelfde vragen te stellen, namelijk: waar, wanneer en met wie? Wel gebeurde het in voldoende gevallen om patronen van aan- en afwezigheden vast te stellen.

TIJDSPATRONEN

Een eerste element dat zich aandient is het moment van het herbergbezoek. In het zoeken naar tijdspatronen worden we door één obstakel ernstig gehinderd. Alle geselecteerde procesdossiers kwamen tot stand naar aanleiding van een mogelijk atypisch gegeven, namelijk een gewelddadig conflict. Wanneer we al deze tijdstippen noteren en omzetten naar een grafiek krijgen we duidelijke aanwijzingen over de tijdspatronen inzake herbergagressie. Of het agressiepatroon echter samenviel met het tijdspatroon van het normale herbergbezoek is minder zeker. Veel betrokkenen bij herbergruzies waren, zoals verder aan bod komt, onder invloed van alcohol. Mogelijk wijst de grafiek dus eerder op de patronen van dronkenschap dan op de patronen van aanwezigheid. Men zou kunnen opperen dat de kans op vechtpartijen groter was naarmater er meer mensen in de herberg aanwezig waren, maar die stelling is moeilijk hard te maken. Niettemin zijn het de enige aanwijzingen waarover we beschikken.

Wat de seizoenen betreft is er geen duidelijk patroon aanwijsbaar. Het herbergbezoek lag in zomermaanden iets hoger dan in de ander seizoenen, maar dit patroon is weinig uitgesproken. Tussen de verschillende weekdays bestond er meer variatie. Grafiek 3.1 toont aan in hoeveel procent van de onderzochte herbergen er op welke dag van de week bezoekers werden aangetroffen. Wat meteen opvalt, is het enorme overwicht van de zevende dag. Met meer dan eenderde van het geheel wijst dit erop dat zondag als rustdag de meest uitgelezen dag voor een kroegbezoek vormde. Het suggereert dat vele mensen herbergbezoek beschouwden als een geschikte bezigheid voor het doorbrengen van hun vrije tijd. Bovendien illustreert het de mislukking van de disciplineringspogingen van de geestelijkheid, die ondanks haar nadruk op het heiligen van de rustdag weinig vat kreeg op het herbergbezoek.²³⁵ De tweede piek op maandag sluit hier naadloos bij aan. Gedurende de hele vroegmoderne periode, en in sommige gebieden nog nadien, werd op maandag minder hard gewerkt dan op de andere weekdays. De eerste dag van de week werd beschouwd als een uitloper van de rustdag, waarop men mocht bekomen van het vieren en zich nog niet te moe hoefde te maken. Het gebruik stond bekend als ‘Blauwe Maandag’ of ‘Sint Maandag’.²³⁶ De naleving ervan lijkt opvallend

---

²³⁴ Garrioch, *Neighbourhood*, 27; Tlusty, *Bacchus*, 147.

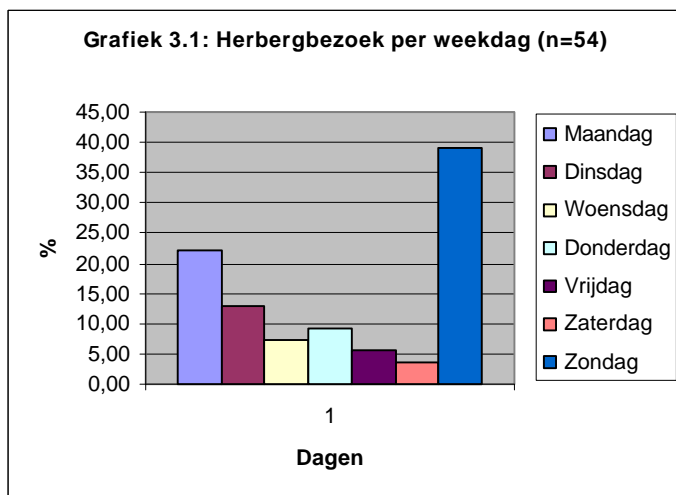
²³⁵ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 262; Soly, ‘Kroeglopen’, 574.

²³⁶ Brennan, *Public drinking*, 59; Lis & Soly, *Armoede*, 235; Tlusty, *Bacchus*, 129.

algemeen te zijn geweest in vroegmodern Europa. Ook in andere studies over herberggedrag komt het dikwijls naar voor.²³⁷ Zaterdag deelde niet in de weekendvreugde maar was een gewone werkdag.

Een belangrijke aanvulling op dit bekende patroon is de regelmaat waarop ook andere dagen voorkomen in de grafiek. Het zou onjuist zijn om herbergbezoek noodzakelijk te beschouwen als een exces, een uitspatting die men zich eens per week veroorloofde. Het bezoeken van de herberg blijkt integendeel een dagelijkse functie te hebben vervuld in het leven van de stadsbewoners. Brennan stelde vast dat het herbergbezoek in het 18de-eeuwse Parijs op zondag en maandag zelfs maar lichtjes hoger lag dan op andere dagen.²³⁸ In Den Bosch was het contrast met de andere dagen van de week veel groter. Wel is het zo dat net als in Parijs het herbergbezoek afnam doorheen de loop van de week om op zaterdag een dieptepunt te bereiken.

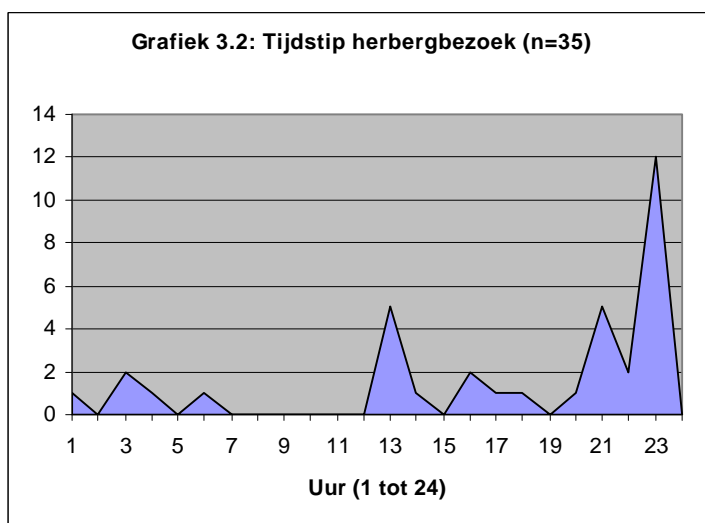
In de loop van de dag kende de aanwezigheid in de herbergen twee hoogtepunten (grafiek 3.2). Een eerste viel rond de middag, een tweede 's avonds tussen 20 en 23 uur. Op zondagen en maandagen was het bezoek meer gespreid en kon men op elk moment van de dag volle herbergen aantreffen. Dit patroon toont aan hoe de werkuren het herbergbezoek structureerden: men pauzeerde er 's middags en ontspande zich er 's avonds na het werk. Toch was de scheiding tussen werk en vrije tijd nog lang niet zo strikt als vandaag.²³⁹ Ook op weekdays werd er tijdens de dag gedronken. Talrijk zijn de voorbeelden van werklieden die hun arbeid onderbraken voor enkele uren kroegbezoek. Een schoenlapper getuigde met grote

²³⁷ Brennan, *Public drinking*, 59; Tlusty, *Bacchus*, 129.

²³⁸ Brennan, *Public drinking*, 159.

vanzelfsprekendheid over een kennis die overdag bij hem in zijn winkel was gekomen en had gezegd: ‘Com Philip, wij sullen een pintje gaen drinken’, waarna ze in de herberg plaatsnamen tot het donker werd.²⁴⁰ Voor arbeiders die in loondienst werkten werd dit gaandeweg moeilijker. Een opkomende arbeidsmoraal deed werkgevers meer en meer vasthouden aan vaste werkuren.²⁴¹ De avondlijke ontspanning liep overigens zonder probleem over in de nacht. In de dossiers treffen we de hele nacht door gezelschappen aan in de gelagzalen. Dat ze daarmee de zo dikwijls herhaalde wetten over het sluitingsuur overtraden werd zelfs door de aanklager nergens aangehaald. Kennelijk hield men er zeer weinig rekening mee. Op geen enkel moment waren er méér mensen aanwezig in de herbergen dan tussen tien en elf uur ’s avonds, wanneer ze in theorie gesloten hoorden te zijn. Het slaan van de taptoe door de militaire wacht bracht een aangeschoten burger er in 1751 zelfs toe om één van de tamboers lastig te vallen en zijn trom stuk te snijden.²⁴²

Tot slot moet worden opgemerkt dat het contrast tussen zondagen, avonden en nachten en de andere dagen en uren door de aard van de bron mogelijk extra wordt aangedikt. Op die momenten hadden de herbergklanten dikwijls al een langere tijd doorgebracht in de herberg, waardoor ze een grotere kans liepen om aangeschoten te zijn en betrokken te raken bij een conflict. De zondagen en de nachturen zijn daardoor mogelijk oververtegenwoordigd in de grafieken van herbergaanwezigheid. Wel verlenen de overeenkomsten met de literatuur de aangetroffen patronen geloofwaardigheid.

²³⁹ Burke, 'The Invention', 137.

²⁴⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

²⁴¹ Brennan, *Public drinking*, 164.

GENDERVERSCHILLEN

Het geslacht van de aanwezigen is een parameter die, in tegenstelling tot de meeste andere, voor alle aanwezigen zonder twijfel kan worden vastgesteld. Het resultaat toont aan dat herbergbezoek een fundamenteel verschillende betekenis had voor mannen en vrouwen. De cijfers spreken voor zich. Minder dan een vijfde van alle getelde aanwezigen in de herbergen (17%) waren vrouwen.²⁴³ Bovendien zijn hierbij nog de waardinnen, meiden en dochters gerekend. Dit lage percentage is niet te wijten aan een reserve tegenover vrouwelijke getuigen vanwege het gerecht, want getuigenissen van vrouwen komen veelvuldig voor. Vrouwen vormden in de herbergruimte een absolute minderheid.²⁴⁴ Uit de kwalitatieve informatie blijkt dat ze niet alleen numeriek ondervertegenwoordigd waren, maar dat hun *genderrol* in het openbare lokaal ook fundamenteel verschilde van die van mannen. Het uitgangspunt daarbij is dat de herberg zowel fysiek als symbolisch door mannen werd beheerst. De herberg was een mannenruimte. Vrouwen werden er wel toegelaten, maar enkel onder specifieke omstandigheden. In haar analyse van het Augsburgse herbergleven stelt Ann Tlusty dat er voor vrouwen in de herbergruimte drie mogelijk rollen waren weggelegd.²⁴⁵ Op basis van de procesdossiers blijkt deze indeling ook voor 's-Hertogenbosch relevant.

In de eerste plaats konden vrouwen de functie van waardin, dochter of meid vervullen. Zoals boven al aangetoond kwamen vrouwen zeer frequent voor in het beroep. Opvallend is dat de waardinnen dikwijls in hun eentje de leiding had over de herbergruimte. Ze oefenden daarbij dezelfde taken uit als hun echtgenoot of, indien het weduwen betrof, hun mannelijke vakgenoten. Zo tapten ze het bier, eisten betalingen, maanden onrustige klanten tot kalmte en hielden een oogje op de algemene gang van zaken. Ze konden daarbij ten volle gebruik maken van hun autoriteit over de herbergruimte. Wanneer de grens van het tolereerbare werd overschreven wezen ze hun mannelijke klanten terecht. Hun autoriteit werd ook aanvaard, al speelden de fysieke verschillen in hun nadeel. In tegenstelling tot waarden was het voor vrouwelijke herbergiers niet aangewezen om persoonlijk twee messenvechtende mannen uit elkaar te halen. Ook meiden en dochters die als dienststers optraden werden gerespecteerd in deze rol.

---

²⁴² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 151-05.

²⁴³ Brennan stelde vast dat het percentage vrouwen in Parijse herbergen in de eerste helft van de 18de eeuw 7% bedroeg, in de tweede helft 14%. Brennan, *Public drinking*, 147. In Hasselt bedroeg het 8%. Poukens, *Het herbergwezen*, 68. In Augsburg bedroeg het in de 16de en 17de eeuw 7%. Tlusty, *Bacchus*, 151.

²⁴⁴ Brennan, *Public drinking*, 147; Garrioch, *Neighbourhood*, 182; Tlusty, *Bacchus*, 141.

²⁴⁵ Tlusty, *Bacchus*, 140.

Een tweede manier waarop vrouwen op een toelaatbare manier deel konden uitmaken van het herberggezelschap was als gechaperonneerde echtgenote.²⁴⁶ Het gezelschap van hun echtgenoot legitimeerde hun aanwezigheid. Het aantal mannen dat zonder echtgenote de herberg bezocht lag echter veel hoger dan het aantal mannen met eega. De aangetroffen gevallen lijken er op de wijzen dat de echtelieden zich bovendien niet in gezelschap begaven maar met zijn tweeën dronken. De herberg bezoeken in gemengd gezelschap, dat wil zeggen als groep van verschillende koppels, komt in de procesdossiers eenvoudig niet voor. Een uitzondering hierop vormden de feesten en maaltijden bij de grote overgangsmomenten (geboorte, huwelijk en dood). Deze gebeurtenissen werden wel in gemengd gezelschap in de herberg gevierd, maar bleven uitzonderlijk. Legitimering door de aanwezigheid van een mannelijk verwante gold ook voor andere gezinsrelaties, zoals een moeder in het gezelschap van haar zoon of een dochter begeleid door haar vader en moeder. Aansluitend hierbij was het mogelijk dat vrouwen de herberg betraden om een familielid, gewoonlijk een zoon of een echtgenoot, naar huis te doen keren.²⁴⁷ Hierbij was het echter niet ongevoerd dat ze op weerstand van de aanwezigen stuitte, in het bijzonder van de uitbater.²⁴⁸ Op dezelfde manier konden vrouwen de herberg betreden om bier te kopen dat bedoeld was voor thuisconsumptie. Ze betraden wel de herberg maar namen geen deel aan de sociale interactie. Ze hoefden zelfs fysiek niet ver door te dringen in de herberggruimte.

In de derde en laatste categorie vallen de vrouwen die zich onvergezeld in mannengezelschap begaven.²⁴⁹ Zij werden onvermijdelijk geassocieerd met prostitutie of seksuele ontrouw. Het was immers de taak van de man om te waken over de kuisheid van zijn echtgenote.²⁵⁰ In tegenstelling tot de eerder gemelde vrouwen namen deze wel deel aan het sociale verkeer. De verdachtmaking was wellicht niet onterecht. Een eerbare vrouw zou haar reputatie niet op het spel zetten door ongechaperonneerd in publiek mannengezelschap te vertoeven. Een geval uit 1792 illustreert de verwachtingen die een mannelijke herbergbezoeker koesterde ten opzichte van een ‘ongeboden’ vrouw en de inschattingfouten die dit kon meebrengen. Rond de kachel van De Swaan bevonden zich een Duitse koopman in reukwater met zijn vrouw en een speelman. Twee burgers betraden het pand en schaarden zich mee om het vuur. Eén van hen begon een praatje en tastte vervolgens de echtgenote van de koopman onder de rokken. Haar man reageerde hierop door te zeggen dat hij ‘zijn handen voor zich moet houden’, dat zijn

---

²⁴⁶ Tlusty, *Bacchus*, 140.

²⁴⁷ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 103-03, 139-09.

²⁴⁸ Brennan, *Public drinking*, 148; Tlusty, *Bacchus*, 141.

²⁴⁹ Tlusty, *Bacchus*, 141.

²⁵⁰ Blok, ‘Eer’, 216; Garrioch, *Neighbourhood*, 34, 182.

vrouw geen hoer was en ze zich niet ‘in een hoerhuys’ bevonden. Hierop volgde een bijna onvermijdelijke vechtpartij.²⁵¹ De associatie tussen vrouwen en prostitutie werd in de herberg snel gemaakt.

Plusty stelt dat herbergbezoek door groepen van uitsluitend vrouwen in bepaalde omstandigheden mogelijk was in de Duitstalige landen, vooral naar aanleiding van plaatselijke feesten. Clark stelt iets gelijkaardigs vast voor Engeland.²⁵² Deze gelegenheden bleven uitzonderlijk. In de Bossche dossiers komen dergelijke vrouwengroepen nergens voor. Daarbij moeten we wel bedenken dat de geraadpleegde bronnen voornamelijk tot stand kwamen naar aanleiding van herberggevechten, een activiteit die eerder tot de mannelijke sfeer behoorde (zie hoofdstuk 4). Vrouwelijke gezelschappen kwamen daardoor niet snel in procesdossiers terecht.

Op deze drie vrouwelijke ‘verschijningsvormen’ bestond een uitzondering die Plusty niet vermeldt maar die nochtans van wezenlijk belang was voor het vroegmoderne sociale verkeer. Het gaat met name om de bijeenkomsten van ongetrouwde jongens en meisjes. Dit soort bijeenkomsten werd sterk gereguleerd door ongeschreven regels van de volkscultuur en had als doel om mogelijke huwelijkspartners met elkaar in contact te brengen.²⁵³ Eén van de mogelijke vormen waaronder dat gebeurde was als ‘dartele’ bijeenkomst in de herberg, waarbij werd gedronken, gezongen en gedanst. Op het platteland stond het verschijnsel bekend als ‘labbayen’.²⁵⁴ In de stedelijke context is het verschijnsel minder goed bestudeerd. Het is echter zeer waarschijnlijk dat er een stedelijk equivalent bestond van deze gemengde herbergontspanning. Hierop wijst bijvoorbeeld onderzoek naar de Lierse jongerencultuur.²⁵⁵ Eén van de Bossche zaken speelt zich af in de herberg De Jonge Bogaerd in een ‘seeker geselschap van jonge burgerlieden, van beijderlijke sexen, welke aldaer ten huijse een vrije kamer hadden, dansten en sich vrolijk maakten’.²⁵⁶ Niet toevallig speelde het gebeuren zich af op vastenavond. De heersende uitgelaten stemming maakte feestdagen geschikt voor gemengde interactie, waarvoor in deze herberg zelfs een aparte kamer was gereserveerd.²⁵⁷ In een ander geval onthullen de Bossche dossiers de bijeenkomst van een troep soldaten met een partij ‘jonge dochters’.²⁵⁸ Dat de mannen soldaten waren maakt het geval op het eerste gezicht onzeker, omdat zij mogelijk weinig geschikte huwelijkspartners waren en men bovendien de

---

²⁵¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 078-17.

²⁵² Plusty, *Bacchus*, 143; Clark, *The English alehouse*, 225

²⁵³ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 302.

²⁵⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 318.

²⁵⁵ Perneel, *In compagnie*, 69-75.

²⁵⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

²⁵⁷ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 395.

associatie met prostitutie zou kunnen maken. De getuigen, die deze soldaten naar aanleiding van een vechtpartij nochtans ongunstig gezind waren, maakten echter geen suggesties in die richting. Uit ander onderzoek blijkt bovendien dat huwelijken tussen soldaten en stadsmeisjes niet uitzonderlijk waren in Den Bosch.²⁵⁹ Een extra argument is het feit dat ook deze bijeenkomst plaatsvond op een feestdag. In een andere zaak is de toenadering tussen twee jonge lieden al geëvolueerd naar een volgend stadium. De negentienjarige Helena De Pas werd rond half negen 's avonds bij haar thuis door de jonge Hendrik Van Orthen 'uytgehaelt' (let op het plastische taalgebruik) voor een gezamenlijke wandeling.²⁶⁰ Na ongeveer een uur wandelen zochten ze verpozing in 'een seeker huys in een keldere', waar ze met anderen in het gelag drie pintjes dronken. Vanzelfsprekend was het Hendrik die de rekening betaalde.²⁶¹ Hierop stond hij op om haar naar huis te begeleiden.

Niet alleen het zich bevinden in de herberg dreigde een vrouw te beladen met oneer, ook zwaar drinken was niet voor haar voorbehouden.²⁶² Dit betekent niet dat ze geen alcohol dronk, want bier was voor iedereen de basisdrank. Doorgaans dronk ze dit echter thuis en wanneer het toch in een herberg gebeurde, diende ze te drinken met mate. In de Duitstalige landen werd een vrouw geacht enkel van haar bier te nippen, terwijl een man zich door veel drinken net kon doen gelden.²⁶³ In de dossiers komt slechts één geval voor van een dronken vrouw, maar het onthult veel over de door *gender* gekleurde verwachtingspatronen.²⁶⁴ Met name de door de verdediging aan de getuigen voorgelegde 'interrogatiën' spreken boekdelen. In dit geval was de vrouw, ene Antonet Van Venroij, het slachtoffer. Tijdens een tumultueus herbergbezoek had ze een snee in de linkerwang opgelopen en de schout vermoedde dat de waard deze met opzet had toegebracht. De verdediging ging niet in op wat er deze avond precies was voorgevallen, maar legde de nadruk op normatieve argumenten. Stond zij niet 'bekent voor een wijff dat sig in den drank vergist off voor een droncke lap'? Werd zij niet regelmatig aangeschoten gezien? Eén van de getuigen had haar inderdaad dikwijls in het 'huys' (= herberg) van de verdachte gezien en wist dat ze daar dikwijls dronken was. Waaraan kon men dit dan wel merken? De getuige meldde dat ze 'soo wonderlijck en verwardt sprak dat men haer niet verstaen konde, en dat genoegsaem op haer beenen niet staen konde en duyselde en wiegde, gelyk een dronkemensch doet'. Over de verdachte wilde de verdediging

---

²⁵⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 154-12.

²⁵⁹ Calis, *Schelm*, 32.

²⁶⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 166-21.

²⁶¹ Ook in Lier was het betalen van het gelag 'de mode van het mansvolk'. van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 93.

²⁶² Tlusty, *Bacchus*, 144, 151.

²⁶³ Tlusty, *Bacchus*, 134.

²⁶⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-21.

daarentegen het volgende weten: of de getuigen hem niet steeds hebben gekend als ‘een seer besadigt en moderaat persoon, geensints liefhebber van quaatdoen of een ander te beledigen’, of hij zich niet ‘altoos eerlijck, trouw en gelijk een deugsam persoon gedraagen heeft’, en of het niet bekend was dat hij ‘liever een en ander belediging over sig soude hebben laten gaan, dan te querelleeren en rusie maaken’. In alle andere dossiers volstaat het zelfs voor de schout om, zonder verdere uitleg, te weten of een man beschonken was of niet beschonken. In het geval van deze vrouw gaat de ondervrager niet alleen uitgebreid in op het precieze dronken gedrag dat ze aan de dag legde, wat uitzonderlijk is, maar suggereert hij ook dat ze een echte alcoholiste was. Door de wijze van formuleren legde hij de verantwoordelijkheid ondubbelzinnig bij de vrouw. Niet vanwege een specifieke daad maar wel vanwege haar normloze gedrag. Ook haar echtgenoot sprak zijn afkeer uit. In een eigenaardige omkering van het gebruikelijke scenario was het de echtgenoot die in de herberg naar zijn vrouw kwam zoeken. Toen hij haar aantrof in beschonken en gewonde toestand zei hij: ‘Wat doet gij hier anders als om een soopje te drinken, ik dagt wel dat gij soo vaeren soudt’. Waar alcoholverbruik een man nog tot eer kon strekken, kon het voor vrouwen enkel hun ondergang betekenen.

Niet alleen de herbergaanwezigheid, ook het drinken zelf blijkt dus grenzen tussen de *genders* te hebben afgebakend. Het van vrouwen verwachte gedrag in de herberg kende trouwens nog andere beperkingen. Hun aanwezigheid mocht dan wel onder vastgelegde omstandigheden worden getolereerd, de publieke interactie bleef voornamelijk een zaak van mannen. Tussen de talrijke herberggesprekken die de getuigen reconstrueerden zit zelden het woord van een vrouw. Vrouwen dienden niet alleen in het drinken matig te zijn, maar een algemene bescheidenheid aan de dag te leggen.²⁶⁵ Het waren mannen die de ruimte overheersten.

Dat vrouwen niet geacht werden zich op een publieke manier te mengen in de herberginteractie en deel te nemen aan de drankcultuur betekent niet dat er voor hen geen rol was weggelegd in het onderhouden van de lokale contacten. Integendeel zelfs. Ze waren actief op andere plaatsen dan hun echtgenoten. De vele vrouwelijke getuigen onthullen die verschillende interactiepatronen. Ze ontmoetten elkaar aan de pomp, kwamen op bezoek in elkaars huis, stonden te praten aan de voordeur of hielden vanuit hun raam de straat in het oog. Het huis, de pomp en de andere plaatsen waar ze elkaar ontmoetten hadden, in tegenstelling tot de herberg, een uitgesproken vrouwelijk karakter.²⁶⁶ Op die plaatsen hielden ze het burennetwerk in stand door het frequente kletsen, uitwisselen van nieuwtjes en bij

---

²⁶⁵ Garrioch, *Neighbourhood*, 182.

²⁶⁶ Garrioch, *Neighbourhood*, 81.

elkaar langslopen. De zorg voor het huishouden maakte dat het huis automatisch meer met het domein van de vrouw werd geassocieerd. Ook wanneer vrouwen loonarbeid verrichtten, gebeurde dit dikwijls thuis.²⁶⁷ Mannen brachten er veel minder tijd door. Getuigen die vanuit hun huis iets zagen gebeuren op straat waren ook opvallend vaker vrouwen dan mannen. Brennan stelde vast dat de Parijse politie dit wist en actief zocht naar dergelijke getuigenissen.²⁶⁸ De vrouwen vatten post aan hun venster ('liggende in het venster') en speelden letterlijk ogen en oren van de buurt.²⁶⁹ Een bijkomende aanwijzing is het feit dat 'interrogatiën' dikwijls (maar zeker niet altijd) werden voorgelegd aan een groep van overwegend vrouwen of overwegend mannen. Niet omdat er meer waarde werd gehecht aan de getuigenis van de tweede groep dan van de eerste. Wel omdat ze verschillende informatie konden verschaffen. Mannen konden meer vertellen over de precieze gebeurtenissen in de herberg, omdat daar nu eenmaal weinig vrouwen aanwezig waren. Vrouwen hadden, zo blijkt uit de dossiers, meer te vertellen over wat er op straat was voorgevallen.

Clark stelt dat de Engelse *alehouses* doorheen de 18de eeuw een vrouwvriendelijker karakter kregen. Dit schrijft hij toe aan de sociale opwaardering van het *alehouse* en de meer egalitaire relaties tussen mannen en vrouwen.²⁷⁰ Hierdoor werden onvergezeld vrouwen niet langer meteen met prostitutie geassocieerd en ontstonden voor dit laatste specifieke instellingen. Deze observaties zijn echter zeer gebonden aan de Engelse context en gaan bijvoorbeeld niet op voor de sociaal lager gesitueerde *ginshops*. Smith toonde aan hoe het ook in de 19de eeuw als ongepast werd beschouwd voor vrouwen om onvergezeld een bezoek te brengen aan de *pub*. Deze was een mannenwereld gebleven en vormde op vele punten de tegenpool van de met huiselijkheidsidealen geassocieerde vrouwenwereld.²⁷¹ Henk Driessen stelde vast hoe die situatie vandaag nog geldt in Andalusische dorpscafés, die op vele vlakken gelijkenissen vertonen met de vroegmoderne herbergen.²⁷²

De lokale sociale interactie blijkt dus voor een groot deel homosociaal van karakter geweest te zijn. Tegenover typisch vrouwelijke ruimten als het huis stond een uitgesproken mannelijke plek als de herberg. Hoewel de herberg een sociaal brandpunt was, had slechts een deel van de samenleving er toegang toe. Welke contacten er dominant waren komt in het volgende deel aan bod.

---

²⁶⁷ Garrioch, *Neighbourhood*, 81.

²⁶⁸ Brennan, *Public drinking*, 147.

²⁶⁹ Zie hierover: de Mare, 'The domestic boundary', 109.

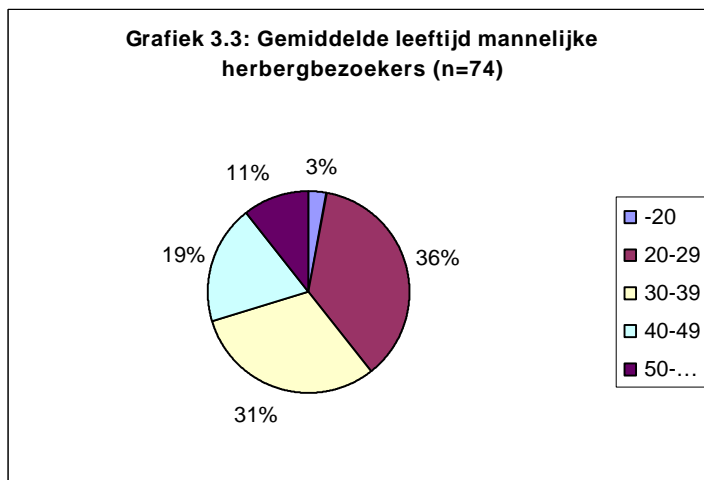
²⁷⁰ Clark, *The English alehouse*, 225.

²⁷¹ Smith, 'Social usages', 380.

INTERACTIEPATRONEN IN EEN MANNENRUIMTE

De genoteerde leeftijden van getuigen geven aan dat er ook op dit vlak geen gelijke vertegenwoordiging gold in de herberg (zie grafiek 3.3). De gemiddelde leeftijd van in de herberg aangetroffen mannen bedraagt 33,4 jaar.²⁷³ De jongste aanwezige was negentien, de oudste achtenvijftig. Zoals blijkt uit de tabel waren de leeftijdsgroepen tussen twintig en negenentwintig (39%) en tussen dertig en negenendertig jaar (31%) het best vertegenwoordigd. Deze resultaten zijn opvallend overeenkomstig met ander onderzoek. In een eerder onderzoek naar het herbergleven op het Noord-Brabantse platteland bleek de gemiddelde leeftijd op 35,9 te liggen.²⁷⁴ De gemiddelde aanwezige in Hasseltse herbergen was in zijn vijfendertigste levensjaar.²⁷⁵ Brennan stelde vast dat de bezoeker van Parijse herbergen gemiddeld tussen drieëndertig en vierendertig jaar oud was.²⁷⁶ Hellemans bereikte een identiek resultaat in haar studie over het 16de-eeuwse Antwerpen.²⁷⁷

Dit leeftijds patroon is duidelijk van structurele aard. In fel contrast met het overwicht van de twintigers en dertigers staat het bijna totaal ontbreken van tieners. Niet alleen bij de getuigen, ook bij de daders en de slachtoffers zijn ze opvallend afwezig. Hier en daar werd de aanwezigheid van één of meerdere kinderen vastgesteld, maar dit waren uitsluitend kinderen

²⁷² Driessen, 'Mannelijkheid', 277.

²⁷³ De gemiddelde leeftijd van vrouwelijke herbergklanten bedroeg vierendertig jaar, maar hun leeftijd werd slechts in een tiental gevallen genoteerd.

²⁷⁴ Deseure, 'Questie', 102.

²⁷⁵ Poukens, *Het herbergwezen*, 72.

²⁷⁶ Brennan, *Public drinking*, 152.

²⁷⁷ Hellemans, *De herberg*, 41.

van uitbaters.²⁷⁸ Volgens eigentijdse verslaggeving was het meenemen van kinderen naar de herberg geen uitzonderlijke praktijk, maar daarvan werden in de Bossche dossiers geen voorbeelden gevonden.²⁷⁹ In enkele gevallen bevond zich volgens de procesdossiers een tiener in de herberg, maar daarbij ging het telkens om specifieke gevallen, bijvoorbeeld een inwonende gezelschap van een ambachtsman die zijn nering met tappen combineerde. Deze jongeren namen geen deel aan de interactie maar zaten bij het vuur of deden hun handwerk. Ze werden wel als getuigen gehoord. Dit spreekt de stelling tegen dat eventuele jonge herbergbezoekers enkel uit de dossiers zouden ontbreken vanuit een reserve tegenover jonge getuigen.

Zeker is dat jongeren onder de twintig zich zelden in herberggezelschap begaven. De omslag rond de leeftijd van negentien à twintig is opvallend en wijst op de overgang van de levenswijze van onvolgroeide jongere naar die van de ongetrouwde jeugd. Deze duidelijk afgeleide categorie, de 'jonkheid', stond bekend om haar uitbundige, ongeregelde groepsgedrag. De groep bevond zich in een overgangsfase tussen het leven als kind en als getrouwde, economisch zelfstandige volwassene.²⁸⁰ Door de relatief hoge huwelijksleeftijd, die voor mannen gemiddeld tussen het vijftiende en het dertigste levensjaar lag, moesten zij een aantal jaren doorbrengen in een ambigu tussenstadium.²⁸¹ Ze onderhielden een onstuimige groeps cultuur die zich kenmerkte door rondhangen in groep, charivareske praktijken en een gewelddadige omgang.²⁸² In de processen komen verschillende gevallen voor van dit groepsgebeuren, die zich niet toevallig in typische 'overgangszones' afspeelden, bijvoorbeeld tussen licht en donker of aan de rand van de stad, op de wallen.²⁸³ Een aanklager geeft de volgende kenmerkende beschrijving: 'Dat de gedaegde gewoon is geweest met andere jongens bij den avondt als sij van haer werck quamen te vageren langs de straten alhier, werpende de goede luydens met caayen ende steenen op de deuren en de vensters. Maeckende alsoe nyet alleen een onbehoorlijcke ende ongeoorlooffde ramoer over 's Heeren straeten, maer oock scendende de selve ende plegende alsoe aende goede luydens huysen een publyck geweld'.²⁸⁴ Onderzoek naar deze jeugdgroepen toonde aan dat de herberg een

---

²⁷⁸ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 078-17, 080-04, 091-16.

²⁷⁹ Soly, 'Kroeglopen', 569. In Hasseltse herbergen werd het gebruik wel vastgesteld. Zie: Poukens, *Het herbergwezen*, 74.

²⁸⁰ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 316.

²⁸¹ De reden voor de relatief lage huwelijken ligt hierin dat er pas aan trouwen werd gedacht wanneer de toekomstige echtelieden economisch op eigen benen konden staan. Blondeel, 'Economie', 483; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 299; Vandenbroeke, *Vrijen*, 29.

²⁸² Muchembled, *De uitvinding*, 176; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 299.

²⁸³ Fabre, D., 'Families', 476. GAHt, RA, Criminele procesdossiers 072-19, 151-17, 109-07.

²⁸⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 151-17.

geschikte locatie vormde voor het ‘spelen’ van deze ‘partijen jonckvolk’.²⁸⁵ Een groot deel van de twintigers die we aantreffen in de herbergen moet tot deze groep van ongetrouwde jeugd hebben behoord. Zoals boven al vastgesteld gaf het hen op bepaalde tijdstippen de kans om in contact te komen met de andere sekse.

Anderzijds was de herberg duidelijk geen typische jeugdinstelling, aangezien ook de andere leeftijden er ruimschoots vertegenwoordigd waren. Dertigers namen bijna een derde van het totaal voor hun rekening. Veertigers waren nog verantwoordelijk voor 20% van het totaal, hogere leeftijden waren zeldzamer. Dit komt overeen met de algemene samenstelling van de bevolking, die jong was. Brennan stelde niettemin vast dat het aandeel van de veertigplussers in de herberg sneller afnam dan hun aandeel in de totale bevolking.²⁸⁶ Mede daarom oppert hij dat de herberg voor de groep van de twintigers dienst deed als overgangsinstelling. Het gaf hen de gelegenheid om hun jongerencultuur te beleven en maakte hen tegelijkertijd vertrouwd met de wereld van huwelijk, buurt en werkverband.²⁸⁷ Deze hypothese is verdedigbaar maar heeft verder onderzoek nodig.

Met wie dronken de herberggasten? Dat herbergbezoek essentieel een sociale activiteit was blijkt uit de samenstelling van de drinkgezelschappen. Alleen drinken was hoogst zeldzaam. In de procesdossiers komt het nauwelijks voor en ook in 18de-eeuws Parijs was het uitzonderlijk.²⁸⁸ Om alleen te drinken had men de herberg niet nodig, dit kon eenvoudig thuis gebeuren. Ook wie zich naar de herberg begaf was gewoonlijk al in gezelschap. Klanten betraden de herberg in groepjes van minstens twee en dikwijls meer. Eenmaal ter plaats kon de samenstelling van hun gezelschap ongewijzigd blijven of uitgebreid worden met bekenden. Het gemiddelde gezelschap in de procesdossiers telde drie tot vier personen.

In de relaties die voorkwamen tussen de leden van een gezelschap waren drie types dominant. In de eerste plaats dronken herbergklanten met werkmakers, gildebroeders of andere werkgerelateerde kennissen. Dit gebeurde niet alleen op weekdays, wanneer ze overdag samen het werk onderbraken of ’s avonds na het werk napraatten. Ook op zondag en vrije dagen dronken kleermakers, molenaars, muzikanten en andere beroepsgeenoten onder collega’s, wat een wederzijdse identificatie op basis van beroep suggereert. In gezelschappen waarvan de beroepen van de deelnemers bekend zijn behoorden meerdere (en soms alle) deelnemers dikwijls tot dezelfde beroepsgroep. Die gedeelde professionele activiteit kon om

---

²⁸⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 072-16.

²⁸⁶ Brennan, *Public drinking*, 152.

²⁸⁷ Brennan, *Public drinking*, 153.

²⁸⁸ De door Brennan aangetroffen gevallen van alleen drinken bedroegen minder dan 10% van het totaal. Brennan, *Public drinking*, 173.

verschillende redenen tot eenheid leiden. De vele professionele contacten, maar ook het behoren tot dezelfde ambachtsstructuren, leidden tot een grote vertrouwdheid met elkaar en konden een gevoel van samenhang versterken.²⁸⁹ Zoals Garrioch opmerkt bracht het uitoefenen van sommige beroepen zelfs een gelijkend uitzicht met zich mee, zoals typische kleding, wit meelhaar of zwarte smidshanden.²⁹⁰ Deze factoren waren sterk afhankelijk van aard en de organisatie van het betreffende beroep.

Beroepssolidariteit kon bovendien samenvallen met buurtnetwerken. De taxregisters geven aan dat beroepsgenoten dikwijls in elkaars buurt woonden. Van echte concentratiewijken was er in de regel geen sprake. Sommige buurten telden echter beduidend meer leden van eenzelfde beroepsgroep, vanwege een gezamenlijke bindende factor. Rond de Brede en Smalle Haven wemelde het bijvoorbeeld van de schippers en schippersknechten. Ook woonden in de nabijheid van een brouwerij opvallend meer brouwersknechten dan elders. De geografische nabijheid kon echter subtieler zijn. Bij het doorlopen van de registers valt op dat, wanneer een bepaalde straat meerdere beoefenaars van hetzelfde beroep telde (ook al waren het er maar twee of drie), deze dikwijls naast elkaar woonden. Zo treffen we tussen de veelheid aan verschillende beroepen in dezelfde straat vele miniconcentraties aan van drie kantwerksters, vier turfstekers, enkele militairen, enzovoort. Buurtnetwerken en professionele banden vielen dan samen.

Het belang van de professionele identiteit bij het vormen van drinkgezelschappen suggereert dat bij het drinken vooral horizontale contacten werden onderhouden. Brennan stelde vast dat in Parijse herbergen voornamelijk werd gedronken onder *socioprofessional peers*.²⁹¹ Zowel wat betreft sociaal als professioneel niveau vertoefde de herbergklient onder gelijken. Verhoudingsgewijs dronken knechten dan ook meer met andere knechten dan met meesters. Dit betekent niet dat gezelschappen met zowel meesters als knechten niet voorkwamen. In de dossiers treffen we een meesterbrouwer en zijn knecht aan die samen drinken in herberg de Nobeles Baes.²⁹² Op 1 januari 1799 verzamelden de dekens en leden van het voormalige gilde der schippersknechten zich in de herberg van Tieleman Stokvis op de Brede Haven, omdat zij daar hun gildekamer hadden.²⁹³ De evolutie van horizontale en verticale contacten in de herberg komt verder uitgebreider aan bod. Knechten waren overigens goed vertegenwoordigd in de herberg, met bijna 40% van de geïdentificeerde beroepsbezigdheden (zie verder, tabel

---

²⁸⁹ Burke, *Volkscultuur*, 48.

²⁹⁰ Garrioch, *Neighbourhood*, 99.

²⁹¹ Brennan, *Public drinking*, 240. Gelijkaardige vaststellingen werden gedaan voor het Hasseltse herbergwezen. Zie: Poukens, *Het herbergwezen*, 76-83.

²⁹² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

5.1). Deze vaststelling sluit aan bij het reeds bekende feit dat drank en herbergbezoek een belangrijke rol speelde in de subcultuur van de knechten en gezellen.²⁹⁴

Een beroepscategorie die meer dan alle andere de herberg frequenteerde was die van de soldaten. In niet minder dan 55% van de aangetroffen herbergen bevonden zich militairen. De aanwezigheid van het omvangrijke garnizoen was uiteraard niet vreemd aan dit hoge aantal. Vóór 1744 waren de garnizoenssoldaten gelegerd in barakken of ingekwartierd bij burgers, nadien lagen ze in vier nieuwe kazernes verspreid over de stad.²⁹⁵ In de tweede helft van de 18de eeuw werd het aantal regimenten regelmatig opgevoerd vanwege oorlogsomstandigheden en politieke onrust. Onder die omstandigheden boden de kazernes te weinig ruimte en werden de militairen ingekwartierd bij burgers.²⁹⁶ Wanneer ze niet in beslag werden genomen door exercitieoefeningen of wachtlopen was herbergbezoek voor deze groep een voor de hand liggend tijdverdrijf. Hun sterke vertegenwoordiging in de onderzochte herbergen is echter mede te wijten aan hun grote betrokkenheid bij geweldadige herbergconflicten. Hierin speelde de moeilijke relatie met de burgerbevolking ongetwijfeld een rol. Deze relatie werd gekenmerkt door conflicten en wantrouwen.²⁹⁷ Een agressieve burger die in een logement een gepensioneerde luitenant lastigviel vatte de populaire mening in 1765 krachtig samen: 'Dat blixemse soldatenvolk is allemaal canaille'.²⁹⁸ Ondanks hun reputatie van vechterbazen valt het op dat de gerapporteerde agressie van soldaten ten aanzien van burgers beduidend kleiner was dan omgekeerd. Uitgaande van de processen werden gedurende een periode van honderdvijftig jaar zesentwintig soldaten door burgers gewond of gedood, terwijl slechts zes burgers hetzelfde lot ondergingen door een soldatenhand. Bovendien was het in de meerderheid van de gevallen de burger die het geweld had uitgelokt.²⁹⁹ Een analyse van 18de-eeuwse Bossche beledigingszaken toonde aan dat ook hierbij soldaten de voornaamste slachtoffers waren.³⁰⁰ Talrijk zijn tevens de publicaties die werden uitgevaardigd tegen het aanranden, molesteren en uitschelden van schildwachten.³⁰¹ Uit de processen blijkt dat het

---

²⁹³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 155-07.

²⁹⁴ Farge, *La vie*, 128; Garrioch, *Neighbourhood*, 137; Muchembled, *La violence*, 31.

²⁹⁵ <http://www.kringvrienden.nl/ki/ency/index.htm>. Geraadpleegd op 4/3/2007.

²⁹⁶ Calis, *Schelm*, 31.

²⁹⁷ Muchembled, *De uitvinding*, 14.

²⁹⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 091-16.

²⁹⁹ Hierbij past de kanttekening dat het niet helemaal zeker is wat de rol van de krijgsraad was in het berechten van door soldaten gepleegde misdaden in 's-Hertogenbosch. De cijfers moeten daarom voorzichtig worden gehanteerd. Hier een daar maakt men in de processen melding van het bestaan van het militaire rechtscollege, maar in de opgespoorde gevallen verschenen de militairen toch steeds voor de schepbank van Den Bosch.

³⁰⁰ Calis, *Schelm*, 30.

³⁰¹ GAHt, OSA, A369, 21-3-1771; 15-3-1779; 12-4-1782; 4-10-1788; 29-10-1789; 17-3-1791; 26-1-1798.

avondlijk en nachtelijk intimideren van wachtposten een geliefd tijdverdrijf was onder jongelieden.³⁰²

Tussen soldaten en burgers bleef een grote afstand bestaan, mede in de hand gewerkt door het regelmatig vernieuwen van de regimenten. De reden voor dit grote verloop was net het vermijden van al te sterke banden tussen militairen en burgers. Inderdaad blijkt uit de processen dat soldaten meer dan andere beroepen exclusieve drinkgezelschappen vormden, zonder burgers erbij. Bovendien behoorden ze tot die groep van mensen die door getuigen meestal niet bij naam werd aangeduid, maar enkel als ‘soldaten’, wat een grote afstand suggereert. Toch stonden de sociale banden onder militairen niet helemaal haaks op de netwerken van het lokale buurtleven. De gehuwde militairen woonden in de stad en waren op die manier ingebed in de lokale context.³⁰³ De tauxregisters onthullen de aanwezigheid van minstens 139 soldatengezinnen. Een onbekend aantal soldaten had tevens toestemming om als bijverdienste werk aan te nemen in de stad. In de processen komen meerdere van deze werkende soldaten voor. Zij onderhielden contacten met werkgevers, collega’s en burens, wat hen minder tot vreemdelingen maakte in de lokale context. Verschillende keren treffen we dan ook gemengde herberggezelschappen aan, waarbij een militair dronk en kaartte in een gezelschap van burgers en getuigen hem kenden bij naam.

Het tweede dominante interactiepatroon in de herberg was dat tussen buurtgenoten. Deze categorie laat zich om twee redenen moeilijker opsporen in de bronnen. Ten eerste omschreven getuigen zelden expliciet hun relatie tot de andere leden van het gezelschap. Wanneer het om beroepsgenoten ging kunnen we daar gemakkelijk een patroon in herkennen. Zonder specificaties is dit veel moeilijker. Ten tweede werd door de ondervragers nooit geïnformeerd naar de woonplaats van de getuigen. Het is dus niet mogelijk om de afstand te meten die klanten gemiddeld aflegden naar de herberg. In Parijse dossiers werd het adres wel genoteerd, wat leidde tot de vaststelling dat een grote meerderheid van de klanten uit de directe omgeving afkomstig was.³⁰⁴ Dit bevestigt het grote lokale belang van de stedelijke herbergen.

Door het gebrek aan telbare indicatoren in de hier onderzochte dossiers moeten we ons behelpen met een aantal losse indicaties die wijzen op een belangrijke rol van de herberg in het onderhouden van de buurtcontacten. Een eerste vaststelling is dat de getuigen in hun relaas zelden iemand beschreven die ze niet kenden. Wanneer de getuige deel uitmaakte van

---

³⁰² GAHt, RA, Criminele procesdossiers 089-11, 151-05.

³⁰³ Calis, *Schelm*, 31.

³⁰⁴ Brennan, *Public drinking*, 172; Garrioch, *Neighbourhood*, 186, 190.

hetzelfde gezelschap als de betrokkenen dan was dit evident. In zo goed als alle gevallen konden de getuigen de precieze samenstelling van hun gezelschap en de namen van de leden ervan opgeven. Opvallend is echter dat ook getuigen die tot een ander gezelschap behoorden de grote meerderheid van de herbergklanten die ze beschreven bij naam kenden. Indien ze de naam niet kenden konden ze vaak wel achtergrondinformatie geven waaruit bleek dat de persoon geen onbekende voor hen was. De vele extra informatie die ze aanhaalden wijst erop dat ze de mensen waarmee ze in de herberg omgingen ook in hun dagelijkse contacten kruisten. In slechts enkele gevallen meldden de getuigen de aanwezigheid van een persoon die hen compleet onbekend voorkwam. In dit geval verkeerden bijvoorbeeld enkele getuigen die in 1788 herberg De Colveniersboogaard betraden. Zelf kenden ze er niemand, maar ze waren meegekomen met vrienden die ter plaatse wel veel anderen kenden.³⁰⁵

Uit de vele getuigenissen blijkt nogmaals hoe aandachtig het publiek de ontwikkelingen in de openbare ruimte volgde. Getuigen konden zich dikwijls de samenstelling van gezelschappen voor de geest halen die ze meer dan een jaar voordien hadden gadegeslagen. Door samen te drinken in de herberg werden de relaties tussen mensen op een publiekelijke manier bestendigd. Een tweede aanwijzing zijn de losse en toevallige opmerkingen waaruit blijkt hoe ver herbergbezoekers van de door hen bezochte herberg woonden. Regelmatig werd gemeld hoe betrokkenen de herberg verlieten en dadelijk hun eigen huis inliepen. Uit de getuigenissen spreekt ook een grote vertrouwdheid met de buurt en de plaatselijke referentiepunten. De namen van straten, pleinen, bruggen, herbergen en dergelijke waren hen bekend. Ze bevonden zich met andere woorden niet op onbekend terrein.

Groepen voor wie een lokale inbedding niet van belang was hechtten vermoedelijk minder aan het bezoeken van plaatselijke herbergen. In deze categorie vallen met name soldaten en jongeren. Farge en Garrioch beschrijven hoe deze groepen zich al zwerfend door de stad verplaatsten, van herberg tot herberg gingen, optrokken met onbekenden, veel dronken en dikwijls aan het vechten geraakten. Ze hadden (nog) geen reputatie om zich om te bekommeren. Plezier was hun belangrijkste doel.³⁰⁶ Die hoge mobiliteit en het gebrek aan lokale inbedding werden nog versterkt door het grote verloop dat in sommige ambachtsberoepen gebruikelijk was, zeker op het niveau van knechten en gezellen.³⁰⁷ Ze wisselden zeer dikwijls van werkgever en van woonplaats en leidden een ongeregeld leven. Een treffende illustratie van die hoge mobiliteit biedt het geval van de gevluchte

---

³⁰⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 129-04.

³⁰⁶ Garrioch, *Neighbourhood*, 188 en Farge, *La vie*, 131.

³⁰⁷ Farge, *La vie*, 128; Garrioch, *Neighbourhood*, 108.

brouwersknecht Jan Beekmans. Tijdens een ruzie in de brouwerij Van Ravesteijn aan de Hoge Steenweg verwondde hij één van zijn werkmakers in het oog met een mes. Uit angst voor vervolging verliet hij 's-Hertogenbosch en trok naar Antwerpen. Daar werkte hij gedurende enkele maanden in twee verschillende brouwerijen en sliep in een logement. Vervolgens trok hij met een kameraad naar Diest waar hij zich liet inlijven in het leger van de Prins. Toen dit naar Den Bosch marcheerde deserteerde hij en ging in Breda bij burgers werken. Na de publicatie van een generaal pardon ging hij terug bij het leger en trok mee op naar Den Bosch. Daar verliet hij opnieuw de dienst om als knecht aan de slag te gaan. Eerst werkte hij in brouwerij De Rosenobel bij Adriaen Huijskens, enkele maanden later verhuisde hij naar brouwerij de Kersenboom in de Hinthamerstraat. In één jaar werkte hij dus bij zeven verschillende werkgevers in vier verschillende steden.³⁰⁸

Een derde dominante relatie die voorkwam tussen de Bossche herbergbezoekers was de familieband. In één vijfde van de onderzochte herbergen bevonden zich familieleden die deel uitmaakten van hetzelfde gezelschap. Lis en Soly merken op dat familierelaties in vroegmoderne steden enkel een ondersteunende rol van betekenis konden spelen indien het ging om voldoende uitgebreide netwerken.³⁰⁹ Garrioch dicht de familie daarentegen een belangrijke rol toe in de stedelijke solidariteitsrelaties, maar stelt vast dat die relaties zich zelden verder uitstrekten dan tantes, nonkels, neven en nichten.³¹⁰ Ook in de Bossche dossiers is van een clanmentaliteit niets te merken. Het familiale herbergbezoek gebeurde bijna zonder uitzondering met leden van het kerngezin. In de grote meerderheid van de gevallen ging het om twee broers die samen de herberg bezochten.³¹¹ Dit deden ze echter niet met z'n tweeën maar telkens in het gezelschap van gezamenlijke vrienden. De familieband was dus niet de dominante factor die het gezelschap organiseerde. Het gezelschap steunde wellicht eerder op kameraadschap of lokale solidariteit. Eén dossier biedt een vrij extreem voorbeeld van hoe lokale solidariteit de voorrang kreeg op familiebanden. Het gaat om een complexe zaak waarbij ene Herman Van Kuijck, 'een krackelich en twistsoeckende man', er alles aan deed om een conflict uit te lokken met zijn kennis Lambertus Van Rosmalen. Deze had al verscheidene keren verzoening aangeboden, wat door zijn rivaal niet werd aanvaard, en probeerde hem daarom in de mate van het mogelijke te ontlopen. Via een list had Van Kuijck het echter zo geregeld dat beiden op zekere avond in dezelfde boot terechtkwamen. Dadelijk begon hij Van Rosmalen 'seer vinnigh ende moordadigh' met een mes te bedreigen. Door de

---

³⁰⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

³⁰⁹ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 90.

³¹⁰ Garrioch, *Neighbourhood*, 92.

schoppen en slagen waarmee de ongewapende Van Rosmalen zich probeerde te verweren verloor Van Kuijck het evenwicht, viel op zijn eigen mes en stierf. Diezelfde avond nog ontmoette de broer van het slachtoffer, Jan Van Kuijck, in de herberg een kennis, die hem als volgt condoleerde: ‘Meester Van Kuijck, het ongeluck van uwe broer is mij laet’. Van Kuijck antwoordde: ‘Hij heeft nu gekregen daer hij lange naer heeft getracht ende gesoicht. Niemand van ons en sal Lambertus van Roosmaelen daer over gaen beklaegen ende ick vergeve het hem geerne alles wat hij hier aen misdaen mochte hebben’.³¹² Wanneer een familielid zich niet kon houden aan de normale regels van het sociale verkeer, die solidariteit in de gemeenschap mogelijk maakten, dan kon ook de familie het zich sociaal niet permitteren om hem of haar nog langer te ondersteunen. Lis en Soly stelden reeds vast hoe deze familiale tolerantiedrempels, onder druk van economische omstandigheden, in de 18de eeuw steeds lager kwamen te liggen bij de minst welgestelde bevolkingslagen.³¹³ Dit uitte zich ondermeer in een toename van het aantal collocaties op vraag van familieleden in periodes van toenemende levensduurte.

De procesdossiers tellen nog een ander geval waarbij de familiebanden wel heel uitdrukkelijk werden ondergeschikt aan de regels van (een specifieke soort van) de sociale interactie. Het gaat om het tragische voorval tussen de gebroeders Anthony en Willem Ros. Beiden waren recent in militaire dienst gegaan en zaten samen met nog ander gezelschap te drinken op de bovenkamer van de herberg van Wouter Mierlo. Rond halféén ’s nachts kregen de broers ruzie met elkaar. Antony is daarop naar beneden gegaan, heeft aan de waardin zijn degen, die hij bij haar in bewaring had gegeven, gevraagd en is de straat opgegaan. Hierop kwam ook Willem de trap af en vroeg om zijn wapen. De waardin en een getuige hebben nog geprobeerd om Willem in huis te houden om onheil te voorkomen, maar tevergeefs. Ook hij begaf zich gewapend voor de deur. Een hevig gevecht ontstond, waarin Willem Ros door zijn eigen broer werd doodgestoken.³¹⁴ Een dergelijk geval was uiteraard een dramatische uitzondering. Anders was het wanneer het hele gezin zich naar de herberg begaf. De dossiers tellen enkele gevallen waarbij beide ouders met hun zonen en dochters in de herberg dronken.³¹⁵ Dergelijke gelegenheden hadden een meer exclusief familiaal karakter. Het is niet duidelijk of de gezinnen voor een speciale gelegenheid naar de herberg trokken of gewoon hun krappe behuizing ontvluchtten. Wel suggereert de context van de dossiers dat ze door hun

---

³¹¹ Hierop wijst ook Anneleen Perneel. Perneel, *In compagnie*, 79-80.

³¹² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

³¹³ Lis & Soly, *Te gek om los te lopen*, 53.

³¹⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 126-19.

³¹⁵ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 091-17; 117-02.

gezinsverband minder interactie voerden met buitenstaanders. Zou dit kunnen wijzen op een privatiseringstendens, waarbij het gezin meer aandacht kreeg? Een andere mogelijkheid is net dat de buurt het primaatschap had, aangezien de gezinnen niet thuisbleven maar zich in de openbare ruimte begaven. Om deze vragen te beantwoorden is meer onderzoek nodig.

Hoe dan ook kwam dit verschijnsel weinig voor in de onderzochte dossiers. Van familieleden buiten het kerngezin werd, op een enkele neef na, geen melding gemaakt in herbergverband. Wel bezochten getuigen nu en dan een herberg die werd uitgebaat door hun nicht of schoonbroer. De vraag stelt zich of herbergen uitgebaat door familielieden misschien fungeerden als centra van familiale solidariteit, waardoor een breder familiaal netwerk kon overleven. Hoewel dit zeker mogelijk is, tellen de processen meer voorbeelden van conflicten tussen de sfeer van familie en herberg. Het gaat dan met name om de gevallen waarbij vrouwen hun echtgenoot uit de herberg haalden om hem naar huis te doen terugkeren. Door het hoge alcoholverbruik en de lange afwezigheden kon herbergbezoek de gezinseconomie op korte termijn soms eerder schaden dan vooruit helpen.³¹⁶

DE LOKALE GEMEENSCHAP EN ANDERE CIRCUITS: DE 'CULTURELE ROOS'

In het voorgaande deel kwamen de verschillende sociale relaties aan bod die op basis van de procesdossiers in de herberg kunnen worden getraceerd. Hierbij valt op dat de herberg een centrale functie vervulde voor verschillende bezoekersgroepen. Het belang van reputatie en de grote vertrouwdheid met de andere bezoekers lijken de stelling uit de literatuur te bevestigen dat de herberg een centrale rol speelde in het buurtleven. Ook verschillende andere groepen blijken echter belang te hechten aan de publieke interactie in de herberg. Zo was het een geliefkoosde plaats voor werkmakers om hun onderlinge banden te versterken. Ook de leden van de jonkheid vertoefden er graag voor het beleven van hun eigen jeugdcultuur. Zelfs in het leven van de familie speelde de herberg een zekere rol. Anderzijds is het duidelijk geworden dat bepaalde groepen zich niet van de herberg bedienden. Dit was het geval voor de meerderheid van de vrouwen, maar ook voor minderjarigen en mogelijk voor een deel van de ouderen. De herberg was tegelijk een open plaats, die een functie vervulde voor mensen van allerlei slag, en een exclusieve omgeving, waar niet elke bezoeker zomaar iedere rol kon spelen.

Toch is het niet eenvoudig om iedere bezoeker een etiket op te plakken. Mensen konden tegelijkertijd buur zijn en collega, familielid en medejongere, beroepsgenoot en soldaat. Of ze

---

³¹⁶ Brennan, *Public drinking*, 209.

konden in een heel andere categorie thuishoren, die door omstandigheden niet in de bronnen terecht kwam of die slechts occasioneel opdook, zoals handelaren op doorreis, boeren die naar de markt kwamen, zakenpartners die een transactie beklonken, dieven die gestolen goed verkochten. In de mate dat al deze categorieën van mensen eigen normen en waarden opbouwden, eigen gewoontes ontwikkelden, interne regels handhaafden en een samenhangsgevoel deelden, maakten ze deel uit van een gemeenschap. Door te focussen op één van deze verschillende invloedssferen loopt men het risico om de herbergbezoekers te reduceren tot slechts een onderdeelje van hun bestaan. Om de positie van de herbergbezoekers te schetsen ten opzichte van de verschillende gemeenschappen waartoe ze tegelijkertijd behoorden is een ruimer kader nodig.

Een geschikte oplossing ligt in het zogenaamde culturele roosmodel.³¹⁷ Deze benaderingswijze ontstond op het moment dat de traditionele dichotomie ‘volkscultuur versus elitecultuur’ in de historische wetenschap onder druk kwam te staan. Het besef drong door dat de twee elkaar niet zozeer uitsloten als tot dan toe was gedacht.³¹⁸ Deze vaststelling leidde enerzijds tot meer aandacht voor de middenklassen, anderzijds tot een meer dynamisch begrip van cultuurbeleving.³¹⁹ Als uitgangpunt dient daarbij de stelling dat elk menselijk handelen als cultuur kan worden beschouwd.³²⁰ De waarde van elke cultuuruiting kan verschillen afhankelijk van de betekenis die een mens of een groep mensen eraan toekent. Rooijackers lanceerde hiervoor de term ‘culturele circuits’. Een dergelijk circuit bestaat wanneer mensen aan bepaalde gedragsvormen dezelfde betekenissen geven, wat hen in staat stelt om met elkaar te communiceren.³²¹ Mensen komen op zeer verschillende basissen, zoals religie, werk, gezin, nationaliteit, taal en dergelijke tot het gezamenlijk toekennen en overdragen van betekenissen. De cultuur valt dan uiteen in een in elkaar hakend geheel van cultuurkringen, gebaseerd op socialisering, gedeelde ervaringen, gewoontes, enzovoort.³²² Elk individu neemt tegelijkertijd deel aan verschillende circuits, die elkaar dikwijls gedeeltelijk overlappen. Bij elke cultuurkring hoort een specifiek repertoire aan gedragsvormen. Afhankelijk van de omgeving waar ze zich bevinden passen mensen hun gedragsrepertoire aan.

Deze cultuurconceptie leent zich uitstekend voor het analyseren van de herbergomgeving. Omdat mensen van zeer verschillende afkomst de herberg bezochten, bevond deze instelling zich in het centrum van vele, gedeeltelijk overlappende culturele circuits. In het ene circuit

---

³¹⁷ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 82.

³¹⁸ Roodenburg, ‘Ideologie’, 92.

³¹⁹ Barry, ‘Introduction’, 2 ; Vovelle, ‘Les intermédiaires’, 108.

³²⁰ Roodenburg, ‘Ideologie’, 66.

³²¹ Rooijackers, ‘Opereren’, 1.

vervulde de herberg een centrale plaats, voor het andere was het een randfenomeen. Omgekeerd werden sommige herbergen voornamelijk gefrequentieerd door buurtbewoners, terwijl het publiek van een andere zaak meer uit soldaten of uit reizigers bestond. Deze verhoudingen waren mede afhankelijk van de ligging. Bevond een herberg zich aan een stadspoort, op de Markt of langs een invalsweg, dan lag het aandeel van buitenstaanders en passanten er hoger. In alle herbergen kwamen mensen van verschillende achtergronden samen en dienden er een voor allen aanvaardbare manier van interactie te vinden. In het volgende deel zal blijken hoe die interactie verliep. De omgangsvormen, de structuur van het sociale verkeer, de rituele handelingen en de verwachtingspatronen van de deelnemers komen aan bod. Het belang van eer, sociale uitwisseling en de publieke bevestiging van mannelijkheid zullen daarbij de leidraad vormen.

---

³²² Rooijakkers, 'Opereren', 4.

IV. HET VERLOOP VAN HET SOCIALE VERKEER

NAAR EEN GRAMMATICA VAN DE SOCIALE PRAKTIJK

In het vorige hoofdstuk is gebleken welke interactiepatronen dominant waren in de herberg. Die structurele patronen zeggen veel over het bestaan van netwerken en solidariteitsrelaties, maar niets over de daadwerkelijke sociale interactie. Om te begrijpen hoe het contact tussen de herbergbezoekers precies verliep moeten we proberen dieper door te dringen, tot het meest directe niveau van woorden, tekens en gebaren. Procesdossiers lenen zich daar uitstekend toe, vanwege de overvloed aan details waarmee de getuigen de gebeurtenissen beschreven. Het bij elkaar brengen van al deze informatie resulteert op het eerste gezicht in een vormeloze overvloed aan anekdotes. Net zoals tekens en signalen een tekst structureren, kunnen ook in deze talrijke gedragingen echter regels en patronen worden herkend. Die achterliggende regels zijn niet willekeurig maar duiden op normatieve systemen die de interactie tussen mensen structureren. Met andere woorden, het bestuderen van de kleinste gedragingen in de dagelijkse praktijk kan leiden tot het begrijpen van dieperliggende waarden en normen. Waardesystemen organiseren sociale handelingen zoals grammatica de taal structureert.³²³

Dit benaderen van de werkelijkheid als een te ontcijferen geschrift wordt de tekstanalogie genoemd. De methode maakte naam door het werk van de antropoloog Clifford Geertz. In een spraakmakend onderzoek naar Balinese hanengevechten toonde die aan hoe de gedragingen van mensen worden gestuurd door achterliggende betekenisystemen.³²⁴ Om deze te achterhalen moet men alledaagse handelingen en praktijken nauwkeurig analyseren en er de betekenissen van decoderen. Hij noemde deze methode *thick description*. Geertz werd daarbij sterk beïnvloed door de ontwikkelingen in de semiotiek en linguïstiek van de jaren '60 en '70, die bekend staan als de *linguistic turn*. De vaststelling dat teksten als uitingen van een talig systeem niet enkel een betekenis dragen maar door hun interne logica de werkelijkheid ook zelf mee vormgeven, vertaalde Geertz naar het idee dat dagelijkse handelingen door hun context betekenis genereren.

De inzichten van Geertz kenden, in het kader van de nieuwe aandacht voor mentaliteitsgeschiedenis vanaf de jaren '70 en '80, grote navolging onder historici. De

---

³²³ Brennan, *Public drinking*, 12.

³²⁴ Geertz, *The interpretation*.

historische antropologie maakte opgang door de bekende publicaties van onder meer Robert Darnton, Carlo Ginzburg, Nathalie Zemon Davis en Robert Muchembled.³²⁵ De methoden van deze *cultural turn* openen een heel nieuw spoor door niet langer normatieve bronnen als uitgangspunt te nemen maar zich te richten op de beleefde praktijk. In dit onderzoekskader past ook het boven geschetste culturele roosmodel. Het idee van monolithische cultuurblokken is door de inzichten van de antropologische geschiedschrijving niet langer houdbaar. Betekenissystemen krijgen vorm door de dagelijkse praktijk en zijn daardoor sterk variabel in tijd en ruimte. Hierdoor kan ook de statische en beschrijvende methode van de ‘oude’ volkskunde plaatsmaken voor een dynamischer concept dat rekening houdt met veranderingen doorheen de tijd en de invloed van andere maatschappelijke factoren.³²⁶ In dit hoofdstuk zal de vraag worden gesteld welke specifieke omgangsvormen in de herberg gangbaar waren en welke achterliggende betekenissystemen hieraan ten grondslag lagen.

ERVING GOFFMAN

Zoals boven aangetoond was de herberg een geschikte plaats voor het publiekelijk onderhouden van sociale relaties. In een samenleving die steunde op hechte sociale contacten was het noodzakelijk om die loyaliteiten voor de ogen van de gemeenschap vorm te geven en te onderhouden. Wat de herberg net zo geschikt maakte was haar openbare karakter. De hele mannelijke volwassen bevolking had er toegang toe. De relaties die men in de herberg onderhield bevestigde men voor het oog van de gemeenschap. Aan deze publieke sociale uitwisseling was een heel eigen gedragsrepertoire verbonden. De studie van het gedrag in de publieke ruimte heeft veel te danken aan het werk van de socioloog Erving Goffman. Zijn werk was en is ook van grote invloed op antropologisch geïnspireerde historici.³²⁷ Aangepast aan de historische context heeft zijn werk een grote verklarende waarde voor situaties van sociale interactie in het verleden.

Zoals Goffman schrijft in de inleiding van zijn invloedrijke essaybundel *Interaction Ritual* ligt het in zijn bedoeling om door studie van de blikken, bewegingen, handelingen en uitspraken van mensen in aanwezigheid van anderen, door te dringen tot de achterliggende ‘normatieve orde’.³²⁸ De kern van zijn betoog is de stelling dat de sociale interactie het best

---

³²⁵ Zie bijvoorbeeld: Robert Darnton, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*, New York, Basic Books, 1984; Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen*, Amsterdam, 1982; Robert Muchembled, *De uitvinding* en *La violence*; Nathalie Zemon Davis, *De terugkeer van Martin Guerre: historische reconstructie van een legende, 1548-1560*, Amsterdam, 1985.

³²⁶ Rooijkakkers, *Rituele repertoires*, 29.

³²⁷ Zie bijvoorbeeld: Roodenburg, ‘Naar een etnografie’ en Muchembled, *De uitvinding*.

³²⁸ Goffman, ‘Introduction’, 1.

kan worden vergeleken met een theaterstuk.³²⁹ Iedere mens presenteert zichzelf op een bepaalde manier in zijn relatie met anderen. Goffman gebruikt voor deze zelfpresentatie de term 'face', best vertaalbaar als 'rol'.³³⁰ Deze rol definieert hij als: 'an image of self delineated in terms of approved social attributes'. Dit betekent dat de rol die men op de sociale scène speelt wordt beoordeeld door een publiek in de vorm van de andere aanwezigen. Om geloofwaardig te zijn dient mijn zijn rol consequent te spelen. Het aannemen van een bepaalde rol beperkt daarom de keuzemogelijkheden. Voor wie zich niet overeenkomstig met zijn rol gedraagt dreigt gezichtsverlies en sociale degradatie. De hele sociale interactie is erop gericht om geloofwaardige rollen te spelen. Het komt er op aan zowel voor zichzelf als voor anderen gezichtsverlies te vermijden.³³¹

Tijdens de sociale interactie treden er onvermijdelijk incidenten op die bedreigend zijn voor de eigen rol of voor die van de ander. Ongepaste opmerkingen, impulsieve aanrakingen, contradictoire uitspraken en tal van andere misstappen kunnen, al dan niet met opzet, de eigen of de andere persoon in verlegenheid brengen. In zo'n geval kunnen betrokkenen tot op zekere hoogte een conflict afwenden door vermijgend te werk te gaan. Ze negeren de opmerking, proberen ze te presenteren als een grapje of een ongeluk, enzovoort. Wanneer een incident echter overduidelijk de sociale rollen in het gedrang brengt dan moet er worden ingegrepen. De gebruikelijke weg om een uitschuiver te corrigeren en toch een conflict te vermijden is het volgen van het patroon '*challenge – offering – acceptance*'. Op de (bedoelde of onbedoelde) uitdaging van het evenwicht volgt een aanbod om het evenwicht te herstellen (bijvoorbeeld het eisen of aanbieden van excuses), wat vervolgens wordt aanvaard. Op die manier wordt dreigend gezichtsverlies afgewend. Indien het aanbod om het evenwicht te herstellen wordt afgeslagen is de beledigde partij, om geen gezichtsverlies te lijden, verplicht om te reageren. Ze kan zich beledigd verwijderen of overgaan tot (verbaal of fysiek) geweld. Deze hele uitwisseling wordt gestructureerd door allerlei woordelijke en lichamelijke signalen. De betekenis ervan ligt vast en is bekend voor de deelnemers. Daarom hebben ze de waarde van rituelen. Zoals Goffman het verwoordt: 'ones face is a sacred thing and the expressive order to maintain it is a ritual one'.³³² In wat volgt zal het opsporen van dergelijke rituelen een belangrijke plaats innemen. Hoewel 'ritueel' vroeger uitsluitend werd gebruikt in een religieuze context, heeft de term ondertussen een bredere betekenis gekregen. Alles wat, in de woorden van Edward Muir, beantwoordt aan de omschrijving 'a formalized, collective,

---

³²⁹ Goffman, *The Presentation*.

³³⁰ Goffman, 'On Face-work', 5.

³³¹ Goffman, 'On Face-work', 10.

institutionalized kind of repetitive action', kan ervoor doorgaan.³³³ In de context van sociale interactie spreekt men ook van sociale codes. Herkenbaarheid en de aanwezigheid van een publiek zijn daarbij onontbeerlijk. De precieze functie ervan wordt nog het best geïllustreerd door de klassieke definitie van Handelman. Hij maakt een onderscheid tussen 'modellen' en 'spiegels'.³³⁴ Rituelen van het modeltype tonen een afbeelding van de situatie zoals ze zou moeten zijn, ze hebben een voorbeeldfunctie (vb. het handen schudden in de mis). Rituelen van het spiegeltype hebben daarentegen een constitutieve waarde. Ze leggen een verklaring af over hoe de toestand vanaf nu zal zijn. Ze maken een statement (vb. het werpen van de handschoen bij een duel). Deze laatste soort, de constitutieve rituelen, zijn van toepassing op de herbergcommunicatie. In de hechte sociale omgeving van het openbare lokaal kwam het erop aan constant de eigen rol te definiëren tegenover die van de anderen. Dit deed men via het zenden van geritualiseerde signalen.

DE SOCIALE ONGANG RITUEEL BEMIDDELD

Om het belang van sterke rituelen in de herbergomgeving te begrijpen moeten we enkele specifieke kenmerken van de sociale omgang in de vroegmoderne herberg in acht nemen. De procesdossiers leren dat de interactie plaatsvond in een intense sociale en fysieke omgeving. In de eerste plaats was men, zoals in het vorige hoofdstuk aan bod kwam, sterk afhankelijk van lokale solidariteitsrelaties. Het behoud van goed nabuurschap was voor velen een zaak van levensbelang. Het bevestigen en erkennen van sociale relaties diende op een nadrukkelijke manier te gebeuren en gecommuniceerd te worden aan de rest van de gemeenschap.³³⁵ Bij de grote gebeurtenissen als geboorte, huwelijk en dood werd de familie geacht de andere leden van de gemeenschap hierbij te betrekken door het aanbieden van een maaltijd.³³⁶ Op het individuele niveau diende men de juiste regels van het sociale verkeer in acht te nemen. Omgekeerd gingen inbreuken op het precaire evenwicht niet onopgemerkt voorbij. Een uitdaging kreeg al de nadruk van een publieke vertoning, waarvan de andere aanwezigen het belang erkenden.³³⁷ Ten tweede gebeurde de sociale omgang in een beperkte ruimte waar het risico op fysieke aantasting vrij groot was. Farge noemt dit met een mooie

---

³³² Goffman, 'On Face-work', 14.

³³³ Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 3.

³³⁴ D. Handelman, *Models and mirrors: towards an anthropology of public events*, Cambridge, 1990. Geciteerd in: Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 5.

³³⁵ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 94; Muchembled, *De uitvinding*, 54.

³³⁶ Deceulaer & Jacobs, 'Les implications', 32; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 487.

³³⁷ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 102; Muchembled, *De uitvinding*, 54.

term ‘la promiscuité des corps’.³³⁸ Ondanks de vele verschillen in accommodatie boden de herbergen doorgaans geen enorme ruimtes. De herbergbezoekers zaten dicht op elkaar en moesten een deel van hun persoonlijke ruimte afstaan. Daarbij kwam dat de zelfdwang kleiner was dan vandaag.³³⁹ De omgang verliep emotioneler en met veel gesticuleren. De meeste mensen reageerden impulsiever, droegen bijna altijd een wapen op zak en waren sneller geneigd tot het gebruiken van geweld.³⁴⁰ De aanwezigheid van alcohol maakte de situatie des te ontvlambaarder. Gevoelens van bedreiging of spanning konden snel omslaan in een conflict. In zo’n intense sociale en fysieke omgeving waren krachtige signalen nodig om intenties duidelijk over te brengen en de omgang te structureren.

STRUCTUUR EN RUIMTELIJKE ASPECTEN VAN DE GROEPSAFBAKENING

De basisstructuur die de sociale interactie tussen de herbergbezoekers regelde was het gezelschap. Dit betekent: een groep mensen die fysiek en sociaal een geheel vormde dat was afgesloten van de rest van de aanwezigen. De publieke ruimte van de gelagzaal viel uiteen in een hele reeks van deze kleine eenheden. In de Bossche dossiers heette zo’n gezelschap een ‘gelag’. In Lier sprak men van een ‘compagnie’, in Parijs van een *compagnie* of *société*.³⁴¹

De meest directe functie van het gezelschap was van praktische en economische aard. Het Nederlandse woord ‘gelag’ en het Franse *écot* duiden zowel op het gezelschap als op de rekening.³⁴² Groepen herbergbezoekers vulden hun glazen uit een gezamenlijke kan bier waaraan iedereen op het eind evenveel bijdroeg. Deel uitmaken van het gelag betekende dus mee betalen aan de rekening. Zo is er het geval van Eduard Sperk die anderen in een gezelschap wenste te vervoegen en hen benaderde met het verzoek ‘om een oortje mede in hen gelag te moogen verteeren’.³⁴³ Dit werd hem niet toegestaan want zij hadden net ‘het gelag uytgemaekt om te betalen’. Problemen met de groepsrekening was de aanleiding van talrijke herberggruzies.³⁴⁴ Vooral de weigering van een groepslid om mee te betalen lokte felle reacties uit van de anderen. In een andere typische situatie verlieten alle leden van het gezelschap de herberg zodat één persoon moest opdraaien voor het hele gelag. Van dergelijke gevallen was de waard gewoonlijk de dupe. Illustratief is het geval van enkele soldaten in

---

³³⁸ Farge, *La vie*, 13.

³³⁹ Elias, *Het civilisatieproces*, 91, 270; Muchembled, *De uitvinding*, 53.

³⁴⁰ Muchembled, *De uitvinding*, 53; Spierenburg, ‘Masculinity’, 6.

³⁴¹ van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 50.

³⁴² Brennan, *Public drinking*, 118.

³⁴³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-09.

³⁴⁴ Muchembled, *La violence*, 220.

herberg De Roos.³⁴⁵ Een gezelschap dat bestond uit verschillende oudere soldaten en enkele rekruten dronk er samen voor één gulden en bestelde in de achterkamer een vuur om zich te warmen. Eén voor één verlieten ze het pand zonder te betalen, tot slechts rekrut Hein Hendricks overbleef. Deze was slechts bereid om zijn eigen deel te betalen. Op zijn bewering dat de sergeant zich borg had gesteld antwoordde de waardin ‘geen borg van doen’ te hebben. Ze sloot de deur van de kamer en eiste dat het slachtoffer het hele gelag betaalde. Op bedreigingen van de soldaat volgde een handgemeen met de waard.

Zoals blijkt uit het bovenstaande verzoek om mee te mogen drinken was de toegang tot het gelag niet vrij. Tussen de leden van het gelag en de buitenstaanders bestond een rituele afstand die de sociale grens afbakende. Slechts na een formele uitnodiging mocht men het gezelschap vervoegen. Drank fungeerde daarbij als symbool van de sociale verhoudingen. Brennan noemt het aanbieden van drank ‘a formal act of inclusion’, net zoals het weigeren ervan ‘a formal act of exclusion’ was.³⁴⁶ Drank bracht structuur in het sociale verkeer. Wie een glas kreeg aangeboden hoorde tot de groep, wie niet mocht meedrinken stond erbuiten.³⁴⁷ Fysieke afscheiding kon daarbij van belang zijn maar was dat niet noodzakelijk. Wanneer een groep groot genoeg was kon ze de tafel claimen als eigen territorium, waaraan geen anderen mochten plaatsnemen.³⁴⁸ De onderscheidende waarde van tafels komt tot uiting in de beschrijving die een waard gaf van twee herbergbezoekers die later betrokken raakten in een steekpartij. De verdachte ‘sat en dronck in een en deselve kamer’ als het slachtoffer, ‘doch elck aen een besondere taeffel’, waarmee hij aangaf dat ze niet tot hetzelfde gezelschap behoorden.³⁴⁹ Wanneer de tafel voldoende groot was konden verschillende gezelschappen zich echter ook aan dezelfde tafel bevinden, zonder dat de leden daarbij onderling contact maakten.³⁵⁰ Het drinken van dezelfde kruik bepaalde de grenzen van de groep.

Het is duidelijk dat de bezoekers zelf deze sociale grenzen sterk aanvoelden. Het referentiekader van de getuigen was steeds ‘het gelag’. Een voorval speelde zich af binnen hun gelag of buiten hun gelag. Een persoon behoorde tot hun gezelschap of tot een ander gezelschap. Het ongevraagd overtreden van de informele grenzen was een uitdaging van de sociale orde die gemakkelijk kon leiden tot conflict. Eduard Sperk, de herbergklant die verzocht had een oortje bij te mogen dragen in een ander gezelschap, kreeg ten antwoord dat

---

³⁴⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 080-04.

³⁴⁶ Brennan, *Public drinking*, 118.

³⁴⁷ Tlusty, *Bacchus*, 147, 149.

³⁴⁸ Brennan, *Public drinking*, Muchembled, *La violence*, 211.

³⁴⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

³⁵⁰ Tlusty, *Bacchus*, 150.

hij dat maar in ‘syn eygen gelag’ moest verteren.³⁵¹ Daarmee doelde men op het gezelschap waarmee hij de hele avond had doorgebracht. Toen hij hierop begon te morren en ruzie te zoeken bracht de waard hem weg en leidde hem naar zijn vorige gezelschap terug, om zo de orde opnieuw te herstellen. Een andere herbergklient was zo stoutmoedig om zich zonder toestemming te vragen bij een vrolijk gezelschap te voegen.³⁵² De aanwezigen verzochten hem daarop weg te gaan, wat hij weigerde te doen. Hierop zetten de waard en een klant hem uit de herberg en sloten de deur achter hem.

Een geëigende manier om iemand uit te nodigen tot de groep was het zogenaamde ‘toebrenghen’. Hieronder viel zowel het aanbieden van een glas als het drinken op iemands gezondheid. Bij het heffen van het glas klonk het: ‘à vous’ of ‘à vous, cameraet’, wat met dezelfde formule werd beantwoord. Hiermee erkende men elkaar wederzijds als drinkpartners en maakte het sociale contact officieel. Een dergelijke uitnodiging afslaan kon even beledigend zijn als iemand niet toelaten tot een gezelschap.³⁵³ Het was bij uitstek een situatie waarbij één van de partijen ernstig gezichtsverlies dreigde te lijden. De uitdaging diende dan ook beantwoord te worden, ook al kwam ze voort uit een misverstand. In deze situatie bevond zich Jan Beekmans. De getuigen vertellen hoe de gebroeders Van Hurck, die hij kende van zijn werk, hem ‘dwongen’ om met hen te drinken, hoewel hij eigenlijk van plan was naar huis te gaan. Eén van de broers bracht hem een glas toe en zei: ‘à vous’. Beekmans antwoordde: ‘ick bedanck u, want mijn pintje is noch vol’. Toen ze zagen ‘dat hij het volle toegebragte glas niet wilde uijtdrincken’, hebben ze hem ‘voor een schelm gescholden’. Volgens een andere getuige zeiden ze: ‘soudt ghij niet drincken, soo bendt ghij maer een honsfot’ en sloegen hem dadelijk ‘met een pot bier op de cop’.³⁵⁴ Eenzelfde pijnlijke misverstand verknalt de amoureuze avond van Hendrik Van Orthen. Zoals we boven zagen wilde deze, na het uitrusten van een avondwandeling, net opstappen uit de herberg om Helena De Pas naar huis te begeleiden. Op dat moment werd hij echter door een hem onbekend ‘manspersoon’ aangesproken met de woorden: ‘Com ghy moet eens met my drincken’. Een goed bedoelde uitnodiging, maar op het verkeerde moment. Hendrik sloeg de uitnodiging af, waarop de onbekende: ‘Dan sal ick het door uw aengesicht werpen, of voor uw voeten’. De daarop volgende woordenwisseling mondde uit in een gevecht.³⁵⁵

---

³⁵¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-09.

³⁵² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

³⁵³ Tlusty, *Bacchus*, 149.

³⁵⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

³⁵⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 166-21.

Het belang van de afbakening tussen ‘in’ en ‘uit’ liep als een rode draad doorheen de hele herberginteractie. Dit speelde niet enkel op het niveau van de gezelschappen, maar kwam ook sterk tot uiting in het ruimtegebruik. De structuur van de herberg had invloed op het verloop van de sociale interactie en de daaraan verbonden conflicten. Voldoende grote gezelschappen konden een kamer van de herberg opeisen voor hun eigen gebruik.³⁵⁶ De grenzen van het gezelschap vielen dan samen met de fysieke grenzen van de ruimte. Boven kwam al het gezelschap ter sprake dat in een bepaalde herberg ‘een vrije kamer had’ om te zingen en te dansen.³⁵⁷ Ook wanneer klanten in een kamer een vuur lieten ontsteken dan kregen zij in die ruimte het overwicht. Wie van de warmte wilde genieten moest delen in het gelag. Vreemden die zich zonder toestemming binnen waagden werden, desnoods met geweld, buitengezet. Noch het vrolijke gezelschap, noch het voormalige gilde van de schippersknechten duldde de aanwezigheid van buitenstaanders, al was het maar voor eventjes.³⁵⁸ In een ander geval bevonden zich in een herberg twee partijen soldaten, elk in een andere kamer. Eén van de soldaten verliet zijn gezelschap om door een binnenvenster de andere kamer in het oog te houden, mogelijk aangetrokken door de aldaar aanwezige ‘jonge dochters’. Tijdens dit ‘beluisteren’ werd hij opgemerkt door een soldaat uit het andere gezelschap, die naar hem toekwam om hem te ‘reprimenderen’. Hierop riep de bespieder tot de zijnen: ‘Broeder, broeder, sij schelden ons voor honsvotten’. Ook al had hij zich niet in de andere kamer begeven, door hen af te luisteren drong hij door in de intimiteit van hun gelag. Om zijn gezicht te redden lokte hij een confrontatie uit, of zoals de aanklacht het stelt: ‘Soeckende desen gevangene alsoo de querelle ende vechterije te maeken ende sijne broeder ende d’anderen van sijn geselschap daer toe op te hitsen ende te instigeren’. Op het geroep kwamen diens broer en de andere ‘complicen’ uit hun kamer gelopen en wilden hun degens trekken. Dit werd hen echter door de waard belet. Vervolgens is elk weer ‘zonder woorden’ in zijn kamer gegaan, waarop het ruimtelijke en sociale evenwicht terugkeerde.³⁵⁹

Bij conflicten die meerdere mensen in de herberg aanbelangden kon een verdeling van de ruimte plaatsvinden in dienst van het conflict. Een voorbeeld illustreert dit. In de woelige jaren '90 van de 18de eeuw was een herberg in de Kerkstraat het toneel van politieke discussie. Een kolonel van de burgerbewapening voerde een hoogoplopende woordenwisseling met een zekere burger Terlie. Vele omstanders mengden zich in de discussie, die zich van het binnenplein verplaatste naar de gelagkamer. Rond het tweetal

---

³⁵⁶ Brennan, *Public drinking*, 116.

³⁵⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

³⁵⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 155-07.

vormde zich een kring van opgehitste toeschouwers en niet veel later viel de eerste vuistslag. De waard kwam tussenbeide en kon voorkomen dat de worsteling uitmondde in een gevecht. Hierop verdeelde de groep zich in twee kampen die zich elk naar een andere kamer begaven. Het conflict leek bezworen door een fysieke scheiding van de twee partijen. Het evenwicht werd echter verstoord toen Terlie min of meer per ongeluk de andere kamer betrad. Zijn verschijning werkte als een rode lap op een stier. De kolonel en zijn partij deden er alles aan om de ruzie weer te doen ontvlammen, of in de woorden van Terlies advocaat: ‘een beschonken man te irriteren, woedende te maken en tot uitersten te doen overslaan’. Hierop trok Terlie zijn mes en zette opnieuw de aanval in.³⁶⁰

Een typisch ruimteconflict ontstond wanneer de waard een ‘krakeelmaker’ uit zijn huis zette. Dit wekte heftige gevoelens op want het betekende gezichtsverlies tegenover de andere aanwezigen. Het sluiten van de deur werd daarbij als bijzonder ondraaglijk ervaren. Men verloor de toegang tot de publieke ruimte. Vele verbannen ruziemakers zetten dan ook een tegenbeweging in. Eén ging zover om de wacht te halen en gewapenderhand toegang te forceren.³⁶¹ Anderen bleven, nadat ze tevergeefs de deur hadden bestormd, geruime tijd op de deuren en ramen van de herberg trommelen en verwensingen uiten aan het adres van hun rivaal. Een gast die was buitengesloten uit een herberg op de Weversplaats stak met zijn degen door het venster boven de herbergdeur, waardoor er twee ruiten uitvielen, en riep: ‘ick sal se al vermoorden, het en scheelt mij niet’.³⁶² Hendrik Van Os werd om één uur ’s nachts door de wacht aangetroffen terwijl hij over en weer liep voor het huis van zijn rivaal, ‘al singende en vloekende, dreigende en scheldende’.³⁶³ Deze methode stond in Parijs bekend als *tapage* of *bacchanale*. Garrioch beschrijft het als een individuele versie van de charivari.³⁶⁴ Zoals de deelnemers aan een charivari herstel van geschonden gemeenschapsnormen eisten, zo stuurde de uitvoerder van de *tapage* aan op herstel van zijn persoonlijke eer. Het conflict hing samen met het betwisten van een grens. De gesloten herbergruimte was symbolisch gewonnen door de ene partij. Door er toch in door te dringen kon de uitgesloten partij dit aanvechten. Dikwijls vatte de uitgesloten partij gewapend post voor de herberg en wachtte

---

³⁵⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 154-12.

³⁶⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 074-17.

³⁶¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

³⁶² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

³⁶³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 095-04.

³⁶⁴ Garrioch, *Neighbourhood*, 44. Zie voor vergelijkbaar gedrag in verband met beledigingen ook: Roodenburg, ‘De notaris’, 380.

desnoods een hele avond op de komst van haar rivaal. In de processen wordt dit ‘schildwacht houden’ genoemd.³⁶⁵

De voorgaande voorbeelden leren hoe ruzie en verzoening tegelijk ook draaiden om bemiddeling van de ruimte.³⁶⁶ Dominantie in een conflict betekende ook dominantie in de herberg ruimte. De keuken, voorkamer of de kelder konden zo een lading krijgen als ruimte van ‘de winnaars’ of ‘de verliezers’. Door weer uit deze ruimte te treden kon het conflict beëindigd worden of opnieuw aangewakkerd. Onlosmakelijk daarmee verbonden is de grote gevoeligheid voor het overschrijden van grenzen die spreekt uit de procesdossiers. Het oversteken van een fysieke grens was immers vaak ook het ritueel aantasten van een sociale grens. Getuigen en schout besteedden grote aandacht aan het overschrijden van drempels, het open of dicht zijn van deuren, de kamer waarin de actoren zich bevonden, het zich verplaatsen naar een andere ruimte en aanverwante aspecten van ruimtelijkheid en begrenzing.³⁶⁷ Het waren elementen die het verloop van de ruzie konden helpen begrijpen en de rol van de deelnemers verduidelijken. Was het conflict uitgelokt door iemands ongepaste aanwezigheid? Of lag de oorzaak bij een onrechtmatige uitsluiting? Het maakte kennelijk een groot verschil of de betrokkene zich in het huis, voor het huis, in de deuropening, op de straat of elders bevond. Daarbij aansluitend besteedde men in alle dossiers grote aandacht aan de bewegingen die de actoren maakten: ‘keerde zich om’, ‘ging weg’, ‘kwam dadelijk weder’, ‘ging (wel of niet) opzij’, ‘retireerde’, enzovoort.

Bij deze vaststellingen moet worden opgemerkt dat de procesdossiers ons voornamelijk een blik gunnen op situaties van spanning en conflict. Daardoor komen de rituele scheidslijnen wellicht sterker uit de verf dan tijdens momenten van ‘normale’ interactie. Misschien was het afslaan van een drankje of het oversteken van een ruimtelijke grens onder andere omstandigheden dan degene die via de dossiers tot ons zijn gekomen minder precair. Ook voor het volgende gedeelte, dat handelt over sociale codes, geldt deze bedenking. Dit neemt niet weg dat uit de verwachtingspatronen van de deelnemers en uit de feiten zelf een grote gevoeligheid spreekt voor het boven geschetste.

*‘DANKBAERHEIJT ENDE RECIPROQUELE BELEEFTHEYT’.*³⁶⁸ *CODES VAN VRIENDSCHAP EN VERZOENING*

---

³⁶⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 154-12.

³⁶⁶ Zie ook: Rau, ‘Public order’, 113.

³⁶⁷ Zie over het belang van de overgangszone tussen straat en woonhuis: Deceulaer & Jacobs, ‘Les implications’, 40; de Mare, ‘The domestic boundary’, 108-131.

³⁶⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

De bestaansreden van procesdossiers maakt dat in deze bron eerder codes van conflict bewaard bleven dan codes van toenadering. Voor een goed begrip van de gebeurtenissen waren de vreedevolle situaties immers het minst interessant. Toch zijn ook een aantal van de meest ‘banale’ codes van verbondenheid doorgedrongen in de processen.

Het zich positioneren tegenover de andere aanwezigen begon al bij het binnentreden van de herberg. Men betrad de scène als vreemd element en diende daarom snel zijn intenties duidelijk te maken.³⁶⁹ Een vriendelijke begroeting was de meest evidente weg. Wie het gelag betrad onder het zingen van ‘vuyle en schaamteloze liederen’ kon zich aan problemen verwachten.³⁷⁰ Ook bij het afscheid nemen paste een vriendelijk ‘goedenavond’ of ‘goedenacht’. In de Nieuwe Tijd was dit geen holle frase. Op de nachtelijke weg tussen herberg en thuis vielen talrijke conflicten voor. Getuigen maken melding van de grote angst die ze voelden bij het horen van rumoer van onbekenden in het duister.³⁷¹ Door goedenacht te wensen formaliseerde men als goede vrienden uit elkaar te gaan. Ook lichamelijke nabijheid kon goede relaties symboliseren. Iemand toelaten in je persoonlijke ruimte getuigt immers van vertrouwen, zeker in een gewapende samenleving.³⁷² Het gebaar van de handdruk was in het Ancien Régime niet zoals vandaag bekend als begroetingsritueel. Elkaars handen aanraken had wel een belangrijke functie om verzoening uit te drukken.³⁷³

Het uitdrukken van verbondenheid gebeurde bij uitstek via drank. In de herberg was dit een zeer belangrijk middel om sociale relaties mee vorm te geven. Het aanbieden en aanvaarden van drank regelde de toenadering tussen de herberggasten. Samen drinken was een duidelijke vorm van wederzijdse erkenning.³⁷⁴ Wie werd uitgenodigd bij een gezelschap kreeg zoals gezegd een glas aangeboden. Een meisje dat flirtend werd benaderd door een jongeman kon op zijn avances ingaan door een traktatie aan te nemen.³⁷⁵ Zakelijke of andere overeenkomsten verkregen geldigheid door er publiekelijk op te klinken. Eenmaal opgenomen in het gezelschap ging de symbolische uitwisseling verder door het regelmatig geven van traktaties en het drinken op elkaars gezondheid. Hierbij diende men het tempo van de groep te volgen en niet te veinzen.³⁷⁶ Kleine afwijkingen of misrekeningen konden voldoende zijn om het evenwicht te verstoren. Zo had Hendrik Van Orthen, aan wie een glas jenever was

---

³⁶⁹ Muchembled, *De uitvinding*, 154 ; *La violence*, 212.

³⁷⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 090-16. Zie ook : Tlusty, *Bacchus*, 148.

³⁷¹ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 089-11, 087-11, 173-10.

³⁷² Muchembled, *La violence*, 248.

³⁷³ Roodenburg, ‘Handen schudden’, 195.

³⁷⁴ Tlusty, *Bacchus*, 149.

³⁷⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 137-12.

³⁷⁶ Brennan, *Public drinking*, 251; Clinard, *The public drinking house*, 283; Muchembled, *De uitvinding*, 154.

toegebracht, het glas ‘aennemende aen syn mont gebracht, sonder daer iets uyt te drincken’.³⁷⁷

Voor de vreemdeling was het voldoende reden om hem uit te dagen tot een gevecht. Gelijkaardige conflicten barstten los naar aanleiding van het omstoten of breken van bierglazen. Het rondgaan van een pijp tabak kon eveneens de eenheid van de groep tot uitdrukking brengen.

Kaarten en andere spelen konden in de sociale uitwisseling dezelfde rol vervullen.³⁷⁸

Gewoonlijk speelde men ‘om een kanne bier’, dus om het betalen van een rondje.³⁷⁹ Wie vals speelde zondigde niet enkel tegen de regels maar bracht ook het sociale evenwicht in gevaar. Brennan wijst erop dat het geldelijke aspect bijkomstig was. Het gewonnen of verloren geld werd gebruikt voor het betalen van een rondje voor de hele groep. Ook bij het trakteren was het de bedoeling dat iedereen op het einde ongeveer evenveel betaalde.³⁸⁰ Voor echt geldelijk gewin werd doorgaans niet gespeeld.

Een centraal drinkritueel was het zogenaamde afdrinken. Een conflict, of het nu plotseling gerezen was bij het kaartspel of al meerdere jaren aansleepte, kon officieel beëindigd worden wanneer de beide rivalen elkaar de hand drukten en samen dronken, bij voorkeur uit hetzelfde glas.³⁸¹ Herberggasten die in een penibele situatie ruzie wensten te vermijden stelden het zelf voor om het evenwicht te herstellen. Zo bracht een vaandrig in herberg De Zwaan verschillende keren een glas bier toe aan zijn mededrinkers in een poging om een gevecht af te wenden.³⁸² Lambert Van Rosmalen werd al geruime tijd door Herman Van Kuijck met ‘injurieuze scheltwoorden’ achtervolgd toen hij hem in herberg De Tarnton voorstelde: ‘soo gij begeert, ick sal een pint wijn laten tappen, en laet onze questie affdrincken’. De getuige voegt hieraan toe: ‘twelck ‘t geheele geselschap gerne soude hebben gesien’.³⁸³ In de meeste gevallen vond het afdrinken echter plaats na een handgemeen. Omstanders haalden de vechtersbazen uit elkaar en drongen erop aan dat zij hun ‘questie’ zouden afdrinken. Zo raakten twee herbergbezoekers in de herberg van de weduwe Van Hurck slaags rond een woordgrapje waarmee de ene de andere opjutte. Hun vrienden scheidten hen echter en door hun ‘tusschen spreecken’ werd de ruzie voor zij de herberg verlieten ‘bijgeleght en hebben sij samen een glas van vrindtschap gedronken’.³⁸⁴ Het belang van deze code kan nauwelijks worden overschat. De gemeenschap erkende haar en verwachtte van haar leden om zich

---

³⁷⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 166-21.

³⁷⁸ Brennan, *Public drinking*, 254; Muchembled, *De uitvinding*, 54; Tlusty, *Bacchus*, 152.

³⁷⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 120-12. Zie ook: Tlusty, *Bacchus*, 153.

³⁸⁰ Brennan, *Public drinking*, 251, 254; GAHt, RA, Crimineel procesdossier 139-09.

³⁸¹ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 15.

³⁸² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

³⁸³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

ernaar te gedragen. De dader van een steekpartij getuigde hoe onverdraaglijk het voor hem was om de moordenaar van zijn broer op straat te zien rondlopen, terwijl hij met hem ‘ongesoent ende ongepajseert’ was.³⁸⁵ Hij kon niet verdragen hem ‘noch voor sijnen ooghen te sien’. Herberggasten die het afdrinken weigerden of verbraken stuitten vaak op onbegrip van de andere aanwezigen. Ene Abraham Van Der Leij bevond zich met zijn twee zonen in de herberg toen hij door Hendrik Van Es werd aangesproken met de woorden: ‘Ick heb over eenigen tijt eenige klappen gehadt aen u huijs’. Hij gaf daarmee duidelijk aan op vergelding te wachten. Van der Leij antwoordde: ‘Dat is soo langh geleden, en het is immers affgedroncken. Ick weet niet waerom ghij sulcx weer op haelt en mij verwijt’.³⁸⁶ De vaandrig Pauwels kreeg op zijn vriendelijk toebrengen van een glas wijn ‘schanduleuse en onlijdelijke scheldwoorden’ in plaats van ‘dankbaerheijt ende reciproquele beleeftheyt’.³⁸⁷

CODES VAN PROVOCATIE, BELEDIGING EN GEVECHT

De meerderheid van de herbergdossiers kwam tot stand naar aanleiding van ruzies en vechtpartijen. Door de vele getuigenverklaringen is het verloop van zo’n gevecht, van onmin tot handgemeen, nauwkeurig gedocumenteerd. Hoe impulsief het gebruik van geweld op het eerste gezicht ook mag lijken, uit processen spreekt een grote ritualisering. De spanning kende een stapsgewijze opbouw die pas op het laatst uitmondde in fysiek geweld. Het gebruik van geweld moest worden gelegitimeerd tegenover de rest van de aanwezigen en dit kon enkel via het zetten van de juiste geritualiseerde stappen.³⁸⁸

De aanleiding tot het conflict was dikwijls een zeer banaal voorval. Zoals we eerder zagen hadden die kleine gebaren of aanrakingen echter een functie in het bemiddelen van de sociale relaties. De (vermeende) afwijzing van een vriendelijk gebaar werd gemakkelijk ervaren als een publiekelijk affront. Rekenen we hierbij het ontvlambare effect van alcohol, dan kon de situatie snel escaleren. Typische aanleidingen waren het afslaan van een dronk, waarvan eerder al enkele voorbeelden aan bod kwamen.³⁸⁹ In een ander geval kregen twee soldaten woorden over het slaan van een hond.³⁹⁰ Eén van hen, Christiaan, zocht de herberg op. Toen de ander, Johannes genaamd, daar later passeerde riep de eerste hem verzoenend toe: ‘Cameraet, wild ge eens proeven?’ Johannes antwoordde: ‘Ick lust dat niet’. Waarop

---

³⁸⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-05.

³⁸⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 140-45.

³⁸⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 117-02.

³⁸⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

³⁸⁸ Muchembled, *La violence*, 211.

³⁸⁹ Tlusty, *Bacchus*, 149.

³⁹⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 101-07.

Christiaan: ‘Dan bent gij een rekel’. Johannes: ‘Gij bent het niet weerd, gij bent een hoeren boll, anders soud ick u slaan met de bajonet’. Ook het willen beëindigen van het drinken kon onmin veroorzaken. Kleermaker Jan Van Den Heuvel deed in 1732 zijn stiefzoon uitgeleide aan de Sint-Janspoort, toen deze naar het leger vertrok.³⁹¹ Ze verlieten de herberg, waar ze in met vrienden ‘een glaasje van afscheidt’ hadden gedronken. Na het vertrek van de stiefzoon keerde de rest van het gezelschap terug naar de herberg ‘om den drank die zij aldaar hadden laten staen te consumeren’. Kort hierna stapten ze op. Op de weg naar huis zei Rudolf Wassenberg, een andere kleermaker in het gezelschap: ‘Jongens, het regent soo, de eerste herbergh daer wij aankomen, sullen wij met ons vieren nog een kan drincken’. Van Den Heuvel antwoordde: ‘Neen, ik ga naer huys toe’. Wassenberg drong aan en op de woordenwisseling volgde een gevecht, waarin Van Den Heuvel het leven liet. De gevoeligheid voor het afslaan van een dronk is begrijpelijk aangezien deze weigering dikwijls ook echt bedoeld was als oorlogsverklaring. Dat gebeurde vaak in de grofste bewoordingen. Op een minzaam ‘laet ons de questie affdrinken’ van Peter De Ridder antwoordde Adriaan De Pauw: ‘Ik wilde liever dat mij de duijvel de hals brak, als dat ik met uw dronk’.³⁹² In een ander geval probeerde een getuige de twee rivalen te verzoenen door het aanbieden van een dronk, maar kreeg te horen: ‘Ick wil met u wel drincken, maar met die schelm niet’.³⁹³ Voor wie aanstuurde op een conflict stonden nog talrijke andere codes van provocatie ter beschikking. Getuigen noemden deze fase, waarin het gevecht werd voorbereid, het moment van ‘woort en wederwoort’. Ze was noodzakelijk om een eventueel gevecht geldigheid te verlenen in de ogen van het publiek.³⁹⁴ ‘Een persoon in een publieke herberg zonder woort ofte weerwoort op een verradelijke wijze aan te tasten’ werd als ontoelaatbaar ervaren.³⁹⁵ Maakte één van beide partijen een verzoenend gebaar, zoals het aanbieden van de afdronk, dan diende de ander hierop in te gaan. Gebeurde dat niet dan was men het aan zijn eer verplicht om fysieke vergelding te vragen.³⁹⁶ Een kwaadaardige blik kon voldoende zijn om wrevel op te wekken. Bij herberg De Keulse Kar werd een soldaat ‘stout’ in het aangezicht gekeken door een kanonnier.³⁹⁷ De soldaat vroeg hem wat hij wilde, ‘niet manniertlijk zijnde, de menschen soo in ‘t gesigt aen te sien’. De kanonier zette de uitdaging verder door te vragen ‘of hij iets daarentegen hadde’. Niet veel

³⁹¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-05.

³⁹² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 119-08.

³⁹³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

³⁹⁴ Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 104.

³⁹⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 080-07.

³⁹⁶ Van Dijck, *De pacificering*, 212.

³⁹⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 146-05.

later stonden ze met getrokken sabels tegenover elkaar. Ook lachen was geschikt als uitdaging, of kon toch zo ervaren worden. In een andere herberg verzocht ene Aart De Gelder om bier voor hem en zijn vrienden. De waardin weigerde te tappen omdat 'sij genoeg hadden also sij beschonken waeren'. Zijn vrienden schoten bij deze melding in de lach. De Gelder informeerde bij zijn kameraad Jacobus Lepo: 'Waerom lachte met mije?' Deze antwoordde: 'Wat bruijt u dat?' Waarop De Gelder zei: 'Ick soude u een clap geven'. Waarop Lepo: 'Dat soude ghij wel laeten'. Hierna stond De Gelder op en verkocht Lepo een slag. Waarop Lepo en De Gelder 'aanstonds haer bloote meschen uijtrocken ende malkanderen hevige invoeren'.³⁹⁸ In dezelfde categorie viel het opzettelijk zingen van provocerende liederen of ostentatief op de grond spuwen.

Het verzoenende toebrengen van drank kon door wie kwade intenties had ook op een andere manier worden gebruikt. In verschillende gevallen bracht een herbergklant een ander een glas bier toe en herinnerde hem vervolgens aan een oud voorval. Wanneer soldaat Marten Willems de herberg binnenstapte wordt hij begroet door een op het eerste gezicht onbekende voerman.³⁹⁹ Deze bracht hem een glaasje jenever toen met de woorden: 'à vous, cameraet', waarop Willems repliceert met: 'à vous, cameraet'. Hierop zei de voerman: 'Soldaet, weet gy wel met wien dat gij gedronken hebt, 't is met een schelm'. Hiermee verwees hij naar een voorval van verschillende jaren geleden, toen hij in het leger diende en door Willems, die korporaal was, was gestraft wegens ongehoorzaamheid. Wat een vriendelijk gebaar leek was is in feite een aanloop tot wraakneming. Een andere typische uitdaging was het opzettelijk breken van glazen. In herberg De Tarnton merkte Lambertus Van Rosmalen dat zijn disgenoot Van Kuijck 'querelleuse woorden' begon te spreken. Hij probeerde door vriendelijke woorden de vrede te bewaren, 'tselve soo veel mogelijk sijnde soeckende bij te leggen ende te middelen', maar Van Kuijck 'smeet uijt quaetaerdicheijt een glas in stucken' tussen hen in. Boven kwam al aan bod hoe een kregelige herbergbezoeker dreigde het aangeboden glas in het gezicht van Hendrik Van Orthen te werpen.⁴⁰⁰ Verschillende keren werden de vijandelijkheden ingezet met het opzettelijk uitgieten van een glas bier over een andere aanwezige. In een ander geval brak een herbergbezoeker de pijp van de man die hem heeft uitgedaagd.⁴⁰¹ Als één van de duidelijkste uitdagingen tot gevecht gold het schrapen met een metalen voorwerp over steen.⁴⁰² Boven kwam reeds het conflict aan bod tussen de

---

³⁹⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 146-16.

³⁹⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 080-07.

⁴⁰⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

⁴⁰¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 140-19.

⁴⁰² Muchembled, *La violence*, 400.

soldaten Johannes en Christiaan. Enkele uren na hun scheldpartij aan de herberg ontmoetten ze elkaar opnieuw. Christiaan benaderde Johannes, die op wacht stond. Johannes zei: ‘Ga hupes naar huis slaepen als een man.’ Christiaan repliceerde: ‘Als ick bij je kost komen, soude ick u het backes opensnijden.’ Vervolgens nam hij een mes uit zijn zak en kraste daarmee op de straatstenen. Het horen van dit gekras werkte bijzonder alarmerend. Soldaten die in het donker het geluid van een rapier op de straatstenen hoorden hielden dadelijk hun degens in de aanslag, en niet zonder reden!⁴⁰³ Nadat Lambert Valentijn een steek had toegebracht aan Marten Willems liep hij de herberg uit, ‘al krassende over straat en roepende: schrik van messe en snijde?’⁴⁰⁴ Verwant aan deze expliciete verwijzing naar wapengekletter was een bepaald gebaar waarmee men zinspeelde op het snijden van een mes. Getuigen beschreven hoe de betrokkenen ‘onder cortswijlen met haere handen naer malkanderen snijdtsgewijs aendeden’ of ‘met de handen tegen malkander gesneden hadden’.⁴⁰⁵ Hoe dit gebaar er precies uitzag is onduidelijk, maar vermoedelijk was het vergelijkbaar met het huidige gebaar van met de hand langs de keel te snijden. Nog duidelijker was het opvallend tonen van een mes, zonder er echter mee te dreigen. Het schiep een ongemakkelijke atmosfeer. De vaandrig Pauwels, die merkte dat zijn kameraden ‘moeijlijck’ waren, probeerde door afdrinken de vrede te bewaren.⁴⁰⁶ Eén van hen hield echter voortdurend een bloot rapier tussen de benen, om daarmee ‘zijne insolentie ende groote moetwillicheden met opset in't werck te stellen’. Dit verontrustte de vaandrig zo dat hij de herberg verliet en slechts wilde terugkomen als de ander zijn wapen weer in de schede stak. Zijn kompaan hield geen woord en bleef ruzie uitlokken. Tijdens de fase van ‘woort en weerwoort’ was een bijzondere rol weggelegd voor de scheldwoorden. Zij hadden een belangrijke rituele functie want formaliseerden openlijke vijandschap. De persoonlijke eer kon er bijna even erg door worden geschaad als door een lichamelijke aantasting.⁴⁰⁷ Voor verwonding en belediging bestond in rechtstermen ook slechts één woord, namelijk ‘injurie’.⁴⁰⁸ Ook buiten de context van het herberggevecht gaven ze aanleiding tot talrijke processen, want een belediging was voldoende om tot een formele aanklacht te leiden. In Paris maakten processen rond belediging zelfs de meerderheid van de gevallen uit.⁴⁰⁹ Het belang van reputatie in de vroegmoderne stedelijke samenleving wordt er nogmaals door onderstreept. Dikwijls waren verbale ‘injuriën’ de laatste opstap naar het

---

⁴⁰³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 076-11.

⁴⁰⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 080-07.

⁴⁰⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 086-08.

⁴⁰⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

⁴⁰⁷ Blok, ‘Eer’, 211, 214.

⁴⁰⁸ Van Dijck, *De pacificering*, 215.

⁴⁰⁹ Garrioch, ‘Verbal insults’, 105.

directe handgemeen. Een herbergbezoeker die ondanks bemiddelingspogingen voortdurend werd uitgescholden voor ‘hont, reeckel ofte hondtsvoth’ legt in zijn verdediging uit dat hij ‘tot maintien van zijne eer’ genoodzaakt was om zijn rapier te trekken.⁴¹⁰ Een andere stelt dat zijn daad geëxcuseerd moet worden omdat hij ze heeft gepleegd in een vlaag van ‘juste colere’, onvermijdelijk ‘wanneer iemand met injurieuze woorden zodanig wordt geagresseerd dat die voor een man van eer niet te dulden zijn’.⁴¹¹ Een advocaat vroeg als volgt begrip voor het gedrag van zijn cliënt, die een snede had toegebracht aan een kennis die hem voortdurend op publieke plaatsen met scheldwoorden achtervolgde: ‘En soude de impetrant so nagegaen worden ende altijt voor een schelm en honsvot moeten passeren ende uitgemaekt worden?’⁴¹² De inhoudelijke waarde van de scheldwoorden was minder belangrijk. De meeste waren standaardformules met weinig of geen betrekking op het concrete incident. Hun kracht en betekenis lagen in het moment en de blik van het publiek.⁴¹³ De retoriek, gebaren en intonatie waarmee ze gepaard gingen stonden garant voor een maximaal theateraal effect. Naast scheldwoorden trakterden de rivalen elkaar op allerlei grof taalgebruik dat diende om de tegenstander op te juttten: ‘ik sal u de neus aftrecken’, ‘ick sal u in stukken snijden’, ‘ick sal u tot frecadelle snijden’, ‘ik zal u een knoopsgat boren’.⁴¹⁴

De climax van deze ceremonie van uitdagen en beledigen was het gevecht. Dit betekent niet dat het ritueel nu plaatsmaakte voor de ongebreidelde impulsen. Integendeel, in het gevecht bereikte de publieke vertoning, en daarmee het ritueel, haar hoogtepunt. Waren de voorafgaande uitdagingen al op een theatrale manier geuit om de aandacht van de omstanders te trekken, de overgang naar handgemeen werd gemarkeerd door een rituele actie die niemand in de ruimte kon ontgaan. Eén van beiden ‘eiste de ander uit’, wat zoveel betekent als een formele eis tot gevecht voor de deur. Het gebeurde met een typisch formule als ‘comt voor de deur’, ‘ik wilde dat ik u voor de deur hadde’, ‘stapt dan met mij buijten de deur’ of ‘comt springt dan uijt’.⁴¹⁵ Toen Jan Beeckmans door een bierkan werd getroffen zei hij: ‘Wat is dat gedaen? Hadt ghij ijets te seggen, so konde gij mij voor de deur spreekken, ick en ben van u niet verveert’.⁴¹⁶ Ene Stefanus La Taille riep zijn rivaal toe: ‘Ha hebt ghij de couragije coompt voor de deur toe, schelm, toe, paep’.⁴¹⁷ Hierop verlieten de betrokkenen ostentatief de herberg

---

⁴¹⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

⁴¹¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 167-22.

⁴¹² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 080-07.

⁴¹³ Van Bossche, ‘Woorden’, 182.

⁴¹⁴ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 129-14, 080-08, 141-18, 174-17.

⁴¹⁵ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 167-22 en 117-02.

⁴¹⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

⁴¹⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 097-19. Dit pesterige ‘paep’ is in alle onderzochte dossiers de enige verwijzing naar de tegenstelling tussen de religieuze gezindten in ’s-Hertogenbosch. Een opmerkelijke

en stelden zich op voor de deur. Ook hier speelde het ruimtegebruik een belangrijke rol. Door samen de herberg te verlaten betrad men tegelijk het strijdperk. Het vechten zelf kon worden ingeluid door een formule als ‘trekt dan uijt’ of ‘trek maar’, waarmee men de ander aanspoorde zijn wapen boven te halen. In Amsterdam werd ‘sta vast’ geroepen vooraleer de strijd begon.⁴¹⁸

Waarom het precies de gewoonte was om voor de deur te vechten kan men op verschillende manieren duiden. Mogelijk is het gegroeid uit het optreden van de waarden die steeds weer probeerden om gevechten in hun zaak te beletten. Niet alleen waren ze hier wettelijk toe verplicht, ook hun accommodatie en klandizie hadden er belang bij. Een waardin die een klant met een mes betrapte tierde: ‘Ghij schelm, zult ghij hier een mes trecken?’⁴¹⁹ Dat voor de deur gevochten werd om dergelijke inmenging te vermijden suggereert het antwoord van een ‘krakelige’ herbergklant aan een waard die hem aanspoorde om het ruzie zoeken te staken: ‘Ick sal dan op straet gaen, dat condt ghij mij niet verbieden’.⁴²⁰ Door voor de deur te gaan onttrok men zich aan de min of meer officiële jurisdictie van de waard. Spierenburg stelt dat het verlaten van de herberg paste in de erecode van de mannelijke tweekamp, waarin niemand behalve de betrokkenen benadeeld mocht worden.⁴²¹ Uit de getuigenissen van de Bossche dossiers blijkt echter nergens dat het vechten in de herberg op zichzelf als eerloos werd beschouwd, behalve door de waarden zelf. Bovendien suggereert het aantal keren dat de waard toch in de klappen deelde dat deze code rekbaar was. Als laatste element is het tenslotte niet ondenkbaar dat de volle herberg te weinig ruimte bood voor een ‘eerlijk’ tweegevecht. In het kielzog van de rivalen volgde een hele resem geïnteresseerden, vrienden en medestanders.⁴²² Ook passanten op straat bleven staan om het schouwspel gade te slaan. Nicolaes ‘het Halfvercken’ overdreef wellicht toen hij in zijn verdediging stelde dat ‘honderden mensen achter hem liepen’ wanneer hij zich in positie stelde om het gevecht aan te vangen, maar het maakt wel duidelijk dat dergelijke conflicten een publiek spektakel waren.⁴²³

---

vaststelling in een stad waar tot aan het einde van de 18de eeuw groot belang werd gehecht aan de geloofskwestie, al was de oorspronkelijke rivaliteit dan afgenomen tegenover het midden van de 17de eeuw. Zie onder andere: van de Sande & Vos, ‘Een verdeeld huis’ en Prak, *Republikeinse veelheid*. Opmerkelijk genoeg kwam de kwestie ook in de herbergen van het confessioneel verdeelde Augsburg zelden ter sprake. Zie: Tlusty, *Bacchus*, 155.

⁴¹⁸ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 113.

⁴¹⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

⁴²⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 117-02

⁴²¹ Spierenburg, ‘Knife Fighting in Early Modern Amsterdam’, 111.

⁴²² Garrioch, *Neighbourhood*, 42.

⁴²³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

Het gevecht hoefde overigens niet noodzakelijk plaats te vinden bij de herberg waar het conflict was ontstaan. Soms spraken de betrokkenen een plaats en een tijdstip af om het treffen te laten plaatsvinden. Op de openbare weg liep men immers het risico betrappt te worden door de wacht, die niet aarzelde om in te grijpen bij vechtpartijen en de betrokkenen aan te klagen wegens straatschenderij. Afgelegen plaatsen als de stadswallen of landelijk gebied waren daarom geschikter. Het publiek ging uiteraard mee. Een voorbeeld is de uitdaging van Hendrik Van Kuijk aan Lambertus Van Rosmalen omdat hij zich door hem beledigd voelde: ‘Ben dij een braeff kerel, soo compt morgen ten acht uuren tot Berlicum’. Deze antwoordde ‘met alle beleeftheit’: ‘Soo soude mij gern in duel hebben, ende ick en soeck geen questie’.⁴²⁴ Ook over de wapens en het verloop van het gevecht konden formele afspraken worden gemaakt. Een goed voorbeeld is de zaak tussen twee Franse soldaten in herberg Het Heuffken. Ze kregen ruzie om een pot bier en besloten dat erom gevochten zou moeten worden. Soldaat Michel Marq verliet de herberg om twee messen te kopen. Hierop keerde hij terug naar de herberg en gaf één mes aan zijn tegenstander. Vervolgens stelden ze zich op aan het Sint-Janskerkhof en kwam overeen om te vechten tot de eerste wonde. Beiden liepen een steek op in de borst.⁴²⁵

Gebrek aan impulsiviteit kenmerkte de hele procedure. De rivalen stelden het eigenlijke geweld uit tot alle regels en afspraken waren nagekomen. Geen dossier kan het geritualiseerde verloop van de vechtpartijen mooier illustreren dan dat van Hendrik Van Orthen.⁴²⁶ Het is ondertussen bekend hoe deze jongeman ongelukkigerwijs een drankje van een onbekende afsloeg. Na de woordenwisseling begaven beiden zich voor de deur voor een gevecht. Even later kwamen ze terug binnen, schijnbaar verzoend. Ze kregen echter opnieuw ‘questie’ en de vreemdeling eiste een tweede gevecht. Opnieuw verlieten ze het pand, waar er deze maal messen aan te pas kwamen. Omstanders scheidten hen voor de situatie uit de hand liep. Helena De Pas, Hendriks vriendin, zei daarop: ‘Kom laet ons naer huys gaen, want gy hebt met geen rusie meer van doen’. Waarop het onbekende manspersoon: ‘Dat sal hy niet doen maer hy sal met my naer tselve huys gaen en met mij een glas drincken’. Verplicht als hij was ging Hendrik hier op in, nam een glas jenever aan maar deed, zoals eerder beschreven, slechts alsof hij dronk. De vreemdeling werd ‘weder moeylijck’ en zocht ten derden male ruzie. De reactie van Hendrik: ‘Als het doch wesen moet soo laet my het vroumensch eerst thuyt brengen, versoeckende dat den voors[eide] manspersoon aldaer soo langh soude wachten’. En

---

⁴²⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

⁴²⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 180-06.

⁴²⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 166-21.

inderdaad, hij kreeg de tijd om zijn gezelschapsdame veilig thuis af te zetten. Daarna begaf hij zich opnieuw op straat voor een steekpartij met de vreemdeling, die het stel rustig was gevolgd.

In het geritualiseerde gevecht was een opvallende rol weggelegd voor het wapen. Dit betekent niet dat gevechten met de vuisten niet voorkwamen, integendeel, maar deze waren niet dodelijk genoeg om terecht te komen in de procesdossiers. In 70% van de overgeleverde gevallen waarbij rivalen naar een steekwapen grepen bedienden ze zich van een ‘gemeen’ of gewoon mes. Dit mes van klein formaat werd door mannen bij zich gedragen voor praktische doeleinden, zoals het snijden van voedsel, maar was duidelijk ook een symbool van mannelijkheid.⁴²⁷ In het opgroeien naar volwassenheid speelde omgang met het mes een belangrijke rol.⁴²⁸ Zeldzamer maar niet afwezig (29%) waren de zogenaamde ‘lange messen’. Deze wapens, zoals degens en rapieren, waren voorzien van langere lemmeten. Het dragen ervan was in Brabant, in tegenstelling tot elders, niet voorbehouden aan de maatschappelijke bovenlaag.⁴²⁹ In de geraadpleegde procesdossiers bedienen vooral soldaten zich ervan. Op de derde plaats komt een kleine minderheid aan rekwisieten die men bij de hand vond: houtblokken, stenen, stokken, bezemstelen, wijnflessen, houwelen en dergelijke. De context wijst erop dat dergelijke wapens minder in rituele en meer in impulsieve gevechten werden gebruikt. Vuurwapens kwamen bij de onderzochte herberggezies niet voor.

Het verschijnen van een wapen, *de facto* een mes, maakte een grote indruk op de aanwezigen. Het luidde de overgang in van een ordinaire worsteling naar een gevecht met ernstige risico’s. Met name de aanwezigheid van een ‘bloot mesch’, dus uit de schede, bleef niet onopgemerkt. Zo kregen twee klanten op kermiswoensdag ‘questie’ in een herberg op de Vughterdijk. Ze verlieten de kamer en geraakten slaags. Vervolgens kwam ‘een klijn jongetje (...) naar boven geloopt, roepende daer veghten er twee en ick sie messen uyt’.⁴³⁰ In andere gevallen schreeuwden de omstanders: ‘de messchen sijn uyt!’.⁴³¹ Interessant is dat daders van ernstige steekpartijen meteen na het toebrengen van de steek dikwijls het mes van zich afwierpen. Soms leek dit te zijn ingegeven door afschuw voor hun eigen daad, soms was het een duidelijke poging om de schuld van zich af te wentelen. Het mes verduisteren kon tenminste al verwarring zaaien over de schuld. Zo begaf ene Willem Minne zich na een steekpartij naar de herberg van zijn schoonzus Caet en haar echtgenoot Francis. Zichtbaar verward zei hij tot

---

⁴²⁷ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 117.

⁴²⁸ Muchembled, *La violence*, 31.

⁴²⁹ Van Dijck, *De pacificering*, 447.

⁴³⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 086-08.

⁴³¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 119-08.

hen: ‘Daer leghter mogelijk, off misschien eenen’. Hierop toonde hij zijn tas met daarin een bloot, bebloed mes. Bij de aanblik ervan begon Caet ‘overluyt te schreeuwen’. Haar man heeft het mes echter uit de tas genomen en is er de koer mee opgegaan. Bij het terugkomen zei hij: ‘Nu is het wegh geworpen’.⁴³² Bij gebrek aan *corpus delicti* stonden in getuigenverklaringen steevast twee partijen tegenover elkaar. De medestanders van het slachtoffer beweerden een mes te hebben gezien, de vrienden van de daders verdedigden het tegendeel. Daar voegden ze soms nog aan toe dan het ook te donker was geweest om messen te kunnen zien en dat de vrienden van het slachtoffer dus duidelijk logen. Dat het gevecht hoe dan ook geëindigd was met een dodelijke steekwonde leek hen bijkomstig.

Niet elk gevecht hoefde echter op die manier te eindigen. Een derde partij kon tussenkomen om erger te voorkomen en de rivalen te verzoenen. Zoals verder aan bod zal komen gebeurde dit dikwijls. Wanneer het niet gebeurde vocht men tot één van beiden een duidelijk overwicht haalde. In sommige gevallen bestond daarover een voorafgaande afspraak, zoals vechten tot de eerste verwonding, maar de afspraken daarover waren niet altijd even expliciet.⁴³³ Wie te ernstig gekwetst raakte om verder te vechten, verloor. De vaste formule bij overgave luidde: ‘ik heb genoeg’ of ‘ick ben gequetst’.⁴³⁴ In de meeste gevallen die via procesdossiers werden overgeleverd, eindigde het gevecht met een dode.

‘VIOLATEURS, GEWELTENAERS, HUIJSSCHELIJNDERS, MESTRECKERS, SNIJDERS ENDE KERVERS’.⁴³⁵ GEWELD, DOODSLAG EN SAMENLEVING

De procesdossiers van de Bossche schepenbank schetsen geen fraai beeld van de sociale omgang in de vroegmoderne herberg. Het geringste incident kon leiden tot een uitbarsting van grof geweld en wapengebruik. Niet zelden was de uitkomst ervan doodslag. De aanleidingen voor de conflicten waren in de grote meerderheid tragisch banaal. Jan Van Den Heuvel stierf omdat hij liever huiswaarts ging dan nog een kan bier te drinken.⁴³⁶ Aert De Gelder plantte zijn kameraad Willem Van Wassenberg een mes in de buik omdat die een grapje maakte over zijn dronkenschap.⁴³⁷ In het bekende dossier Hendrik Van Orthen werd de onbekende uiteindelijk doodgestoken in een ruzie naar aanleiding van een afgeslagen drankje.⁴³⁸ Mensen vonden de dood omdat ze elkaar ‘hondsvot’, ‘schelm’ of ‘grootbroek’ noemen. Was de

---

⁴³² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 170-11.

⁴³³ Brennan, *Public drinking*, 45.

⁴³⁴ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 086-08 en 143-23.

⁴³⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 066-02.

⁴³⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-05.

⁴³⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 146-16.

⁴³⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 166-21.

samenleving tot in de late Nieuwe Tijd dan zo gewelddadig dat men elkaar om het minste geringste naar het leven stond? Dat staat wel in markante tegenstelling tot het uitgesproken rituele verloop van de meeste vechtpartijen. In wat volgt zullen factoren worden gezocht ter verklaring van deze paradox.

*'TOT MAINTIEN VAN SIJNE EER'*⁴³⁹

Het begin van een verklaring wordt geleverd door Erving Goffman, in zijn beschrijving van een specifieke vorm van de sociale interactie. Hij noemt het verschijnsel 'the aggressive use of face-work'.⁴⁴⁰ Hiermee doelt hij op een situatie waarbij de deelnemers aan de sociale interactie er alles aan doen om de eigen superioriteit te bewijzen, zonder echter een openlijk conflict uit te lokken. De manier bij uitstek daarvoor is het verspreiden van positieve informatie over zichzelf en negatieve over de tegenstander. Als deze niet op een adequate manier kan pareren dan lijdt hij gezichtsverlies. Kan hij dat wel dan moet zijn uitdager het onderspit delven. Goffman noemt het een spel dat gericht is op het scoren van punten. De sociale interactie wordt dan een wedstrijd, de publieke ruimte een sociale arena. Het risico met dat voortdurende uitdagen is dat het spel uitmondt in een echt conflict. Die mogelijkheid hangt af van het vermogen van de deelnemers om in hun rol te blijven en de uitdaging gepast te beantwoorden.

De interactie in de herbergruimte beantwoordde op vele vlakken aan de beschrijving van Goffman. Dit conflictueuze karakter hing samen met de specificiteit van het herbergpubliek. De herberg was een mannenruimte, met eigen regels en gevoeligheden. In de woorden van Garrioch zochten de mannelijke deelnemers aan de herberginteractie voortdurend naar het behalen van *precedence* of 'overwicht'. Dit betekent zoveel als het vermogen om zich belangrijker te doen lijken dan de ander.⁴⁴¹ Het kon zich uiten in heel eenvoudige dingen als voorsteken of bevelen geven. Toch waren deze kleine uitdagingen dikwijls voldoende om een defensieve reactie op te wekken. Zich laten doen betekende immers het erkennen van de hogere positie van de ander en prestigeverlies. Een typisch voorbeeld is dat van een soldaat

---

⁴³⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

⁴⁴⁰ Goffman, 'On Face-work', 24.

⁴⁴¹ Garrioch, *Neighbourhood*, 34. Zie hierover ook: Blok, 'Eer', 224.

die klaagde omdat een bultenaar hem in de weg liep. Deze laatste antwoordde dreigend: ‘de weg is soo goet voor mijn als voor uw’.⁴⁴²

Terwijl de zoektocht naar overwicht wellicht in alle menselijke relaties een rol speelt, bekleedt het in de homosociale mannelijke interactie wel een speciale plaats. Antropologisch geïnspireerd onderzoek toont aan hoe mannelijke en vrouwelijke eer in de vroegmoderne periode als twee tegengestelde polen werden beschouwd, waarbij de ene met actief en de andere met passief gedrag werd geassocieerd.⁴⁴³ Van vrouwen werd verwacht dat ze zich terughoudend opstelden en zich wijdden aan de privé-sfeer. Mannen behaalden prestige door zich in de openbaarheid te begeven en andere mannen tegemoet te treden.⁴⁴⁴ Bewijzen dat ze niet terugschrokken voor confrontatie strekte hen tot eer. Vandaar dat de mannelijke omgang wel eens omschreven wordt als ‘een constante competitie’.⁴⁴⁵ Deze competitie werd gevoerd als een voortdurend spel van uitdagen en het streven naar overwicht.⁴⁴⁶ Typische manieren om dit te bereiken waren gezelschapsspelen en drinkwedenschappen.⁴⁴⁷ Die activiteiten gingen vergezeld van theatrale en extraverte omgangsvormen om een maximaal publiek karakter te verkrijgen.

In het traditionele *gender*patroon van de vroegmoderne periode was mannelijke eer sterk verweven met lichamelijke kracht. Fysieke kracht en het vermogen om krachtig te antwoorden op beledigingen waren essentiële onderdelen van mannelijkheid.⁴⁴⁸ Met het gebruik van lichamelijke kracht en geweld werden opgroeiende jongens al op jonge leeftijd vertrouwd gemaakt. Omgang met wapens en agressiviteit maakten deel uit van de groepscultuur van de jonkheid.⁴⁴⁹ Zoals boven al opgemerkt kon een verbale aanval de eer even sterk schaden als een fysieke aantasting. Eer was dan ook sterk verbonden met de fysieke persoon.⁴⁵⁰ Zoals Brennan het stelt: ‘the ultimate vindication of honour lies in physical violence’.⁴⁵¹

De combinatie van deze twee elementen, een constante competitie en een sterk op de lichamelijke persoon georiënteerd eergevoel, maakte dat schijnbare bagatellen gemakkelijk konden leiden tot fysieke confrontatie. Wilde de beledigde partij geen gezichtsverlies lijden dan moest ze wel vergelding eisen.⁴⁵² Indien de uitdagende partij zich niet excuseerde was een

---

⁴⁴² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 146-05.

⁴⁴³ Spierenburg, ‘Masculinity’, 2.

⁴⁴⁴ Blok, ‘Eer’, 215, ‘Mediterranean Totemism’, 203.

⁴⁴⁵ Van Bossche, ‘Woorden’, 182.

⁴⁴⁶ Blok, ‘Mediterranean Totemism’, 203.

⁴⁴⁷ Muchembled, *La violence*, 216.

⁴⁴⁸ Spierenburg, ‘Masculinity’, 6.

⁴⁴⁹ Muchembled, *La violence*, 31.

⁴⁵⁰ Blok, ‘Eer’, 211, 214.

⁴⁵¹ Brennan, *Public drinking*, 55.

⁴⁵² Van Dijck, *De pacificering*, 212.

conflict onvermijdelijk. Het geval van molenaar Peter De Ridder illustreert hoe dwingend de conventies rond eer, openbaarheid en fysieke genoegdoening zich konden doen gelden. Samen met andere molenaars zat hij rond de middag in een herberg aan de Ridderstraat. Ze hadden het over het meester worden van één van hun collega's, een thema dat leidde tot 'questie' tussen De Ridder en Adriaan De Pauw. De waard beschrijft in zijn getuigenis mooi het verloop van deze 'modelruzie': eerst vielen 'hoge woorden' tussen beiden, waarop ze 'elkander scheltwoorden gaven' en na een eerste vuistslag, 'eijndelijk' handgemeen zijn geworden. Met anderen van het gezelschap heeft de waard de twee gescheiden en verzocht dat zij de kwestie zouden afdrinken. De Ridder heeft een glas bier genomen en het de verdachte 'toegebracht'. Deze heeft het geweigerd en 'integendeel' bedreigd. Hierop heeft De Ridder de herberg verlaten. De Pauw is hem nagelopen maar kon hem niet meer achterhalen. Een getuige sprak hem toe, 'hem versoekende dat hij dogh sigh stil soude houden en die questie affdrinken'. Dit weigerde hij. Het resultaat was een onopgelost conflict. De rest van de dag heeft hij De Ridder 'vervoegt en naer gegaen', bedreigd en uitgedaagd. Een andere getuige, Anneke Van Antwerpen, vertelt hoe De Ridder in de namiddag aan haar huis twee zakken meel is komen brengen met zijn kar en daarbij zei: 'Daer is De Pauw, die wil mijn doot steeken, en ik wil niet vegten'. Anneke verzocht daarop het slachtoffer om in haar huis te blijven theedrinken en zijn broer met de molenkar te laten terugrijden. Hierop zei De Ridder: 'Och vrouw, gij verstaet het niet, ik moet bij mijn kar blijven en ik sal wel toesien, want ontsie ik hem eens, dan moet ik hem altijd ontsien'. Een ander getuige zag vanuit de verte hoe De Pauw De Ridder tijdens zijn meelronde achtervolgde en heeft zich, omdat hij vreesde voor ruzie, 'tusschen beijde begeven'. Onder het wandelen hoorde hij De Ridder verschillende keren tot De Pauw zeggen: 'Ik wil niet vegten, maer komt morgen als gij nugteren bent, dan sullen wij 't afdrinken, off malkanderen spreken'. De Pauw weigerde te antwoorden. Uit angst dat De Pauw zich tegen hem zou richten heeft de getuige hen daarop verlaten. De laatste getuigen waren rond kwart over vijf op weg naar hun logement toen ze zagen hoe 'twee personen in witte klederen' voor herberg De Drij Cramers handgemeen waren. Eén probeerde de herberg te bereiken terwijl de ander hem naliep, hem slaand of stekend. Hij riep een vloek, wierp iets op de stoep 'hetgeen klonck of rammelde' als een mes en blies de aftocht. De getuigen kwam naderbij en zagen hoe Peter De Ridder op de stoep voor de herberg lag. Hij bloedde uit een steek in de borst en 'sijn hart joegh'. Na 'een snack off twee gegeven te hebben' bleef hij dood liggen.⁴⁵³

---

⁴⁵³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 119-08.

Het tragische einde van Peter De Ridder toont hoe dwingend de codes van mannelijke eer waren voor deelnemers aan de ‘constante competitie’: ‘ontsie ik hem eens, dan moet ik hem altijd ontsien’. Het was voor hem sociaal onmogelijk om de confrontatie te blijven vermijden met iemand die deel uitmaakte van zijn beroepsvereniging. Dat het oordelende publiek duidelijk meer te vinden was voor een afdronk dan voor een gevecht was van weinig belang. De Pauw weigerde een verzoening, waardoor de enige weg naar herstel van het evenwicht voor hem langs fysieke confrontatie liep. De manier waarop hij Anneke Van Antwerpen inlichtte over zijn probleem typeert hoe De Ridder dit beschouwde als een mannenkwestie waarvan de interne logica vreemd was voor een vrouw.

Vaststellen dat eer een belangrijke factor was is echter niet hetzelfde als inzicht krijgen in de inhoudelijke invulling ervan. Twee soorten ‘genres’ uit de bronnen maken het mogelijk om te peilen naar de concrete waarden waarop de personen uit de processen hun eergevoel stoelden. Het ene genre geeft een negatief beeld van het ideaal van eer dat de betrokkenen huldigden, het andere een positief. Het eerste is het boeiende universum van de scheldwoorden. Zoals boven al aangestipt had de inhoud van scheldwoorden zelden betrekking op het concrete geval. Het waren meestal clichés die hun kracht voornamelijk putten uit de context waarin ze werden gebruikt.⁴⁵⁴ Hun bedoeling was in de meeste gevallen eerder om te beledigen dan om een aanklacht uit te spreken.⁴⁵⁵ De keuze van de belediging lijkt dan ook dikwijls enigszins absurd omdat er op het eerste gezicht geen verband bestond met het concrete geval. Toch waren ze niet inhoudsloos. De actoren gebruikten het scheldrepertoire om elkaar een spiegel van oneer voor te houden. Ze reflecteerden het waardepatroon dat degene die de verwijten uitte zelf nastreefde en waaraan de geviseerde persoon in zijn ogen niet beantwoordde.

De tot mannen gerichte scheldwoorden zijn te verdelen in twee groepen. De ene is een kleurrijke verzameling van allerlei creatieve krachttermen die slechts één keer voorkwamen, zoals ‘apegat’, ‘rekel’ en ‘stinckbroecxken’. Een klein aantal hiervan, zoals ‘bochel’, ‘paep’ en ‘calen joncker’ was duidelijk toegespitst op het concrete geval en beschreef een kenmerk van de geviseerde persoon. Van de andere is niet meteen duidelijk of ze van concrete of algemene aard waren. De tweede, veel grotere groep wordt gevormd door drie welbepaalde scheldwoorden, namelijk ‘schelm’, ‘hond’ en ‘hondsvot’. Deze waren duidelijk de standaardverwijten bij verbaal geweld. Alle drie hebben ze bovendien dezelfde connotatie, namelijk die van oneerlijk en onbetrouwbaar persoon. Dit komt overeen met de vaststellingen

---

⁴⁵⁴ Garrioch, ‘Verbal insults’, 104.

⁴⁵⁵ Van Bossche, ‘Woorden’, 182.

die Garrioch deed voor Parijs.⁴⁵⁶ Ook Brennan trof vooral verwijzingen naar oneerlijkheid aan, maar stelt dat deze overwegend verbonden waren aan professionele eer.⁴⁵⁷ In de Bossche dossiers zijn beschuldigingen van het leveren van slecht werk daarentegen zeldzaam. Tenzij we, met Roodenburg, vermoeden dat ‘schelm’ eveneens verwees naar professionele onbetrouwbaarheid.⁴⁵⁸ Die gevoeligheid voor eerlijkheid ligt in de lijn van de eerdere vaststellingen over het belang van reputatie als basis van solidariteitsnetwerken. Seksuele toespelingen, namelijk dat een man zich door zijn vrouw zou laten bedriegen, komen, in tegenstelling tot de net genoemde onderzoeken, nauwelijks voor.

Vrouwen werden in de geraadpleegde procesdossiers zelden het slachtoffer van een scheldpartij. Deze onderrapportering is te wijten aan hun quasi totale afwezigheid bij vechtpartijen. De enkele voorbeelden bevestigen wel de vaststelling uit ander onderzoek dat de eer van vrouwen door mannen bijna altijd werd aangevallen door beschuldigingen van seksuele losbandigheid.⁴⁵⁹

Het tweede genre toont een positieve schets van het ideaal van eer waarnaar de betrokkenen streefden, of beweerden te streven. Het gaat om de morele argumenten waarmee beschuldigen of medeplichtigen tegenover de schout hun onschuld probeerden aan te tonen. Deze argumenten hadden niets te maken met het voorval ter discussie maar gingen zuiver over de deugdzaamheid van de personen. Drie dominante elementen komen naar voor. Ten eerste: de faam geen krakeelmaker te zijn, ten tweede: een burger te zijn en ten derde: een eerlijk man te zijn die zijn brood verdient met arbeid. Deze elementen hebben weinig gemeen met de idealen van eer die uit de scheldwoorden spreken. Enkel het derde element, eerlijkheid, is overeenkomstig. De kwestie van het burgerschap is in het scheldrepertoire helemaal afwezig. Het eerste punt lijkt zelfs haaks te staan op het mannelijkheidsideaal van uitdaging en confrontatie. Krakeel zoeken mocht weliswaar nooit een doel zijn op zich, maar een man wiens eer gekrenkt werd moest wel bereid zijn zich fysiek te verweren. Vanwaar de opvallende afwijkingen? Ten eerste moeten we er rekening mee houden dat deze apologetische verklaringen werden afgelegd ten aanzien van een voor de meeste mensen ‘vreemde’ instantie. De schepenbank en haar bedienaren behoorden over het algemeen tot een ander cultureel circuit dan de betrokkenen in vechtpartijen. Bovendien golden bepaalde elementen uit het gedragsrepertoire van de herbergbezoekers voor justitie als strafbaar. Op

---

⁴⁵⁶ Garrioch, ‘Verbal insults’, 107.

⁴⁵⁷ Brennan, *Public drinking*, 63.

⁴⁵⁸ Roodenburg, ‘De notaris’, 376.

⁴⁵⁹ Brennan, *Public drinking*, 62; Garrioch, ‘Verbal insults’, 107; Roodenburg, ‘De notaris’, 376; van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 99.

grond van de getuigenissen lijkt het aannemelijk dat de betrokkenen hun best om zich te conformeren aan de idealen van de wet. De drie genoemde elementen pasten daar zeer opvallend in. Uit de literatuur, maar ook uit de vervolgingspolitiek van de schout, blijkt hoe het juridische apparaat streefde naar geweldbeheersing, een arbeidsmoraal voorop stelde en vreemde armen (dus geen burgers) buiten de stad probeerde te houden.⁴⁶⁰ Het discours van de getuigen lijkt daarop in te spelen. Ten tweede bestonden er reële verschillen tussen de idealen van mannelijke eer en de prioriteiten van de solidariteitsgemeenschap. Behoud van reputatie steunde, zoals we boven zagen, op betrouwbaarheid en laag risicogedrag. Eerlijkheid en de faam om geen ‘krakeelmaker’ te zijn waren centrale elementen. Het belang van eerlijkheid wordt ook in de scheldwoorden weerspiegeld. Op het vlak van geweld lagen de prioriteiten van de gemeenschap en de gevoeligheden van mannelijke eer verder uit elkaar. Het verdedigen van de eer kwam voor de mannelijke herbergbezoekers uit de dossiers dikwijls eerst, ongeacht de gevolgen. Zoals we meteen zullen zien had dit ook op andere vlakken implicaties.

EEN INFORMEEL SYSTEEM VAN CONFLICTBEHEERSING

De vele aangehaalde voorbeelden maken duidelijk dat de belangrijke rol van de herberg in het onderhouden van sociale relaties niet noodzakelijk betekende dat het er harmonieus aan toeging. De onderlinge relaties tussen de mannelijke bezoekers werden voortdurend bemiddeld en dikwijls gebeurde dit via de weg van het conflict.⁴⁶¹ In plaats van vermijding kozen de deelnemers meer dan eens voor confrontatie. De vraag stelt zich dan ook of de uitdagende interactie in de herberg, zoals die spreekt uit de procesdossiers en de talrijke doodslagen die eruit voortkwamen, niet eerder contraproductief waren voor de gemeenschap. Hoe het voortdurend losbarsten van gewelddadige conflicten naar aanleiding van bagatellen te verzoenen met het eerder beschreven belang van gemeenschappelijke conflictvermijding?

Een analyse van de vechtpartijen toont aan dat de twee niet zo onverzoenbaar zijn als op het eerste gezicht lijkt. Het gewelddadige repertoire paste in een systeem van sociale onderhandeling dat vóór alles streefde naar herstel van het sociale evenwicht. Conflict was onder de juiste omstandigheden een aanvaardbare weg daar naartoe. Het daarbij gebruikte geweld was echter geen ongebonden kracht. Het werd geregeld via een systeem van informele conflictbeheersing waar alle herbergaanwezigen deel van uitmaakten. Zoals boven beschreven heerste in de herberg een heel eigen sociaal klimaat dat gekenmerkt werd door mannelijke

---

⁴⁶⁰ Lis & Soly, *Armoede*, 38; Prak, *Republikeinse veelheid*, 121; Soly, ‘Social aspects’, 246.

⁴⁶¹ Garrioch, *Neighbourhood*, 41; Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 96, 101, 104.

competitiedrang en een licht ontvlambare interactie. Behalve snel getroffen eergevoelens was ook de alom aanwezige alcohol hier niet vreemd aan. Een lekkende olielamp, een gescheurde ‘camisool’ of een omgestoten glas konden voldoende zijn om het conflict in gang te steken. Tussen het ontbranden van een conflict en het eventuele gebruik van geweld lag echter een serie van opeenvolgende bufferzones. Elk van deze stadia maakte een opening naar een vreedzame oplossing van het conflict en diende om de overgang naar geweld te vermijden of, als het toch tot geweld kwam, om het gebruik ervan te beperken.

In de eerste plaats vonden de conflicten plaats in de ‘publique herberg’. Alle stadia ervan waren gericht op een maximale openbaarheid. De uitdagingen werden op een theatrale wijze uitgesproken voor het hele gelag en gingen vergezeld van opvallende gebaren. ‘A dispute was a public performance’ in de woorden van Garrioch.⁴⁶² Die publieke campagne was er enerzijds op gericht om het conflict geldigheid te verlenen in de ogen van de toeschouwers, maar gaf anderzijds de andere aanwezigen de mogelijkheid om in te grijpen. Ze konden de betrokkenen waarschuwen, sussen of aanmanen tot het bijleggen van de kwestie. Zo is er het geval van Thomas Hendricks, die werd aangeklaagd omdat hij in een opwelling van woede een kapitein van de wacht had doodgestoken. In zijn verdediging beklaagde hij zich over het feit dat, hoewel het volle dag was, niemand naar de kapitein had geroepen om hem te waarschuwen. Als dat wel was gebeurd dan had hij hem nooit kunnen verwonden maar zou zelf ‘in perijkel’ zijn gebracht.⁴⁶³ Talrijk zijn de voorbeelden van bekenden of leden van het gezelschap die een gekrenkte herbergbezoeker de raad geven om de kwestie af te drinken. Hierbij konden ze preventief tewerk gaan, zoals in het geval van Hendrik Vissers.⁴⁶⁴ Deze stond erom bekend ‘seer moeyelyck, querelleus en petulant [te zijn] in den omganck ende conversatie met andere menschen’. Op een zondagavond is hij beschonken toegekomen in herberg Den Christoffel en heeft ‘getracht aldaer eenige woorden ende questien te causeren’. Ene Jan Jacobs van Battenburg zag dit en ‘sijn twistgerige humeur kennende’, heeft hij er alles aan gedaan om de verdachte naar huis te leiden en ‘onlusten ende ongelucken te voorkomen’. Hij zei: ‘Visscher, ick sie dat ghij wat beschoncken zijt, ende daerom sal ick u thuisbrengen’. De verdachte antwoordde: ‘ick sal wel alleen gaen’, maar Van Battenburg stond erop om hem te begeleiden. Een ander voorbeeld is het geval van de kreupele soldaat Guilliam ‘het Cruckmanneken’ Pauwelsen.⁴⁶⁵ Na een conflict in de herberg begaf hij zich op straat en ‘vanteerde’ zich dat hij ‘crackeel’ had gehad. Men maande hem aan om naar huis te

---

⁴⁶² Garrioch, *Neighbourhood*, 42.

⁴⁶³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-12.

⁴⁶⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 143-23.

gaan maar dat deed hij niet, ‘willende sijn boos concept ende voordacht vervolgen’. Door zijn onverzoenbaarheid stuitte op onbegrip bij de getuigen. We zagen al hoe Herman Van Kuijk, Lambert Van Rosmalen achtervolgde met ‘injurieuze scheltwoorden’ en uitdagingen, hoewel deze laatste ‘een eerlijck man’ was.⁴⁶⁶ Hij bood aan om via een pintje wijn de kwestie af te drinken, ‘twelck t’geheele geselschap gerne soude hebben gesien’ en zij porden Van Kuijk ertoe aan en deden alles opdat hij zou accepteren. Hij bleef echter even ‘obstinaat’.

Wanneer de ‘questie’ ondanks het ‘tussenspreecken’ van de andere aanwezigen toch uit de hand dreigde te lopen, dan kwam de waard tussenbeide. Uit de processen blijkt dat hij meer deed dan enkel het navolgen van de letter van de wet. Hij trachtte conflicten ook echt ongedaan te maken door aan te dringen op afdronk. De waard van De Tarnton bijvoorbeeld zette Herman Van Kuijk ‘om alle inconvenienten te voorkomen’ uit de herberg en zei: ‘Ick sal u niet meer tappen of gij sult het met Van Rosmalen afdrincken’. In De Nobele Baes hielden de uitbaters de rivalen tweemaal uit elkaar met een list. Jan Beekmans was slaags geraakt met de gebroeders Van Hurck maar de waard had hen gescheiden. Afdrinken deden ze echter niet. Eén van de Van Hurcks had Beekmans tijdens de schermutseling met een mes over de rug gesneden. Daarom zei hij achteraf tot de waardsdochter: ‘Kijckt eens wat ick op mijnen rugh heb. Ben ick niet gequetst, off ben ick niet door mijn kleren gesneden?’. Ze zag dat er inderdaad door ‘sijnen rock’ was gesneden, maar zei dat er niets te zien was, ‘om rusie te vermijden’. Toen de Van Hurcks later opnieuw aanstalten maakten werd Beekmans door de waard en waardin ‘uyt hunne handen geredt en ter deuren uytgebragt ende de deur of poort vant huijs bij hen [= de uitbaters] was gesloten om rusie te vermijden’. De twee broers hadden dit niet gezien en beschuldigden de waard en waardin ervan om Beekmans ergens in hun huis verborgen te houden. Ze eisten om een ‘keers te luchten’ om het hele huis van onder tot boven te doorzoeken, ‘om hem den hals te breken of te mishandelen’. De waarden stemden hiermee in omdat ze wisten dat de verdachte het huis had verlaten. Toen de broers het huis uiteindelijk verlieten was Beekmans al ver weg.⁴⁶⁷ Ook in het geval van Hendrik van Orthen deed de waardin moeite voor het behouden van de vrede. Toen Hendrik en de prikkelbare onbekende de herberg voor de tweede keer verlieten zei de waardin tot enkele andere bezoekers: ‘Sy hebben woorden met malkanderen, en gaet haer eens naer, sy sullen misschien vechten’. Daarop volgden ze hen, zagen hen vechten en hebben hen gescheiden.⁴⁶⁸

---

⁴⁶⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 154-12.

⁴⁶⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

⁴⁶⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-10.

⁴⁶⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 176-05.

De rituele voorbereiding van het conflict zorgde ervoor dat het eigenlijke geweld zo lang mogelijk uitbleef. Zoals boven al aangehaald werd het als ‘verraderlijk’ ervaren om iemand aan te vallen zonder een fase van ‘woort en weerwoort’ in acht te nemen. Wanneer deze fase dan toch uitliep in een fysiek treffen was impulsief gebruik van geweld nog steeds niet de norm. Het gevecht was gebonden aan duidelijke regels die door de omstanders werden gecontroleerd. De onderliggende basisregel was dat het gevecht ‘eerlijk’ diende te zijn.⁴⁶⁹ Dit betekende: een gevecht van man tot man, met gelijke wapens en gelijke kansen. Hierin passen de afspraken rond tijd, plaats en wapen. Enkel als aan deze basisvoorwaarden was voldaan kon het gevecht een aanvang nemen. Een typische illustratie hiervan is de vaststelling dat aanvallers hun tegenstanders aanspoorden om zich te verdedigen. Aan het onvoorbereid toetakelen van een weerloos slachtoffer viel immers weinig eer te halen. Zo ontmoeten we ene Casper Mansfelt, die zijn rivaal Pieter Van Mensel achtervolgde om met hem te kunnen vechten.⁴⁷⁰ Verschillende keren riep hij hem toe dat hij zich moest ‘weeren’. Daarop nam hij een kei en zei: ‘weert ze af, ick smijt uw hiermede voor de kop’. Boven kwam al het voorbeeld aan bod van een soldaat die een mes kocht voor zichzelf en voor zijn tegenstander. In een ander dossier zag één van beide rivalen hoe zijn tegenstander naar een mes greep. Hij riep: ‘gy moet mij niet steecken want ik heb geen mes!’⁴⁷¹

Ook het doel van het gevecht was welomgeschreven. Er werd gevochten tot één van beide partijen een duidelijk overwicht haalde, wat gewoonlijk betekende: tot de eerste verwonding.⁴⁷² In rurale streken van Europa bestond deze gewoonte van vechten tot de eerste snede tot in de twintigste eeuw. In de Meierij van ’s-Hertogenbosch bleef het gebruik tot in de 19de eeuw bekend als ‘bekkensnijden’.⁴⁷³ De eerste die eraan slaagde de ander een snede in het aangezicht te geven was de winnaar. Sommige mannen trainden zich in deze discipline en droegen hun verkregen littekens met trots. In een procesdossier dat zich afspeelde op het platteland van de Meierij was er sprake van ene Peter van Esch, van wie volgens zijn dorpsbewoners bekend was ‘dat hij wel eens met de messen vocht’.⁴⁷⁴ Spierenburg toonde aan dat ook in de steden, in zijn geval Amsterdam, een levendige cultuur bestond van messensnijders.⁴⁷⁵ Ernstiger verwondingen aanbrengen was niet de bedoeling, de wonde had vooral een symbolische waarde.

---

⁴⁶⁹ Boschi, ‘Homicide’, 147; Spierenburg, ‘Knife fighting’, 111.

⁴⁷⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 082-08.

⁴⁷¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 086-04.

⁴⁷² Spierenburg, ‘Knife fighting’, 113.

⁴⁷³ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 401.

⁴⁷⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 091-12.

⁴⁷⁵ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 120.

In een ander plattelandsproces vinden we duidelijke aanwijzingen over het gebruik van het mes.⁴⁷⁶ Ene Peter Hendrickx had in Helvoirt een dodelijke steek toegebracht aan Gerrit Anthonissen na ruzie om een sneeuwbal. De getuigen verklaren unaniem dat Peter door Gerrit in het nauw was gedreven en handelde uit zelfverdediging. Volgens de aanklager was dit echter niet voldoende om hem vrij te pleiten. Peter had namelijk gestoken en niet gesneden. Snijden kon onder bepaalde omstandigheden toelaatbaar zijn, het veel gevaarlijker steken niet. Hiervan getuigt ook de aanklacht tegen Herman Van Kuijck. Hoewel zijn poging om ruzie uit te lokken met Lambertus Van Rosmalen was mislukt, bleef hij hem de hele dag uitdagen en achtervolgen. In de loop van de namiddag was hij naar het huis van een bevriende schoenlapper gegaan en had daar een schoenlappersmes van de tafel genomen. Onder het voorwendsel dat hij dit, als een vriendendienst, zou laten slijpen stak hij het in zijn zak. Toen het uiteindelijk tot een treffen kwam met Van Rosmalen haalde hij het gereedschap ‘seer vinnigh ende moordadigh’ tevoorschijn. Dit was geen ‘gemeen mesch’, maar een schoenlappersmes, wat door zijn scherpte ‘veel bequamer is tot snyen ende steken’. Dat hij het opzettelijk was gaan lenen getuigt van een ‘gepremediteerde agressie.’⁴⁷⁷

Het rituele gevecht was een bijzondere combinatie van welomschreven codes en authentieke woede. De gevoelens van de deelnemers waren immers niet minder passioneel. Vooraleer ze met geweld genoegdoening nastreefden volgden ze echter een aantal beheerste stappen.

Dreigde het gevecht niet eerlijk te verlopen dan was het aan de omstanders om in te grijpen. Dit ingrijpen diende niet om één van beide veilig te stellen uit sympathie, maar wel om te voorkomen dat het gevecht een dramatische wending nam. Het gebruik stond algemeen bekend als ‘scheyden’. Het werd gevolgd door een eis tot afdrinken. Niet iedereen was ertoe gemachtigd. Indien het voorval zich afspeelde in de herberg zelf dan kwam de waard tussen. Zijn rol als bemiddelaar kan op basis van de procesdossiers nauwelijks worden overschat. In elk dossier waarin de vechtpartij zich in de herberg zelf afspeelt treedt hij op, dikwijls met gevaar voor eigen leven. Een getuige beschrijft hoe hij in herberg De Bierwagen getuige was van een worsteling tussen Jacobus Van Ginkel en Wim van Delft.⁴⁷⁸ Hij zag hoe de waard de twee al worstelend in de gang had opgemerkt en probeerde hen van elkaar te trekken. Van Ginkel liet zijn ‘bloot mes’ vallen en de waard probeerde dit te vatten. Ook Van Delft greep ernaar. Van Ginkel was echter snel genoeg om het als eerste te pakken en stak er Van Delft mee in de borst. Hij voegde er scheldwoorden aan toe en riep: ‘Hij heeft genoeg’.

---

⁴⁷⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 162-02.

⁴⁷⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

⁴⁷⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 086-08.

Vervolgens zei hij tot de waard: 'Ik sal u oock so veel geven' en gaf hem een steek in de linkerarm. Als het voorval zich buiten de herberg afspeelde of de waard op het moment van de feiten niet in de buurt was dan traden familieleden of naaste vrienden op. Echtgenotes speelden bij het scheiden een opgemerkte rol door hun mannen aan de arm te trekken en zo het gevecht een halt toe te roepen. Mannelijke familieleden of vrienden kwamen fysiek tussen en haalden de kemphanen, soms onder bedreiging van geweld, uit elkaar. De solidariteit ging hierbij behoorlijk ver. Beroepsgenoten of kameraden die daar op het eerste zicht niets bij te winnen hadden begaven zich in het gevecht en liepen daarbij het risico zelf slachtoffer te worden. In een bepaald dossier hadden twee rivalen zich opgesteld op de stadswal, beide gewapend met een mes. Een oud mannetje sloeg met zijn stok tussen beiden om hen te scheiden, omdat Simon Potters, die dronken was, Hendrik Van Cauwenberg 'soo sterk aenviel' dat die het 'te quaet soude krijgen'. De oudere toeschouwer kwam tussen omdat hij de kansen als ongelijk beschouwde en een kwade afloop vreesde. Zijn interventie mocht niet baten want niet lang daarna kwam het alsnog tot een gevecht. Van Cauwenberg zette het op een lopen maar werd door Potters 'verraderlijk' in de rug gestoken. Een tweede getuige kwam tussen om Potters in bedwang te houden. Hierbij liep hij echter zelf een snede op in de hand. Terwijl hij Potters overmeesterde zei hij: 'Toe, duivelsche hont, sult gij mij soo een bruij geven, en een ander nogh 't leven benemen, dat is geen raison'.⁴⁷⁹

Hoewel sommige vechtersbazen zich in hun furie tegen het scheiden verzetten, erkenden de meesten het als een geldige stap in het proces. Meer nog, wanneer er niet werd ingegrepen dan achtte de dader van de steekpartij de omstanders mee verantwoordelijk aan zijn daad. Zo beklagde de verdachte van een dodelijk gevecht zich tegenover het gerecht dat niemand geprobeerd had om tussen te komen. Was dat wel gebeurd dan was de zaak nooit zo uit de hand gelopen.⁴⁸⁰ Ook Nicolaes 'het Halfvercken' uitte deze klacht. Na in zijn dronkenschap de herberg van Adriaan Van Bree op stelten te hebben gezet, had hij een soldaat meegelokt naar de wallen om daar met hem een gevecht te beginnen. Voor de rechter legde hij de schuld voor zijn daden mee bij de soldaat en het publiek, die hem hadden moeten kalmeren of tenminste geen aandacht schenken aan zijn dronken gedrag: 'hebbende om sijne sotte en dulle actien met honderden mensen achter hem loopen ende den selven [= de verdachte] in plaetse van naer de walle te gelijen, behooren met sotticheijt te voorcomen ofte dit niet willende gedaen ten minsten te retireren'.⁴⁸¹ Ook de familieleden van Peter Terlie, die in een

---

⁴⁷⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 098-08.

⁴⁸⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 162-12.

⁴⁸¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

hoogoplopende herberggruzie een kolonel had verwond, wezen op de verantwoordelijkheid van de omstanders. Zij waren op de hand van de kolonel en hadden zich ingespannen om ‘een beschonken man te irriteren, woedende te maken en tot uitersten te doen overslaan’, in plaats van ‘twee beschonken twistende partijen naar huis te begeleiden’.⁴⁸²

Opmerkingen als deze, samen met het hele rituele systeem van conflictbeheersing, maken iets essentieels duidelijk dat door de aard van het bronnenmateriaal uit het oog dreigt te verdwijnen. Herberggevechten waren niet bedoeld om te doden. Op het eerste gezicht is de verbinding tussen ‘vechtpartij’ (of ‘steekpartij’) en ‘doodslag’ logisch. In alle overgeleverde procesdossiers leidden herberggruzies immers hetzij tot doodslag, hetzij tot zware verwondingen. Dit dramatische beeld is echter een vertekening, veroorzaakt door het bronnentype. In vergelijking met het totale aantal vechtpartijen, waarvan de overgrote meerderheid niet is overgeleverd, waren deze dramatische eindes uitzonderingen. In de dossiers bleven, over een periode van honderdzesestig jaar, achtenvijftig doodslagen bewaard. Zevenentwintig daarvan waren herberggerelateerd. Gemiddeld betekent dat een doodslag om de drie jaar, en een herbergdoodslag om de zes jaar. Op een stabiel bevolkingsaantal van ± 12.500 inwoners en een totaal van meer dan honderd herbergen is dat niet veel. Een veelvoud van het overgeleverde aantal herberggruzies werd op een vredevolle manier afgehandeld, via het informele verzoeningssysteem. Deze gevallen haalden uiteraard de procesdossiers niet. Wel is het zo dat de procesdossiers zeker niet alle doodslagen vertegenwoordigen. Juridische bronnen kennen een behoorlijk groot *dark number*.⁴⁸³ Zelfs bij de meest pessimistische schatting blijft de dodelijke vechtpartij echter een grote uitzondering. De kans om als inwoner van 's-Hertogenbosch eenmaal in je leven een herberggruzie met dodelijke afloop bij te wonen was klein.

‘Een normaal’ gevecht eindigde bij een duidelijk overwicht van één van beide rivalen of door een scheiding. De frequentie van deze gevechten kan niet worden achterhaald, maar zeldzaam waren ze wellicht niet. Zoals Rooijackers, Spierenburg en van den Eerenbeemt beschrijven bestond er een cultuur van messenvechten die zuiver en alleen gericht was op het aanbrenge van een vernederende snijwonde.⁴⁸⁴ Om te vermijden dat het verder zou gaan waren de vechtpartijen ingebed in een verregaand systeem van conflictbeheersing. De schijnbare paradox tussen een ontvlambare mannelijke competitiedrang en het verlangen naar sociale stabiliteit is hiermee grotendeels verklaard. Het theatrale herbergconflict was een weg naar

---

⁴⁸² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 074-17.

⁴⁸³ Van Dijck, ‘Langetermijntrends’, 61.

herstel van de sociale orde, die zo belangrijk was voor solidariteitsrelaties. Een conflictbeheersend systeem was erop gericht om echt geweld zolang mogelijk uit te stellen en verzoening voorrang te geven. Als het er toch van kwam dan diende het eerlijk te verlopen en mocht het toebrengen van ernstige verwondingen geen doel zijn, zoniet kwam het publiek tussenbeide. De mogelijk riskante gevolgen van het voortdurend nastreven van behoud van de mannelijke eer werden hierdoor getemperd. Dit neemt niet weg dat een deel van de conflicten, namelijk dat deel dat door de procesdossiers bewaard bleef, alsnog uitliep in een dode. In deze gevallen heeft het rituele systeem gefaald. Wat was hiervan de oorzaak?

De belangrijkste reden waarom daders van ernstige steekpartijen er niet in slaagden om zich te gedragen volgens de ongeschreven regels van het rituele gevecht was dat ze handelden in een impulsieve opwelling. We mogen niet vergeten dat het boven beschreven modelgevecht een ideaaltype is. Hoewel in verschillende gevallen de hele volgorde van stappen doorlopen werd, bevatten andere gevechten er slechts enkele. Sommige deelnemers sloegen het ritueel simpelweg over en reageerden op een uitdaging met impulsief geweld. Vergeleken met de relatief onschadelijke inzet van een 'normale' vechtpartij was het steken met messen op zich al een daad van impulsiviteit. Uit de reactie van de daders blijkt dat ze dit in de meerderheid van de gevallen zelf als ongelukken beschouwden. Ze realiseerden zich de ernst van hun daad pas wanneer het al te laat was. Uit diverse dossiers blijkt hoe daders, die hun slachtoffer schijnbaar doelbewust een zware steek hebben toegebracht, hevig schrikken wanneer het tot hen doordringt wat ze hebben aangericht. Een waardin getuigt hoe een onbekende persoon, die 'seer ontsteldt' was, bij haar aan de deur kwam en een pintje bier vroeg, zeggende: 'Daer heb ik er eenen gequetst, den Roijen Jan'.⁴⁸⁵ Inderdaad had deze persoon, Rudolf Wassenberg, net een kameraad doodgestoken na een herberggruzie. Ook de ontknoping van de zaak van Hendrik Van Orthen is een goed voorbeeld.⁴⁸⁶ Nadat hij zijn vriendin veilig thuis had afgezet begaf hij zich vrijwillig opnieuw op straat voor een vechtpartij met de vreemdeling. Een vriend, die hem uit de herberg was gevolgd om te vermijden dat hij 'in een tweegevecht' zou geraken, trof hem aan net na de vechtpartij. Tot hem sprak Hendrik: 'Och godt willem, hy leght daer al toe, en hy is misschien al doot, maer ik heb het moeten doen, want hy heeft mij soo verre te rugh gedreven, en soo sterk ingevallen, dat ik het niet meer voor by konde, en soo ik had willen gaen loopen, soo soude hy mij van achteren hebben kunnen quetsen, en hy stack soo schrikkelyk naer my toe dat ik myn devoir moest doen'. Wanneer hij niet veel later

---

⁴⁸⁴ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 401; Spierenburg, 'Knife fighting'; Van den Eernbeemt, 'Armoede', 40. Zie verder over de oneer van littekens in het aangezicht: Blok, 'Eer', 217.

⁴⁸⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-05.

terugkeerde naar het huis van zijn vriendin stelde ze vast dat hij ‘seer verbaast’ was en op haar vraag wat er te doen was antwoordde hij: ‘dat hy een ongeluck gehad hadde, en dat hy dien mensch daer hij rusie mee gehad had, gestookten had’. In twee gevallen vroeg de dader van een steekpartij in eigen persoon en met tranen in de ogen vergiffenis aan het stervende slachtoffer.⁴⁸⁷ Ook het slachtoffer kon zijn spijt betuigen over het voorval. De persoon die de uiteindelijke messteek opliep was immers niet noodzakelijk de minst agressieve partij geweest. Zo reikte de stervende en bloedende Antonij van Nunen zijn tegenstander de hand en zei: ‘vergeeft het mij soo ik u iets misdaan hebbe, want ik heb het mijn eijgen aangedaan’.⁴⁸⁸ Deze emotionele reacties hoeven niet te verbazen. Dikwijls waren dader en slachtoffer immers vrienden of behoorden ze tot elkaars naaste omgeving.

Ongetwijfeld deden de medestanders van de verdachte hun best om de spijtbetuigingen en de verbouwereerde reactie van de dader in hun getuigenissen extra in de verf zetten om zo beschuldigingen van voorbedachten rade op voorhand te ontmynen. De getuigenissen moeten daarom met de nodige kritiek worden gelezen. Door confrontatie van getuigen *à charge* en *à décharge* blijkt dat medestanders van het slachtoffer het aanvallende gedrag van de verdachte en de bemiddelingspogingen van het slachtoffer dikwijls overdreven. De medestanders van de daders deden het omgekeerde. Toch is er een erg overtuigend argument voor impulsiviteit in de meerderheid van de gevallen. Indien het gerecht er werd bijgehaald bevond de dader van een dodelijke steekpartij zich in een zeer benarde positie. Zoals we eerder zagen werd het trekken van messen en aanbrenge van kwetsuren bestraft met torenhoge boetes en lijfstraffen. Nog erger werd het wanneer het slachtoffer overleed. Over de bestraffing van deze misdaad liet de schout geen twijfel bestaan: ‘Manslagh, welkers straffe naer goddelijke ende civile wetten de doot is’,⁴⁸⁹ of nog: ‘Quicumque effudeut humanum sanguinem effundebur sanguis ejus’.⁴⁹⁰ Deze regel drong zich in al zijn onontkoombaarheid op aan de daders wanneer zij zich de ernst van hun situatie realiseerden. Bijna onveranderlijk zetten ze het dadelijk na het steken op een lopen en ontvluchtten de stad. Die wanhoopsdaad onderstreept nogmaals hoe ze de ‘grouwelijke moort’ hadden gepleegd in een opwelling. Slechts in acht van de vierenvijftig gevallen van doodslag sloeg de dader niet op de vlucht. Dit voornamelijk omdat hij handelde uit zelfverdediging of omdat hij meteen door de wacht was gearresteerd.

---

⁴⁸⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 166-21.

⁴⁸⁷ GAHt, RA, Criminele procesdossiers 086-04 en 087-12.

⁴⁸⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 124-04.

⁴⁸⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 082-08.

⁴⁹⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 086-08.

De dossiers tellen verschillende zaken waarbij het blijven leven of sterven van het slachtoffer angstig werd afgewacht door de dader en zijn familieleden. Nadat Simon Potters op de wal een steek had toegebracht aan Hendrik Van Cauwenberg begaf hij zich naar huis om zijn eigen wonden te laten verzorgen. Een vriend kwam hem daar wat later opzoeken met de volgende melding: ‘Couwenbergh is te elff ueren al gestorven, daer om waerschouw ik uw als een goede vrint, soo gij uw beswaert vint, soo maekt uw wegh, hoe eer hoe liever’. Potters repliceerde: ‘Ik weet niet dat ik het gedaan hebbe, all soud ikker de doot op sterven’, maar nam kort daarop toch de vlucht.⁴⁹¹ De dader van een steekpartij die op de hoofdwacht gevangen zat barstte uit in tranen en zuchten toen hij vernam dat zijn slachtoffer overleden was, en sprak: ‘Ick gevoel aen mijn hart dat hij dood is’.⁴⁹² In een ander geval bevonden zich ’s avonds bij de Vughter binnenpoort verschillende militairen, waaronder Jean François Savonetti en de tamboermajoor van het regiment van Kirkpatrick. Ze werden lastig gevallen door enkele onbekenden en al gauw ontstond er een gevecht. Savonetti werd in het nauw gedreven maar ontzet door de tamboermajoor. Meteen daarna viel zijn agressor echter in de rug gestoken neer. Hierop stelde zich de prangende vraag wie de steek had toegebracht. De volgende ochtend begaf Savonetti’s echtgenote zich naar het bed van het slachtoffer om hem te vragen of haar man de dader was. Hij verklaarde tot twee keer toe van niet. De tamboer, die de ware schuldige was, deed er ondertussen alles aan om zijn daderschap stil te houden. Hij verbood mevrouw Savonetti, haar dienstpersoneel en zelfs haar kind om zijn betrokkenheid te onthullen. Hij had alles klaarstaan om te vluchten in het geval het slachtoffer zou sterven, want dat maakte hem tot moordenaar. Het hielp hem echter niet want op zijn sterfbed wees het slachtoffer de tamboer aan als dader.⁴⁹³ Dat laatste gebeurde dikwijls, soms zelfs met een officiële attestatie bij het stadsbestuur. Het gebruik stond bekend als ‘in de doodslag leggen’. Zo liet molenaarsknecht Gerrit Krapolis, nadat hij zwaar gestoken was, bij de schepenen attesteren ‘dat aldien [hij] aan zijn bekomene wonde quam te sterven (God verhoede) niemant anders in den dootslag te leggen als voors[chreven] Bartel Haarbooms’.⁴⁹⁴ Het enige waar een dader in zo’n geval op kon hopen was dat het slachtoffer langer dan veertig dagen in leven bleef. Na die termijn beschouwde de schout het verband tussen de verwonding en het overlijden immers niet meer bewijsbaar.⁴⁹⁵ Die kans was uiteraard minimaal. Van alle slachtoffers van steekpartijen, waarvan werd genoteerd wanneer ze stierven, overleed de helft

---

⁴⁹¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 098-08.

⁴⁹² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 143-23.

⁴⁹³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 076-11.

⁴⁹⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-03.

⁴⁹⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 167-22.

ter plaatse. Meer dan een vierde volgde binnen het verstrijken van een dag. Enkele hielden het tot vijf dagen uit, maar zij waren te beklagen.

Voor de schout stond op de vlucht slaan overigens gelijk met schuldbekentenis, volgens de regel: 'Fuga enim delinquentem facit suspectem'.⁴⁹⁶ 'Wordende die manslagh te meer bevestighd doordien den ged[aagde] aanstons de vlught heeft genoomen'.⁴⁹⁷ Voor wie vluchtte was er met andere woorden geen weg terug. De verdachte werd bij verstek ter dood veroordeeld. Indien de verdachte de volgende dagen niet vluchtte maar wel in de stad bleef dan pleitte dit voor zijn zuiver geweten. De advocaat van Hendrik Van Mensel gebruikte het feit dat zijn cliënt de stad niet had verlaten zelfs als bewijs van zijn onschuld.⁴⁹⁸ Wie van zichzelf wist dat hij het risico op de hoogste straf liep zou immers wel zo wijs zijn om andere oorden op te zoeken.

Het laatste redmiddel voor de dader van een steekpartij die niet had weten te ontkomen was wettige zelfverdediging pleiten.⁴⁹⁹ Indien dit bewezen kon worden ging hij vrijuit. De schout behandelde het argument echter met het allergrootste wantrouwen. Wanneer de verdachte in reactie op de aanval zijn mes had gebruikt in plaats van 'te retireren' dan had hij zich in principe al schuldig gemaakt aan een tweegevecht. Bovendien stonden de medestanders van het slachtoffer klaar om getuigenissen af te leggen in het nadeel van de verdachte. Zelfs in gevallen waarbij geen enkele getuigenis in het nadeel van de verdachte werkte, ook niet die van het slachtoffer, was de schout vaak moeilijk te overtuigen. Zo beklaagde een advocaat zich over het 'zeer abusievelijk gebruik' om geen andere verklaringen op te nemen in de aanklacht dan deze die in het nadeel van de verdachte werken, hoewel de schout verplicht was om zowel belastend als ontlastend materiaal aan te brengen. Bovendien waren alle getuigenissen, inclusief die van het slachtoffer, in het voordeel van de verdachte. De advocaat voegde er een interessante aanwijzing over het tweegevecht aan toe. Hij stelde namelijk dat de schout ongetwijfeld zou beweren dat de verdachte het slachtoffer uit de herberg had gedaagd, dat hij voor de deur een mes had getrokken, dat het slachtoffer hiervan niet was voorzien en tenslotte dat hij het slachtoffer had verwond. De vanzelfsprekendheid waarmee de advocaat het in zijn ogen 'klassieke' patroon van de herberggruzie schetst toont aan dat het boven beschreven ideaaltypische gevecht geen fictie was. Dat het slachtoffer zogenaamd geen mes had (uit de getuigeverklaringen blijkt het tegendeel) maakte het geval voor de schout dubbel

---

⁴⁹⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 082-08.

⁴⁹⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 086-08.

⁴⁹⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 091-17.

strafbaar. Niet enkel was er sprake van een tweegevecht, het was bovendien ook oneerlijk. De dader gaf in dat geval blijk van een ‘moorddadig opset’, wat de zaak nog verzwaarde.

De voornaamste oorzaak van het overtreden van de regels van het rituele gevecht waren dus impulsieve opwellingen. De aanwezigheid van alcohol maakte de kans op impulsief geweld uiteraard groter. Niet toevallig vond 55% van al de vervolgte doodslagen in de onderzochte periode plaats in de herberg of was er direct aan gerelateerd. Deze vaststelling alleen al maakt van de herberg een cruciaal onderwerp voor de sociale geschiedenis. Of daders en slachtoffers in concrete gevallen daadwerkelijk dronken waren is een factor die moeilijk met zekerheid valt op te maken uit de procesdossiers. De verdediging voerde het, zoals boven vermeld, dikwijls aan om de verdachte te verontschuldigen, waardoor er mogelijk sprake is van overrapportering. Anderzijds lijken getuigen *à charge* het net te hebben gebruikt om de verdachte in diskrediet te brengen. In 60% van alle herberggruzies die eindigden met zware verwondingen of doodslag kan met grote waarschijnlijkheid worden gezegd dat de dader en/of het slachtoffer onder invloed waren van alcohol. In de overige 40% wordt er in de dossiers niet expliciet naar verwezen. Dit is mede te wijten aan het ontbreken van getuigenverklaringen.

Er werd dan ook heel wat drank verzet door de mannelijke drinkgezelschappen. Dat drank een belangrijke rol speelde in de sociale uitwisseling had zo zijn gevolgen. Klanten brachten dikwijls uren na elkaar, of zoals op zondag, een hele dag door in de gelagzaal. Het alcoholgehalte van het bier mocht dan wel relatief laag zijn, de dorst was groot.⁵⁰⁰ De populariteit van het veel sterkere jenever werd mede hierdoor als een groot gevaar ervaren door de tijdgenoten.⁵⁰¹ Brennan stelt dat jenever in vergelijking met bier op twee manieren sociaal contraproductief kon werken. Ten eerste werd het dikwijls in een ontraditionele omgeving verkocht waardoor het zich meer leende tot individueel verbruik dan tot de rituelen van het sociale drinken. Ten tweede bevatte het een veel hoger alcoholpercentage.⁵⁰² Uit de processen blijkt dat de eerste stelling voor Den Bosch niet opgaat. Drinkmakers brachten elkaar evengoed glaasjes jenever toe als kroezen bier. Het tweede element is pertinent. Het gestookte drankje werkte sneller op het gemoed dan de vrij lichte biertjes. Nochtans werd

---

⁴⁹⁹ Het allerlaatste redmiddel was gratie vragen bij de soeverein. Daarvan komen twee gevallen voor in de processen, maar beide gevallen worden door de schout gecontesteerd. GAHt, RA, Criminele procesdossiers 113-03; 130-10.

⁵⁰⁰ Soly, ‘Kroeglopen’, 569.

⁵⁰¹ Brennan, *Public drinking*, 187; Soly, ‘Kroeglopen’, 574; van den Eerenbeemt, ‘Armoede’, 40.

⁵⁰² Brennan, *Public drinking*, 205.

dronkenschap niet beschouwd als een doel op zich. Eerder was het voor de deelnemers een soms onvermijdelijk neveneffect van de sociale interactie.⁵⁰³

Het verband tussen buitensporig gedrag en alcohol was voor de attestanten in ieder geval duidelijk. Dronkenschap werd beschouwd als een risicoverhogende factor. Boven zagen we al hoe een vriend van de dronken Hendrik Vissers hem naar huis begeleidde om ‘onlusten ende ongelucken’ te voorkomen.⁵⁰⁴ In een reeds geciteerd geval weigerde de waardin om nog te schenken omdat ze de bui voelde hangen. Aan een partij klanten die verlangden om ‘bier getapt te hebben’ antwoordde ze dat ‘sij genoeg hadden also sij beschonken waeren’.⁵⁰⁵ Een getuige die de goede intenties van een verdachte wilde schetsen stelde dat deze ‘geen dronkaert en krackeelsoecker’ was maar een ‘eerlijck en neerstig man’.⁵⁰⁶ Overmatig drankgebruik en krakeel werden beschouwd als trouwe companen, in het bijzonder bij personen met een ‘querelleus karakter’.

Uit de verklaringen blijkt dat getuigen en betrokkenen alcohol beschouwden als een verzachtende omstandigheid. Een aangeschoten man was immers prikkelbaarder en sneller geneigd tot vechten, maar kon hier niet verantwoordelijk voor worden gehouden omdat ‘hij sijne acties ende sinnen niet en conde dirigeren’.⁵⁰⁷ Door de drank gingen mensen sneller over tot daden die ze in nuchtere toestand nooit zouden plegen. Deze vaststelling komt overeen met wat Brennan schrijft over Parijs. Mensen spraken dikwijls over hun dronkenschap alsof ze er zelf het slachtoffer van waren. Ze stelden eerder dat de drank hen te pakken had dan dat ze zelf teveel hadden gedronken.⁵⁰⁸ De schuld lag dan ook meer bij de drank dan bij hen. Gelijkaardig is een element uit de verdediging van Nicolaes ‘het Halfvercken’. De advocaat stelt dat àls er al iemand verantwoordelijk was voor de daden die Nicolaes in zijn dronkenschap zou hebben gepleegd, de schuld dan in de eerste plaats zou liggen bij ‘de brandewijnman, als hebbende den fundamenteel steen geleijt waer uyt dese onlusten sijn voortgekomen’.⁵⁰⁹ Van voorbedachten rade kon vanwege de dronkenschap al helemaal geen sprake zijn. Een goed voorbeeld van deze redenering is te vinden in de verdediging van Lodewijk De Staa. Hij was beschonken toegekomen in herberg De Jonge Bogaerd en daar door het gezelschap wat onhebbelijk behandeld. Later was hij het gezelschap op straat tegengekomen en heeft hen met zijn mes aangevallen. Dit treffen vond echter plaats ‘in de

---

⁵⁰³ Brennan, *Public drinking*, 188.

⁵⁰⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 143-23.

⁵⁰⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 146-16.

⁵⁰⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

⁵⁰⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

⁵⁰⁸ Brennan, *Public drinking*, 217.

⁵⁰⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

malerije zijner dronckenschap' en 'meer bij toeval dan wel opsettelijk'. Voorbedachten rade was volgens de advocaat moeilijk te verdedigen aangezien Lodewijk 'beschonken sijnde, daertoe in't geheel niet geschikt' was. Zijn daden waren niet meer dan die van een 'dol en droncken mensch'.⁵¹⁰ Ook de verdediging van Dirk Praet volgt deze redenering. Deze verdachte was 'van den drank soodanig overvallen, en soo smoor dronken geworden' dat hij zich niets meer kon herinneren van zijn daden. Deze konden hem dan ook niet aangerekend worden, aangezien 'gelijk men zegt, noch van Jeuwis noch van Meuwis wiste'. Omdat er geen enkele intentie aanwezig was kon men ook niet spreken van een misdaad. Een dergelijke daad was met andere woorden niet meer dan een ongeval.⁵¹¹

Dronkenschap kon echter enkel als excuus dienen indien de verdachte er geen gewoonte van maakte. Over Nicolaes 'het Halfvercken' verklaarden zijn vrienden dat hij op de dag van het delict weliswaar 'seer droncken van brandewijn' was en dat ze nog nooit zo'n dronken persoon gezien hadden, maar dat hij 'geen dronkaert' was. Een dronkaard hoefde niet te rekenen op het begrip van de gemeenschap want bracht de samenleving met zijn onberekende gedrag voortdurend in gevaar. Een typisch voorbeeld is Rudolf 'de Schouwen' Cremers, een schipper die aangeklaagd werd wegens bedreiging. Zijn echtgenote en haar schoonbroers dienden bij de schepenbank een rekwes in om hem verplicht in te lijven als soldaat op de Indiëvaart. Dit omdat hij 'seer genegen en overgegeven is aan de drank, zig daer in dikwijls te buijten gaet, dat hij een seer quade dronk heeft, rusie soekende, en seer gevaarlijk voor een ieder'. Geld voor een crimineel proces hadden ze niet, daarom zou het 'voor de gemene samenleving soo wel als voor de gegijzelde [= de gevangene] en zijne kinderen niet ondienstig sijn' om hem elders heen te sturen.⁵¹² Een dergelijk vrijwillige verzoek tot verwijdering van een familielid past helemaal in de door Lis en Soly geschetste trend van dalende tolerantiedrempels van de samenleving in tijden van zware economische druk.⁵¹³

Hoezeer verdachten ook hun best deden om te benadrukken dat dronkenschap hen minder aansprakelijk maakte, deze opvatting stond lijnrecht tegenover die van de schout. Hoewel sommige rechtstheoretici een dronken mens het voordeel van de twijfel gunden,⁵¹⁴ liet de Bossche schout geen ruimte voor interpretatie. Dronkenschap was géén verzachtende omstandigheid, het maakte de zaak integendeel enkel erger. Een mooi voorbeeld is de verdediging van lintwerkersknecht Cornelis Van Balkom. Hij beweerde zich steeds te hebben

---

⁵¹⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

⁵¹¹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 141-05.

⁵¹² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 141-18.

⁵¹³ Lis & Soly, *Te gek om los te lopen*, 26, 53.

⁵¹⁴ Brennan, *Public drinking*, 49.

‘gecomporteerd so als een ordentelijk man en burger betaamt en ook vermeijd en sich onthouden van ligt geselschap, off soodanig waar in rusie, crakeelen, off vegterijen te dughten stonden’. Het ongeluk had echter gewild dat hij, ‘door goede vrienden getracteert zijnde, sodanig door den drank is bevangen geworden, dat geheel buijten kennis en gebruik van sinnen is geraakt’. Aangezien hij zich niets meer kon herinneren kon hij niet oordelen of de beschuldiging terecht was, maar hij kon wel ‘tot sijne verschooninge voorbrengen, dat delicten geperpetreert in swaren dronkenschap, voornamentlijk als die gepleeght worden door personen welke geen gewoonte maken van sijn daegelijx in de dranck te buijten te gaen, nae reghten minder straffbaer sijn’. Voor de schout was dit echter nonsens. Volgens deze waakhond der wet trachtte de verdachte zich met een ‘gepretexteerde dronckenschap te disculperen’. Het was echter zo ‘dat delicten in dronckenschap begaan, soo wel als andere straffbaer sijn, gelijk het soo seer bekende spreekwoord, houdende ‘dat ijmand droncken deed, moet hij nugteren boeten’’.⁵¹⁵ Meer nog, in een uit 1545 daterend plakkaat van Karel V werd duidelijk gesteld ‘dat misdaden, in dronkenschap begaan, geensins verschooning meriteren, maar wel eer met een dubbele straffe behoorden te worden gestraft’.⁵¹⁶ Zoals boven al aangeraakt behoorde de schout over het algemeen tot een laag van de bevolking die andere waarden nastreefde dan die van de doorsnee beklagde. Voor de doorsnee herbergbezoeker kon occasionele dronkenschap een beklagde excuseren, vanwege de belangrijke rol die drank speelde in de dagelijkse sociale uitwisseling. Voor de leidende sociaaleconomische groepen was het een teken van ordeloosheid en ledigheid dat de ontwikkeling van een arbeidsmoraal in de weg stond.⁵¹⁷

HET DUEL (OF TOCH ZOGENAAMD)

Pieter Spierenburg is de auteur van één van de zeldzame artikelen waarin het vroegmoderne tweegevecht, zoals het hierboven is beschreven, als apart verschijnsel in zijn sociale en culturele betekenis wordt benaderd.⁵¹⁸ Het verloop van de ruzies, die Spierenburg beschrijft op basis van Amsterdamse procesdossiers, is identiek aan dat van de geritualiseerde Bossche gevechten. De herberg stond centraal.⁵¹⁹ Eén van beide betrokkenen schond de eer van de ander, dikwijls door een kleinigheid. Op een verbale confrontatie volgde een uitdaging tot gevecht, waarna de actie zich buiten de herberg verplaatste. Hierop volgde een eerlijk

---

⁵¹⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 106-11.

⁵¹⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 141-05.

⁵¹⁷ Brennan, *Public drinking*, 203.

⁵¹⁸ Spierenburg, ‘Knife fighting’. Ook Van Dijk besteedt er aandacht aan. Zie: Van Dijk, *De pacificering*, 443-454.

tweegevecht met gelijke wapens. Het doel was het behalen van een duidelijk overwicht door één van beide partijen maar niet het toebrengen van ernstige verwondingen.⁵²⁰ Vanwege hun rituele verloop gebruikt Spierenburg voor deze gevechten de term ‘duel’. Daarmee geeft hij de traditionele opvattingen over duellieren een relatief nieuwe invulling. Het duel werd in de vroegmoderne historiografie lange tijd behandeld als een zuiver adellijk gebruik, dat in niets te vergelijken viel met de ‘impulsieve’, ‘ongeremde’ herberggruzies van het gewone volk.⁵²¹ Uit de Amsterdamse dossiers blijkt echter dat achter beide vormen een vergelijkbaar principe schuilde. Ook de boeren en handwerkslieden beschikten over een persoonlijk eergevoel, dat zij verdedigden via een geritualiseerd gevecht. Het waren geen willekeurige knokpartijen maar aan regels gebonden confrontaties. In deze paragraaf komt de vraag aan bod of de evoluties die Spierenburg vaststelde voor Amsterdam zich ook in 's-Hertogenbosch lieten gelden en wat de bruikbaarheid is van de term ‘duel’ bij het verklaren ervan.

In de geraadpleegde Bossche dossiers valt het woord ‘duel’ tweemaal, eenmaal rept men van een ‘tweegevecht’. Wat verstond men er precies onder? Het eerste dossier, uit 1676, behandelt de kwestie tussen Jan ‘de Duivel’ Lenaerts en een zekere Arien. Volgens de schout hebben de twee zich ‘s avonds ‘met opset of als in duwel’ naar de wal begeven. Daar zijn ze handgemeen geworden en heeft Arien zijn tegenstander in de zijde gestoken, waarop de dood is ingetreden.⁵²² In het tweede geval, dat speelt in 1688, daagt het ondertussen bekende heethoofd Herman Van Kuijck zijn kompaan Lambertus Van Rosmalen uit om de volgende dag om acht uur in Berlicum te verschijnen, waarop Van Rosmalen antwoordt: ‘soo soude mij gern in duel hebben, ende ick en soeck geen questie’.⁵²³ In het laatste geval, uit 1709, hebben Dirk Croonenburg en Jan Van Stralen een herberg bezocht in het dorp Orthen, waar ze samen hebben gegeten en gedronken. Daarna zijn ze teruggedaan naar de Koedijk, buiten de Bossche Hinthamerpoort. Daar hebben ze elkaar zodanig met messen toegetakeld dat ze beide ter plaatste zijn gestorven. De vader van Croonenburg dient een verzoek in om het lichaam van zijn dode zoon te mogen begraven. De magistraat houdt het lichaam echter in arrest omdat hij ervan overtuigd is dat Croonenburg is gestorven in een tweegevecht. In dat geval zal het dode lichaam een ‘voorbeeldige’ straf moeten ondergaan.⁵²⁴ Omdat het in twee van de drie gevallen om fragmentarische dossiers gaat is het moeilijk om uit te maken of deze drie zaken iets gemeen hebben dat hen onderscheidt van de andere dossiers over geritualiseerde

---

⁵¹⁹ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 108.

⁵²⁰ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 112-113.

⁵²¹ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 104; Van Dijk, *De pacificering*, 448.

⁵²² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 088-24.

⁵²³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

vechtpartijen, maar waarin niet aan een duel wordt gerefereerd. Op het eerste gezicht is dat niet het geval. Het gaat telkens om een tweegevecht van man tot man met het mes als wapen. In twee gevallen is er een bewezen verband met herbergbezoek. De opvallendste overeenkomst is dat het in de drie gevallen gaat om een gevecht waarvoor de deelnemers zich opzettelijk verplaatsen. De dossiers tellen echter nog verschillende andere voorbeelden van dit gebruik, zonder dat hiervoor de term ‘duel’ opduikt. Op basis van deze enkele gevallen is er geen reden om aan te nemen dat met ‘duel’ of ‘tweegevecht’ iets anders bedoeld werd dan het geritualiseerde tweegevecht zoals het in de vorige paragrafen is beschreven.

Uit de Amsterdamse dossiers spreekt een opvallend chronologische patroon. Spierenburgs observaties beginnen vanaf het jaar 1650 en lopen tot 1810. In het begin van de onderzochte periode, tussen 1650 en 1695, kwamen tweegevechten in Amsterdam endemisch voor, om tussen 1695 en 1720 een periode van hoogbloei te beleven. Hierna nam hun aantal in snel tempo af, waarna ze in de tweede helft van de 18de eeuw een zeldzaamheid werden. Niet alleen de processen rond messenvechten volgen dit patroon, ook in de lijkschouwingen verminderde het aantal steekwonden drastisch (terwijl ook het totale doodslagcijfer gevoelig achteruitging).⁵²⁵ Na 1720 verloren de duels relatief gezien terrein ten voordele van intrafamiliaal geweld.⁵²⁶ Dodelijke steekpartijen op openbare plaatsen kwamen nog wel voor maar volgden niet langer de regels van het rituele gevecht. Zo vonden meer vechtpartijen plaats met een ongelijk aantal deelnemers of confrontaties waarbij slechts één deelnemer van een mes was voorzien.⁵²⁷

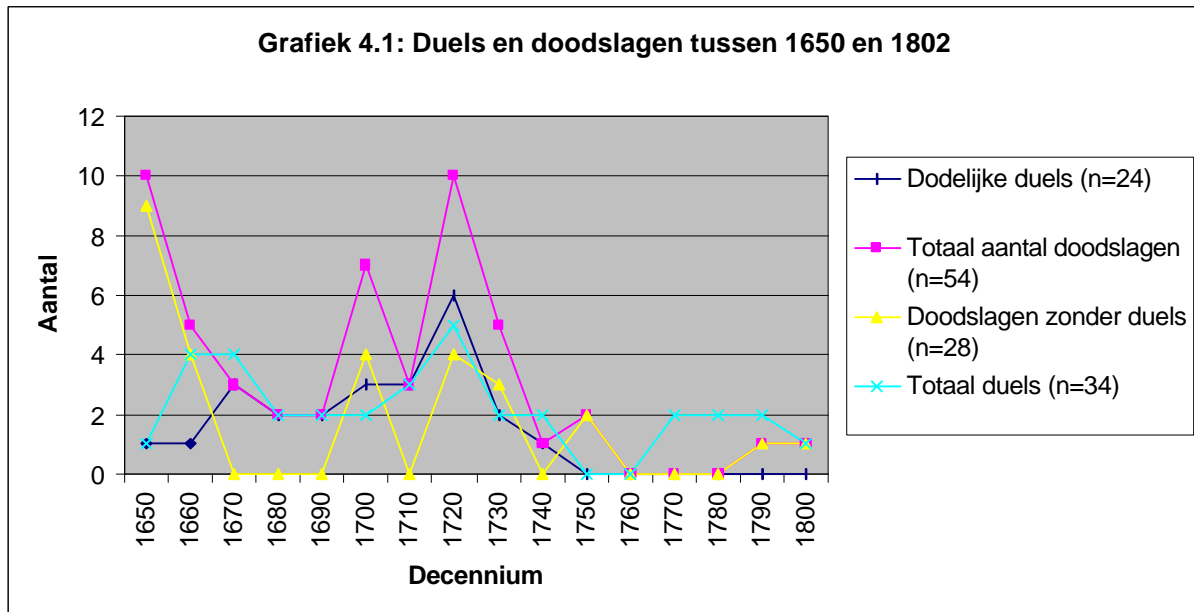
---

⁵²⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 089-06.

⁵²⁵ Lijkschouwingen zijn beter geschikt voor het benaderen van het totale doodslagcijfer dan procesdossiers. Niet elk verdacht overlijden leidde immers tot een proces, terwijl er wel in alle gevallen een lijkschouwing werd opgemaakt.

⁵²⁶ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 107; Van Dijck, *De pacificering*, 469.

⁵²⁷ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 120.

Uit de Bossche procesdossiers spreekt op het eerste gezicht geen gelijkaardig patroon (zie grafiek 4.1). Tussen 1642 en 1802 zijn zevenendertig gevallen met absolute zekerheid te identificeren als duels (in de zin van ‘geritualiseerde tweegevechten’). Vierentwintig daarvan waren dodelijk, de dertien andere niet. Eerst bekijken we het totale aantal. De chronologische evolutie op dat vlak is niet eenduidig. De hoogtepunten van het duel lagen in Den Bosch in de jaren ’60 en ’70 van de 17de en de jaren ’10 en ’20 van de 18de eeuw. Vóór de jaren ’60 van de 17de eeuw komen weinig duels voor, maar vermoedelijk is het bronnenmateriaal in deze periode lacunair. In de jaren ’50 en ’60 van de 18de eeuw worden geen duels gemeld, terwijl het percentage in het laatste kwart van die eeuw weer even hoog ligt als aan het einde van de 17de eeuw, tussen de twee hoogtepunten in. Hoewel ook in Den Bosch aan het begin van de 18de eeuw een zwaartepunt voorkomt, is er dus geen sprake van één dominante piek. Bovendien luidt dit zwaartepunt ook niet het einde in van de duels. In het laatste kwart van de 18de eeuw stijgen de aantallen weer. Het tweegevecht bleef dus minstens voortleven tot aan het begin van de 19de eeuw. Een ander beeld krijgen we wanneer we enkel de dodelijke duels bekijken. Hier ligt het hoogtepunt duidelijk in de eerste decennia van de 18de eeuw. De rest van de eeuw ziet er echter helemaal anders uit. Na één laatste geval in de jaren ’40 komen dodelijke duels in de 18de eeuw eenvoudig niet meer voor. De evolutie die Spierenburg op het vlak van doodslagen vaststelt voor Amsterdam lijkt dus ook voor ’s-Hertogenbosch op te gaan. In aantal namen de Bossche duels niet noodzakelijk af, maar ze werden wel minder dodelijk. Deze voorzichtige vaststelling kan helaas niet worden getoetst door een vergelijking

van het aantal vervolgde met het aantal reële doodslagen. Voor 's-Hertogenbosch is er namelijk geen doorlopende reeks van lijkschouwingen beschikbaar.

Het valt op dat samen met het aantal dodelijke duels ook het aantal doodslagen zonder duel in 1740 drastisch was afgenomen. Net zoals de duels hadden deze doodslagen een laatste piek gekend in het begin van de 18de eeuw. Maarten Van Dijck suggereert dat tussen beide een oorzakelijk verband bestond. De rituelen van het 'volkse duel' zorgden ervoor dat de aanvankelijk heftige emoties de kans kregen te bekoelen, waardoor een fysieke confrontatie werd afgewend.⁵²⁸ Het aantal conflicten dat uitliep op een gevecht nam immers gestaag af doorheen de tijd.⁵²⁹ De opkomst van het rituele duel zou dan een product zijn van bredere maatschappelijke ontwikkelingen richting affectmatiging.⁵³⁰ Dat het doodslagcijfer pieken en dalen kende en dat de relatieve geweldloosheid van de 18de eeuw werd voorafgegaan door een piekende doodslag in de jaren twintig wijst er alvast op dat deze evolutie naar geweldbeheersing niet rechtlijnig verliep. De cijfers voor Amsterdam en 's-Hertogenbosch suggereren wel dat de jaren '20 en '30 een kantelmoment waren in vergelijking met de rest van de eeuw.

De cijfers relativeren de stelling van Spierenburg dat het volkse duel na 1720 quasi verdwenen is.⁵³¹ Wellicht bleef het gebruik in Amsterdam, net zoals in verschillende andere streken, nog lang bestaan na het verdwijnen van de dodelijke variant ervan. Door enkel processen naar aanleiding van doodslag te gebruiken blijft deze evolutie echter verborgen. Het einde van het volkse tweegevecht lag in een stad als Rome pas in het begin van de 20ste eeuw.⁵³² Op het Noord-Brabantse platteland bleef het in elk geval tot aan het begin van de 19de eeuw een bekende praktijk, onder de vorm van het aanbrengen van vernederende littekens.⁵³³ De piek van dodelijke gevallen suggereert dat het geritualiseerde duel een in de tijd geconcentreerd fenomeen was met een voor deze periode specifiek karakter. Het zou vooral in deze periode hebben bestaan, zonder lange voorgeschiedenis en nadien snel gevolgd door uitdoving. Dit idee volgt Spierenburg. Zonder verdere argumentatie suggereert hij dat deze vorm van tweegevecht een specifieke imitatie was van het elitaire adellijke duel en

---

⁵²⁸ Van Dijck, *De pacificering*, 463.

⁵²⁹ Van Dijck, *De pacificering*, 460.

⁵³⁰ Van Dijck, *De pacificering*, 444.

⁵³¹ Spierenburg, 'Knife fighting', 13.

⁵³² Boschi, 'Homicide', 152.

⁵³³ van den Eerenbeemt, 'Armoede', 40; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 401.

daarom verschilde van eventuele oudere vormen van het rituele gevechten in de niet-adellijke bevolkingsgroepen.⁵³⁴ Waarin dit verschil dan wel zou liggen wordt niet gepreciseerd.

In de Bossche dossiers zijn voor deze stelling geen bewijzen te vinden, eerder integendeel. Ten eerste tonen de dossiers aan dat het begin van de 18de eeuw slechts een episode was in het veel langere bestaan van het traditionele messenvechten. Tot ver na de 18de eeuw bleef de gewoonte in voege, zij het met minder dodelijke uitschieters. Er is ook geen reden om aan te nemen dat het geritualiseerde messengevecht niet ouder was dan 1650. Het fragmentarische bronnenmateriaal in deze periode laat niet toe om hierover uitspraken te doen. Muchembled signaleert echter het bestaan van dergelijke gevechten in vroegere periodes.⁵³⁵ De vraag waarom er aan het begin van de 18de eeuw meer tweegevechten plaatsvonden met een dodelijke afloop kan niet worden beantwoord zonder tegelijk de evolutie van het algemene doodslagcijfer in acht te nemen.

Ten tweede lijkt het mij artificieel om een ‘echt’ (op adellijke leest geschoeid) duel van een ‘onecht’ (minder geritualiseerd, traditioneel) te willen onderscheiden. Daartoe zouden we moeten beschikken over formele voorschriften die bepalen hoe het duel in alle gevallen moest verlopen. Dergelijke voorschriften zijn er niet aangezien het tweegevecht informeel was georganiseerd. De praktijk leert dat de geritualiseerde gevechten altijd verschillende, maar zelden alle rituele elementen bevatten. Gevechten konden een rituele opbouw volgen en toch eindigen in een ‘verraderlijke’ doodslag waarbij één van beide partijen zich onverwachts van een mes bediende. In enkele zeldzame gevallen lijkt het erop dat een herbergbezoeker een ander zonder de minste waarschuwing of voorbereiding doodstak. In de grote meerderheid van de gevallen echter bevatten gevechten, ook degene die zeer sterk afweken van het ideaal van het ‘eerlijke duel’, tenminste enkele rituele elementen. Het vroegmoderne tweegevecht volgde over het algemeen de informele regels van het ‘eerlijke gevecht’. Afhankelijk van de deelnemers, hun inschattingsvermogen en hun zelfbeheersing (mee bepaald door hoe beneveld ze waren) kon een gevecht meer of minder ritueel verlopen. De meer geritualiseerde gevechten ‘duels’ noemen lijkt mij heuristisch weinig bruikbaar. In de dossiers zitten geen aanwijzingen die een projectie van het aristocratische model van duellieren op de herberggevechten rechtvaardigen. Zo’n projectie benadrukt een klein deel van de vroegmoderne tweegevechten, waardoor een goed begrip van het fenomeen in zijn brede betekenis in het gedrang komt. Daarenboven wordt de term in de dossiers zelf nauwelijks

---

⁵³⁴ Spierenburg, ‘Masculinity’, 17. Van Dijck stelt dat het ‘volkse duel’ ontstond als imitatie van het stedelijk-elitaire tweegevecht, zoals het in de eerste helft van de 16de eeuw door Zuid-Europese handelaren in Antwerpen werd geïntroduceerd. Van Dijck, *De pacificering*, 444.

gebruikt. In het laatste hoofdstuk onderzocht worden bij welke delen van de bevolking de gewoonte in zwang bleef.

RELATIE MET DE EXTERNE AUTORITEIT

Het vaststellen van een informeel systeem van conflictbeheersing in de vroegmoderne stedelijke gemeenschappen roept automatisch de vraag op naar de relatie met de formele, externe autoriteit. Het is duidelijk dat de stedelijke solidariteitsclusters niet beantwoordden aan het zuivere concept 'gemeenschap' zoals dat door theoretici als Craig Calhoun werd beschreven. Als voorbeeld van dergelijke zelfregulerende gemeenschappen dienen immers vaak geïsoleerde stammen die op geen enkele externe autoriteit beroep kunnen doen om hun regels te handhaven.⁵³⁶ De bron van autoriteit is de gemeenschap zelf, naar wiens regels elk lid zich dient te schikken. Vroegmoderne stedelijke gemeenschappen konden aan hun leden een gedragscode opleggen via een informeel waardesysteem, maar dienden eveneens rekening te houden met de ordehandhaving en de justitie, de formele hoeders van de wet.⁵³⁷ De door de lokale gemeenschappen verdedigde gedragspatronen waren geen blauwdruk van de wetvoorschriften.⁵³⁸ Wat door de gemeenschap als legitiem werd beschouwd kon als strafbaar gelden voor justitie. Omgekeerd voorzag de wet dikwijls geen bestraffing voor overtredingen van de gemeenschapsmoraal. In deze paragraaf wordt de vraag gesteld op welke manier beide systemen met elkaar interageerden. Waren ze aan elkaar tegengesteld of bestonden er ook vormen van samenwerking?

De vertegenwoordigers van het externe gezag waarmee herbergbezoekers het meest in aanraking kwamen waren de militaire wacht en de schout. De wacht had verschillende taken die erop gericht waren de openbare orde in de stad te handhaven. Ze bewaakten de stadspoorten, waar ze controles verrichtten en die ze 's avonds sloten. Ze bewaakten ook de Gevangenpoort, het gebouw in de Hinthamerstraat waar verdachten hun lange maanden in voorhechtenis sleten. 's Nachts patrouilleerden ze in groepjes van vier door de stad om te controleren of er zich na taptoe nog militairen in herbergen bevonden en om in te grijpen bij

---

⁵³⁵ Muchembled, *La violence*, 45.

⁵³⁶ Calhoun, 'Community', 103.

⁵³⁷ Over de spanning tussen het 'traditionele' en het strafrechterlijke systeem, zie: Burke, 'Insult', 103; Lenman & Parker, 'The state', 11-48. Over de onderhandelingen tussen het lokale niveau van de 'gebuurten' en de stadsregering, zie: Deuceulaer & Jacobs, 'Les implications', 40-43.

⁵³⁸ 'De wet' kende verschillende niveau's. De belangen van het nationale wetgevende niveau, de Staten Generaal, en het lokale niveau, de schout en de schepenen, dienden niet noodzakelijk samen te vallen. Zo dreigden de Staten Generaal in een plakkaat uit 1661 met boetes voor schouten die de nationale voorschriften niet nauwgezet in praktijk brachten (GAHt, OSA, 485). In de procesdossiers is van eventuele spanningen tussen beide niveau's geen spoor te vinden. .

ongeregeldheden.⁵³⁹ De Hoofdwacht, hun hoofdkwartier, bevond zich op de Markt. De schout vervulde naast gerechtsdienaar ook de rol van politiecommissaris. Wanneer door de wacht of derden een misdrijf werd gesignaleerd dan haastte hij zich naar de plaats van de misdaad. Daar begon hij dadelijk met het vooronderzoek, het verzamelen van getuigenissen en het verrichten van arrestaties. Hij werd bijgestaan door de groenroedes, de gerechtelijke functionarissen. Na het vooronderzoek trad hij op als openbaar aanklager.

De ordehandhavers waren door patrouilles wel actief aanwezig in het straatbeeld, maar hun optreden was niet te vergelijken met dat van echte politiediensten. Hiervoor misten ze de mensen en de middelen. De wacht had maar een beperkt aantal manschappen, verplaatste zich uitsluitend te voet en beschikte enkel over mondelinge communicatie. Dat betekende dat ze bijna in de regel te laat kwam. Een plakkaat uit 1661 mocht dan wel zelfverzekerd stellen: 'eenen dootslach gedaen sijnde sullen de Officieren terstont alle neerstgheyt doen om den Delinquent te vangen omme Justitie daer over te doen geschieden', in de praktijk viel dat tegen.⁵⁴⁰ Op de vierenvijftig gevallen van doodslag in honderdzestig jaar slaagde de wacht er acht keer in de dader te klissen, waarbij hij in twee gevallen al was overleden. De centrale en lokale overheden misten nu eenmaal de middelen tot het uitbouwen van een echt politieapparaat.⁵⁴¹

Thusty stelt dat de idealen van wetgever en de normen van de lokale gemeenschap in de vroegmoderne periode opvallend dicht bij elkaar lagen.⁵⁴² Stedelijke overheden stelden regels op tegen wanbetalers in herbergen, het beledigen van burens, het trekken van messen in de herberg en dergelijke. Het streven naar orde stond hierbij centraal en zoals we zagen in het hoofdstuk over gemeenschap was orde ook het streefdoel van de lokale solidariteitsgemeenschap. Over hoe die orde bereikt moest worden verschilden het lokale en het stedelijke niveau echter van mening. Wat op lokaal niveau kon worden bewerkstelligd hoefde voor buurtbewoners geen juridische gevolgen te krijgen. De schout beschouwde het daarentegen als zijn taak om strafbare feiten op te sporen en te vervolgen, of ze nu tot informele verzoening leidden of niet. Een goed voorbeeld van het conflict tussen het formele en informele systeem is de al eerder vermelde zaak van Lodewijk de Staa. Deze jongeman had in een dronken bui een andere herbergklant verwond omdat die hem niet toeliet tot het gezelschap. De advocaat gebruikte als belangrijkste argument in zijn verdediging dat de verdachte zich al met het slachtoffer had verzoend. Het scheen hem toe dat die verzoening

---

⁵³⁹ Gudde, *Vier eeuwen*, 172.

⁵⁴⁰ GAHt, OSA, 485.

⁵⁴¹ Noordam, 'Strafrechtspleging', 214; Van Dijck, *De pacificering*, 56.

‘vele nader onheilen heeft voorkomen’. Omdat de beledigde partij daarmee tevreden en klachtenloos was gesteld, was er niet langer een klager. De advocaat zag geen reden om de zaak nog verder crimineel te vervolgen en stelde voor om over te gaan naar de civiele procedure, waar lichtere straffen werden uitgesproken.⁵⁴³ Een informele verzoening werd relevanter geacht dan een officiële bestraffing.⁵⁴⁴ Wanneer het slachtoffer genoeg nam met de verzoening dan werkte hij of zij soms actief mee aan de stopzetting van de officiële procedure. Zo tekenden kolonel Bekkers en burger Terlie enkele dagen na hun herbergruzie een ‘akte van zoen’. Het slachtoffer Bekkers verklaarde niet meer te weten wie hem had gestoken en zich te hebben verzoend met de verdachte. Ze lieten dit attesteren bij de schepenen. De familieleden van de verdachte haalden deze akte aan in hun verzoek aan de magistraat om hun broer vrij te laten uit voorhechtenis en de zaak civiel te behandelen.⁵⁴⁵ Garrioch stelde vast dat een benadeelde partij die zich informeel verzoend had met de dader maar nadien toch nog een gerechtelijke procedure startte, niet kon rekenen op de medewerking van de buurt.⁵⁴⁶ Het evenwicht in de gemeenschap was immers al bereikt via de weg van informele verzoening.

Voor de schout was informele verzoening relevant. Herman Roodenburg stelt dat de Amsterdamse stedelijke overheid het bijleggen van conflicten over belediging maar al te graag overliet aan het informele systeem. De schepenen hadden hun handen vol met ‘ernstige’ zaken.⁵⁴⁷ Ging het conflict echter verder dan enkel een mondeling treffen, dan moest de wet optreden. Verzoening pleitte de krakeelmakers niet vrij van strafbare daden. Er bleef sprake van ‘notoire moetwilligheyt ende grouwelijcke straetschenderijen mede violatie van het heylich huysrecht ende mede publyque geweld’.⁵⁴⁸ Deze zin maakt veel duidelijk over de verschilpunten tussen beide systemen. Door de gemeenschap werden rituele conflicten en, als het niet anders kon, gecontroleerd geweld, erkend als essentiële onderdelen van het informele systeem van conflictbeheersing. Wie werd uitgedaagd koos kon er eerder door kiezen om het conflict zelf op te lossen dan om zich tot de schout te wenden. Zo is het bijvoorbeeld opvallend dat de molenaar Peter De Ridder, die in de angst leefde om te zullen worden

---

⁵⁴² Tlusty, *Bacchus*, 146.

⁵⁴³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

⁵⁴⁴ Muchembled, *De uitvinding*, 254.

⁵⁴⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 074-17.

⁵⁴⁶ Garrioch, *Neighbourhood*, 54.

⁵⁴⁷ Roodenburg, ‘De notaris’, 371.

⁵⁴⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 083-08.

doodgestoken door zijn rivaal Adriaan De Pauw, geen hulp zocht bij de wet maar het ‘onvermijdelijke’ gevecht afwachtte.⁵⁴⁹

De formele autoriteiten daarentegen streefden al sinds de Middeleeuwen naar een completer geweldmonopolie voor de staat, waarbij eigenrichting werd uitgesloten.⁵⁵⁰ Deze tendens manifesteerde zich al in de 15de eeuw, met de overgang van het accusatoire naar het inquisitoire rechtssysteem.⁵⁵¹ Dit betekent dat het niet langer aan de benadeelde burger was om klacht in te dienen en bewijzen aan te reiken, maar dat de overheid zelf overtredingen vaststelde en een procedure startte. In de daaropvolgende eeuwen werd het uitgewerkt in allerlei reguleringen die wapendracht aan banden legden en geweld moesten beperken. Hierin passen de plakaten van de Staten Generaal uit 1661 en 1665 die onder andere het dragen van wapens en trekken van messen in de herberg tegengegaan. Het eerste plakkaat verbood het dragen van ‘offensieve wapenen’, droeg officieren van justitie op elke doodslag streng te vervolgen en beval waarden om bij ruzies de partijen uit elkaar te halen. Over ‘publijcque vergaderingen’ werd gesteld: ‘wanneer daer eenige questie over komen sal willen Wy dat een yegelick hem employere omme ten besten te spreecken doende vertrecken ofte sequescteren den geene die eerste eenich geschil beginnen sal, sonder den geenen die in twisten sijn tot vechten op te roepen’.⁵⁵² Deze regel lijkt recht uit het informele systeem te komen. Vermijding van conflict was het eerste doel. Wanneer dit mislukte en het alsnog tot geweld kwam verschilde de strategie van het formele en informele systeem. Onder de juiste omstandigheden kon een gevecht voor de betrokkenen en omstanders legitiem zijn en dan hoefde justitie niet tussen te komen. Zoals we net zagen kon ook het bereiken van verzoening de tussenkomst van de schout in hun ogen onnodig maken. In het aanvullende plakkaat van vier jaar later beklagden de Staten Generaal zich dan ook over het gebrek aan medewerking waarmee de officieren van justitie werden geconfronteerd. ‘Dat de Quaetdoenders nu ondernemen elckander te verplichten tot het verswygen der namen van die gene die haer gedreyght ofte enige wonden ofte quetsuren geinfligeert souden mogen hebben’.⁵⁵³ Betrokkenen verklaarden niet meer te weten wie hen had verwond of zeiden dat het een ongeluk was geweest. Getuigen deden hetzelfde. Vooral verklaarden ze niet te hebben gezien of de betrokkene een mes had of dat het toebrengen van de wonde hen was ontgaan.

---

⁵⁴⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 119-08.

⁵⁵⁰ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 21; Van Dijck, *De pacificering*, 123.

⁵⁵¹ Monballyu, ‘Het onderscheid’, 132.

⁵⁵² GAHt, OSA, 485.

⁵⁵³ GAHt, OSA, 485.

In het licht van deze gewoontes wordt de soms wel erg achterdochtige houding van de schouten begrijpelijk. De Bossche dossiers tellen enkele gevallen waarbij een herbergbezoeker in de gelagzaal een wonde opliep waarbij onduidelijkheid bestond over wie of wat deze precies had veroorzaakt. De schout hield een betrokkene vast op verdenking van een messengevecht, ook al bleek uit de verklaringen van alle getuigen en het zogenaamde slachtoffer dat het een ongeluk betrof.⁵⁵⁴ Dergelijke verklaringen boden echter geen garantie en konden best een gemeenschappelijke poging zijn om strafbare feiten voor het gerecht te verdoezelen. In het zich onttrekken aan de rechtsgang gingen de ‘quaetdoeners’ nog verder: ‘dat oock sy elckanderen om te vechten bescheyden op seeckere plaetsen omme alsoo te beter te kunnen verbergen ende by gevolge de straffe daer toe staende te ontgaen’.⁵⁵⁵ Dit is dezelfde praktijk die in enkele dossiers ‘duel’ wordt genoemd en waarvan verschillende Bossche voorbeelden te vinden zijn. Om niet in het oog te lopen van de wacht spraken concurrenten af op een afgelegen plaats zoals de stadswal om ongestoord hun conflict te beslechten. Wanneer op de wal twee dode lichamen werden aangetroffen was er voor de schout dan ook zonder twijfel sprake van een tweegevecht.⁵⁵⁶ In dergelijke gevallen was het dikwijls moeilijk om getuigen te vinden. Indien de afloop van het conflict hen billijk leek was het immers niet meer nodig om de kwestie te compliceren met een rechtszaak. Hun aanwezigheid bij een tweegevecht pleitte bovendien niet in hun voordeel.

In haar pogingen om van geweld een staatszaak te maken zocht de overheid medestanders op het terrein. Via geldboetes of beroepsverbod verplichtte ze hen om daders aan te geven en zo de waarden van het formele systeem van conflictbeheersing te ondersteunen. De ideale figuren voor deze verplichte samenwerking waren chirurgijns en waarden. Aan het adres van de eersten staat in het plakkaat van 1665 het volgende geschreven: ‘Verbiedende alle Chirurgijns ofte Geneesmeesteren geen verbandt van soodanige quetsuren ofte wonden [wonden toegebracht met messen, stokken of andere wapens] te doen ten zy alvooren by den gequetsten ofte gewonden Persoon haer is verklaert wanneer, door wien, hoedanigh, op wat plaetste ende in wiens presentie hy de voors[chrevene] wonde ofte quetsure heeft gekregen ofte hem geïnfligeert is. Allen het welcke de voors[chrevene] Chirurgijns ofte Geneesmeesteren ofte oock hunne Knechts gehouden sullen zijn onder Eede aanstonchts ende sonder eenigh dilay ende vertreck ten langhsten soo haest sy het eerste verbandt gedaen sullen hebben aen den Officier (...) sullen openbaren ende bekend maecken’. Deden ze dit niet dan

---

⁵⁵⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-21.

⁵⁵⁵ GAHt, OSA, 485.

⁵⁵⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 089-07.

verbeurden ze vijftig gulden, evenveel als de boete die stond op het opzettelijk met een wapen toebrengen van een ‘gemeene [= gewone] wonde’.⁵⁵⁷ De belangrijkste schakel tussen het gerecht en de wereld van de herberg was echter de waard.⁵⁵⁸ In het plakkaat van 1661 werd nog eens expliciet bepaald dat ‘weerden ofte weerdinnen’ er alles aan moesten doen om ruzie onder hun klanten te voorkomen. Wanneer het toch tot ‘twisten en kijvagien’ kwam dan dienden ze de vechters te scheiden door één van hen buiten te zetten en de andere binnen te houden. Deden ze dit niet en viel er een dode in de herberg (of liep iemand in de herberg een kwetsuur op waaraan hij later overleed) dan werd de zaak gesloten en verloren de uitbaters voor drie jaar het recht om herberg te houden. We zagen al hoe waarden ook in de praktijk keer op keer tussenkwamen in vechtpartijen. Ze bekleedden dan ook geen evidente positie. Wanneer een vechtpartij uitbrak stond voor hen veel op het spel. Niet alleen hun licentie, maar ook hun meubilair en hun faam tegenover de klanten liepen gevaar.

Anderzijds konden ze niet probleemloos en ten allen tijden tussenkomen. Aan de private ruimte werd door de wet en door de herbergbezoekers een verschillend belang gehecht. Voor de klanten was de herberg een publieke ruimte waarin ze ongestoord hun sociale interactie wilden bedrijven. Ze beschouwden het als een verlengstuk van de straat met alle publieke kwaliteiten van dien.⁵⁵⁹ De schout daarentegen benadrukte het belang van het privébezit. Doorheen de aanklachten loopt die voortdurende bekommernis om de aantasting van de private ruimte. Zowel in zaken die zich afspeelden in woonhuizen als in herbergzaken benadrukte de schout ‘dat een ieder in zijn huys ende wooninghe moet sijn ende blijven vrij ende ongemolesteert’.⁵⁶⁰ In de sociaaleconomisch beter gesitueerde milieus, waartoe ook de schouten behoorden, voltrok zich doorheen de vroegmoderne periode een proces van privatisering. Waarden als huiselijkheid en intimiteit wonnen terrein tegenover het publieke domein.⁵⁶¹ Voor de klanten behoorde de herberg ontegensprekelijk tot deze laatste categorie.⁵⁶² Een te bemoeizuchtig optreden van de uitbater werd dus evenmin gewaardeerd. De bemiddelende waard liep telkens het risico zelf het doelwit te worden van geagiteerde klanten. Een informele oplossing van deze moeilijke positie lag in de gewoonte om het eigenlijke gevecht buiten de herberg te verplaatsen.

---

⁵⁵⁷ GAHt, OSA, 486.

⁵⁵⁸ Tlusty, *Bacchus*, 158.

⁵⁵⁹ Brennan, *Public drinking*, 183; Tlusty, *Bacchus*, 161.

⁵⁶⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 130-16.

⁵⁶¹ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 17.

⁵⁶² Tlusty, *Bacchus*, 161.

Hoewel het formele en informele systeem dus op verschillende vlakken elkaars tegengestelde waren, bestonden tussen beiden ook vormen van samenwerking.⁵⁶³ Zoals we net zagen vonden de beide systemen elkaar in het verlangen naar sociale orde, al verschilden de regels om die te bereiken. Informele verzoening was voor het gerecht een relevante daad. Het nam de schuld aan een vechtpartij dan wel niet weg, maar kon de schout wel gunstig stemmen. Het verzoek van de familieleden van burger Terlie om hem wegens zijn verzoening te ontslaan uit voorhechtenis werd door de magistraat geaccordeerd.⁵⁶⁴ Jacob Reusenaer, die eveneens verwickeld was in een vechtpartij, verzocht om stopzetting van de juridische procedure omdat hij niet voldoende bemiddeld was om zich een rechtzaak te kunnen permitteren, omdat hij had gehandeld ter verdediging van lijf en goed en omdat hij verzoend was met het slachtoffer. Ook dit rekwes kreeg, vanwege de verzoening, een positief advies.⁵⁶⁵

Omgekeerd maakten de deelnemers aan het systeem van informele bemiddeling wel degelijk gebruik van het formele apparaat, zij het op een selectieve manier. De Parijse dossiers tellen duizenden klachten van burgers aan het adres van andere burgers over kwesties van eer. Ze gebruikten het formele apparaat niet om zich te plooiën naar de normen van de wet maar wel om genoegdoening te verkrijgen volgens de gemeenschapsnormen.⁵⁶⁶ Ze deden dit vooral wanneer de gebruikelijke wegen naar genoegdoening geen succes opleverden. In de woorden van Lis en Soly was de politie voor hen een verlengstuk van het ‘tribunaal van de straat’.⁵⁶⁷ Een typisch voorbeeld is het geval van Herman Van Kuijck. Uit het hele conflict met Lambert Van Rosmalen spreekt de twijfel tussen het volgen van de formele of de informele weg. Volgens getuigen was Van Kuijck al geruime tijd bezig om Van Rosmalen met ‘onlijdelijke scheltwoorden te injureren’. Zo wees hij hem aan en zei: ‘Daer sit dien hondt, die mij in Den Tarnton [een andere herberg] met een tangh geslaegen heeft. Daer sal ick hem noch voor hebben’ Van Rosmalen ontkende en zei: ‘Hebt gij wat te seggen, soo ontbiedt mij voor de Heeren’. Hierop repliceerde Van Kuijck: ‘Dan sal ick soo nae den stadhouders gaen’. Waarop Van Rosmalen: ‘Doet dat, dat magh ick wel lijden’. In de plaats daarvan trok Van Kuijck hem echter aan de arm en eiste hem voor de deur. Hierop kwam de waard tussen en zette Van Kuijck het huis uit, verklarende: ‘geen moeyten in sijn huijs te willen’. Een weinig later kwam Van Kuijck kloppen en slaan op de vensters van de herberg en eiste Van Rosmalen nogmaals met hem voor de deur. Toen Van Rosmalen ‘als soeckende geene minste questie

---

⁵⁶³ Calhoun, ‘Community’, 107; Tlusty, *Bacchus*, 183.

⁵⁶⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 074-17.

⁵⁶⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 155-07.

⁵⁶⁶ Garrioch, *Neighbourhood*, 44.

⁵⁶⁷ Lis & Soly, ‘Beter een goede buur’, 105.

ofte moijte' hier niet op inging, heeft Van Kuijck zich naar de hoofdwacht begeven om een sergeant en twee 'musquettiers' te halen. In hun gezelschap begaf hij zich opnieuw naar de herberg en eiste toegang. Eenmaal binnen wees hij naar Van Rosmalen en zei: 'neemt die man mede, want hij heeft mij geaffronteert'. De waard kwam echter opnieuw tussen en zei dat dat niet waar was en ze beter Van Kuijck zouden meenemen, omdat die zelf kwestie en moeite had gemaakt in zijn huis.⁵⁶⁸ Van Kuijck richtte zich tot het formele systeem omdat zijn concurrent niet inging op zijn eis tot informeel eerherstel. Voor de andere aanwezigen in de herberg was Van Kuijcks claim echter ongeldig omdat hij zich niet op een redelijke manier gedroeg.

Wanneer conflicten niet opgelost geraakten via de informele weg of wanneer de deelnemers de regels niet respecteerden, deed men een beroep op de ordehandhaving. Het formele apparaat kon dan net dienen om anderen weer in lijn te krijgen met de normen van de gemeenschap.⁵⁶⁹ Wat ook meespeelde was overmacht. Toen in herberg De Zwaan een gevecht uitbrak tussen drie soldaten liet de waardin, 'over die boosheden seer ontsteld' de hoofdwacht roepen 'om zwaardere onheilen te voorkomen'. Hierop is de sergeant met enkele soldaten van de hoofdwacht binnengekomen ten einde 'het gerezen krakeel neer te leggen'. Een waardin alleen kon onmogelijk drie vechtende soldaten scheiden.⁵⁷⁰ De overgang van het informele naar het formele systeem gebeurde dan vanuit noodzaak.

Volgens verschillende auteurs deden buurtbewoners doorheen de achttiende eeuw steeds vaker beroep op wacht en justitie om hun conflicten te beslechten.⁵⁷¹ Het zelfregulerende vermogen van de buurten zou zijn afgenomen en dit om twee redenen. In de eerste plaats zorgde sociale segregatie ervoor dat buurten steeds meer sociaal homogeen werden en daardoor minder speelruimte hadden in het organiseren van hun leden. Ze konden zich minder overtredingen veroorloven en de tolerantiedrempel daalde. Bij gebrek aan interne oplossingen namen ze hun toevlucht tot de externe autoriteit, bijvoorbeeld via collocaties.⁵⁷² In de tweede plaats nam de slagkracht van de politiediensten exponentieel toe waardoor zij hun werkterrein gevoelig konden uitbreiden. De controles werden efficiënter en het dagelijkse leven werd onderworpen aan het onderzoekende oog van de wet. Het eerste element, de sociale polarisering en eventuele segregatie, komt aan bod in het laatste hoofdstuk van dit onderzoek. Van een krachtadiger politieoptreden is in de procesdossiers niets te merken. De efficiëntie

---

⁵⁶⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

⁵⁶⁹ Garrioch, *Neighbourhood*, 54.

⁵⁷⁰ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 134-25.

⁵⁷¹ Garrioch, *Neighbourhood*, 210; Calhoun, 'Community', 108; Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 101.

⁵⁷² Lis & Soly, *Te gek om los te lopen*, 26, 53.

van de wacht lijkt er niet op vooruit te zijn gegaan in de tweede helft van de 18de eeuw, net zomin als de wacht vaker tussenkwam in herbergzuiden. Vermoedelijk werden ze niet, zoals in Parijs en verschillende andere steden, uitgebouwd tot een professioneler korps. Of buurtbewoners vaker beroep deden op het gerecht dan voorheen is een vraag waarop, met deze bronnenselectie als basis, enkel een indicatief antwoord kan worden gegeven. De klachtenboeken van de schepenbank zijn hiervoor een meer geschikte bron. De meerderheid van de klachten leidde immers niet tot een proces en behandelde andere kwesties dan doodslag en vechtpartijen.⁵⁷³

Toch vertoont de evolutie van drie soorten misdrijven (belediging, bedreiging en mishandeling) in 's-Hertogenbosch een onmiskenbaar patroon (zie grafiek 4.2).⁵⁷⁴ De drie curven beleven een opvallende stijging in de 18de eeuw. Belediging en bedreiging stijgen vanaf de tweede helft van de eeuw, mishandeling al vanaf het tweede kwart. Vooral deze curve bereikt zeer hoge aantallen na 1750. Wat belediging en bedreiging betreft gaat het in absolute cijfers om lage aantallen, maar hierbij moet men bedenken dat achter elk dossier wellicht een groter aantal klachten schuilt dat niet heeft geleid tot een proces. Behalve belediging bereiken of overtreffen de curven de waarden uit het derde kwart van de 17de eeuw, toen de drie curven piekten. In de tweede helft van de 18de eeuw werden opvallend meer processen gevoerd naar aanleiding van belediging, bedreiging en mishandeling dan in de eerste helft.

Het zou voorbarig zijn om uit deze cijfers te concluderen dat de interne organisatie van de buurten verzwakte en de inwoners daarom vaker een beroep deden op de formele justitie. Toch staan deze cijfers niet alleen in vergelijking met de gelijkaardige resultaten voor Parijs en andere steden.

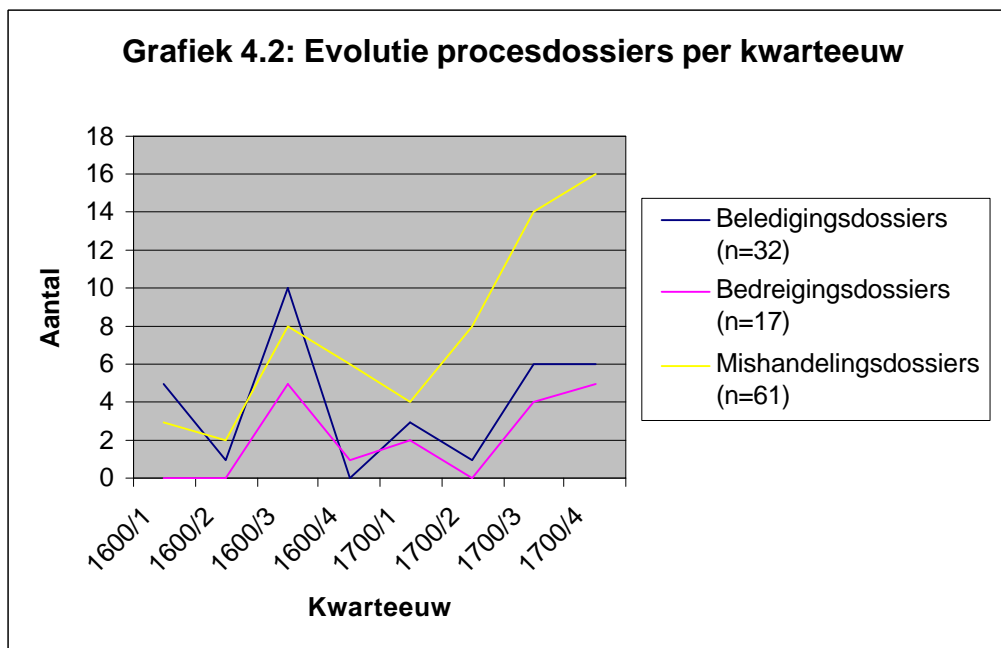
Enkele kanttekeningen zijn wel nodig. Duidt de stijging misschien eerder op een toegenomen waakzaamheid van de politie dan tot een grotere klachtenbereidheid van de bevolking? Dat is betwifelbaar, aangezien dossiers van belediging en bedreiging op een vrijwillige basis tot stand kwamen en niet door de schout werden geïnitieerd. Bij mishandelingszaken is dit variabel en hangt af van de vraag of de wacht al dan niet bij het geval werd betrokken. De dossiers over doodslag geven alvast niet de indruk van een verhoogde waakzaamheid bij de ordedienst. Een factor die niet kan worden ingeschat is de vervolgingspolitiek van de schouten. De thematische nadruk die zij legden in hun taak als aanklager zal zeker een

---

⁵⁷³ Brennan, *Public drinking*, 25.

invloed hebben gehad, maar dit valt niet te achterhalen. Als laatste bedenking wil ik er op wijzen dat het einde van de 18de eeuw een woelige periode was waarin de bevolking van 's-Hertogenbosch verdeeld was in verschillende politieke gezindten.⁵⁷⁵ Het is best mogelijk dat die verdeeldheid heeft gezorgd voor een daadwerkelijke toename van het aantal gevallen van belediging, bedreiging en mishandeling, en dat de stijging in het aantal dossiers geen toegenomen bereidheid tot formele klacht weergeeft maar eerder een werkelijke evolutie weerspiegelt. Dat de evoluties zich voordoen over een lange periode (bijna een eeuw) maakt de net genoemde argumenten echter minder overtuigend.

Als voorzichtige conclusie kunnen we stellen dat het aantal klachten over belediging, bedreiging en mishandeling in de tweede helft van de 18de eeuw net als in andere steden een opmerkelijke stijging kende. Of deze stijging inderdaad te wijten was aan een afgenomen vermogen tot informele conflictbeheersing van de lokale gemeenschappen kan enkel worden bepaald door een kwalitatieve inschatting van deze dossiers en het uitbreiden van het bronnenmateriaal. Het is in ieder geval een indicatie die niet kan worden genegeerd in verder onderzoek.

⁵⁷⁴ Deze berekening werd gemaakt op basis van de databank Dataschurk. Voor een uitgebreider bespreking van de evolutie van gerechtelijk vervolgd beledigingszaken in 's-Hertogenbosch en andere steden, zie: Van Dijk, *De pacificering*, 215-220.

⁵⁷⁵ Prak, *Republikeinse veelheid*, 216.

‘LUIJDEN VAN RANGH EN DISTINCTIE’⁵⁷⁶

In 1724 viel in het Meierse dorp Rosmalen het volgende voor. Twee dorpsbewoners, Arnoldus van Hasselt en Adriaan Schuppens, hadden al geruime tijd zitten drinken in de herberg De Reizende Man. Op een zeker ogenblik informeerde Schuppens bij van Hasselt ‘hoeveel hij nogh ten beste wilde geven’. Van Hasselt antwoordde: ‘Soo veel als gij’. Hierop sprak Schuppens tot de waard: ‘Tapt agt kanne bier gelijk, vier voor Arnoldus en vier voor mijn’. Van Hasselt reageerde gepikeerd: ‘Gij kunt soo veel commandeeren als gij wilt, gij grootbroek’. Hierop is Schuppens opgestaan en heeft Van Hasselt de eerste slag gegeven. Een gevecht ontspan zich, waarbij de twee elkaar zo hevig aanpakten dat ze op de grond terechtkwamen. Op dat moment schoten de echtgenotes van de querelanten toe, vatten hen bij de arm en beëindigden zo het gevecht. Te laat, zo bleek. Adriaan Schuppens had bij de val verschillende halswervels gebroken en stond niet meer op. Omdat het een geval van doodslag betrof, waarvoor de Rosmalense vierschaar niet bevoegd was, werd Arnoldus van Hasselt voor de schepenbank van ’s-Hertogenbosch gebracht. Zijn advocaat pleitte een ongeval. De aanleiding van het voorval was immers veel te klein om zijn cliënt tot doodslag te hebben aangezet. Eén element wilde hij uitdrukkelijk toelichten, opdat de schepenen, die allen gegoede stedelingen waren, de ware toedracht zouden doorgronden: ‘soo gelieve U[w edele] A[ghtbaren] te considereren dat het voorval in qwestie is geschiet niet tusschen luijden van rangh en distinctie nee, maar tusschen buijten luijden en wel in een herrebergh oft pintjes gelagh alwaar men niet gewoon is d’aller civielste en beleefste termen te gebruiken maar doorgaans rude manieren van spreken welke ofschoon aan wel levende luijden eenighsints aanstootelijk moghte voorkomen effenswel bij de selve in diervoegen niet werden opgevat. Soo als dagelijks daar van exempelen te vinden sijn’.⁵⁷⁷

Doorheen de vroegmoderne periode hebben zich een aantal processen voltrokken die vanwege hun fundamentele karakter het vertrekpunt vormen van talrijke mentaalhistorische analyses. Hoewel er over de realiteit van deze evoluties een algemene consensus bestaat geeft hun chronologie, hun reikwijdte en hun onderlinge samenhang aanleiding tot discussie. In het geciteerde fragment zitten de centrale elementen vervat. De advocaat maakt ons getuige van een conflict tussen twee verschillende leefwerelden. Hij onderscheidt een groep van mensen, de ‘wel levende, van rangh en distinctie’, voor wie een stedelijke omgeving de norm is. Zij

---

⁵⁷⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 094-11.

⁵⁷⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 094-11.

zijn gewend aan ‘civiele en beleefde’ omgangsvormen en grof taalgebruik ervaren ze als aanstootgevend. Tegenover deze categorie staan de dorpsbewoners, de ‘buiten luijden’. Deze plattelanders begeven zich graag in de herberg, waar ze zich uitdrukken zonder gepolijste manieren en ‘distinctie’, maar eerder gewoon zijn aan ‘rude manieren van spreken’. Voor hen is dit de norm.

De centrale evolutie die ervoor zorgde dat deze 18de-eeuwse advocaat zijn stadgenoten moest inlichten over de als vreemd ervaren gebruiken op het platteland werd door Norbert Elias het ‘beschavingsproces’ genoemd. Belangrijk in deze bekende these is de vaststelling dat omgangsvormen niet natuurlijk zijn maar cultureel bepaald. Onder invloed van maatschappelijke omstandigheden kunnen ze evolueren doorheen de tijd of verschillen tussen socioculturele groepen onderling.⁵⁷⁸ Elias stelde vast dat er zich in de Europese samenleving sinds de Middeleeuwen een voortschrijdend proces van ‘beschaving’ heeft voorgedaan. Onder beschaving verstond hij een toename van de zelfbeheersing op lichamelijk en emotioneel vlak, de opkomst van schaamte en een neiging naar monopolisering van geweld door de staat.⁵⁷⁹ De opgang van de nieuwe gedragingen kan worden gevolgd aan de hand van manierenboekjes, waarin werd voorgeschreven hoe men zich gepast diende te gedragen. De nadruk lag op afstandsname tegenover het eigen lichaam en het onderdrukken van impulsen.⁵⁸⁰ Directe lichamelijke handelingen als snuiten, spuwen of de natuurlijk behoeften werden verbannen of gemaskeerd met nieuwe materiële hulpmiddelen als zakdoeken, spuwbekkens en ‘secreten’.⁵⁸¹ Naarmate de tijd vorderde werden deze voorschriften steeds preciezer en verfijnder. Tussen het einde van de Middeleeuwen en het einde van de vroegmoderne periode werd (naar hedendaagse normen) ongedwongen en impulsief gedrag steeds meer onderworpen aan regels van etiquette en welvoeglijkheid. Elias zelf meende dat deze evolutie was voortgekomen vanuit het hofleven, met de gecompliceerde beleefdheidsrituelen te Versailles als typevoorbeeld.⁵⁸² Stadshistorici als Herman Pleij wezen er echter op dat vergelijkbare ontwikkelingen op hetzelfde moment of misschien zelfs eerder merkbaar waren in stedelijke middens.⁵⁸³

Een kenmerkend deelproces van deze evolutie was de, reeds eerder vermelde, privatisering. Deze beweging ‘van openheid naar afzondering’ manifesteerde zich op talrijke vlakken van

---

⁵⁷⁸ Elias, *Het civilisatieproces*, 99, 164.

⁵⁷⁹ Elias, *Het civilisatieproces*, 120, 179, 233.

⁵⁸⁰ Elias, *Het civilisatieproces*, 186; Muchmebled, ‘De orde’, 155.

⁵⁸¹ Spierenburg, *De verbroken betovering*; 14.

⁵⁸² Elias, *Het beschavingsproces*, 91.

⁵⁸³ Pleij, *De sneeuwpoppen*, 22-44; Roodenburg, *The eloquence*, 29.

het dagelijkse leven.⁵⁸⁴ Allerlei handelingen werden, in Elias' woorden, verplaatst achter de coulissen. In de eerste plaats waren dit de lichaamsgerelateerde handelingen, die meer en meer als aanstootgevend werden beschouwd voor wie ze diende bij te wonen. Woonhuizen ondergingen een verdeling in 'private ruimtes' en 'ontvangstruimtes'. Kamers kregen, in tegenstelling tot vroeger, een welbepaalde functie toegewezen. Functies als slapen, seksualiteit, voedsel bereiden, eten en gasten ontvangen dienden nu elk plaats te vinden in een welomlijnde ruimte.⁵⁸⁵ Dit gebeurde niet enkel om gasten niet in verlegenheid te brengen met als intiem ervaren handelingen, het was ook een uiting van de opkomende privésfeer. Waar mensen hun leven voorheen in grote openheid hadden geleefd, zonderden zich gaandeweg aspecten af die tot de privésfeer gingen behoren. Het gezinsleven was er één van. De relaties tussen de gezinsleden vertoonden de neiging intiemmer, emotioneler en meer egalitair te worden.⁵⁸⁶ Een ander terrein was de dood, die steeds meer zou zijn teruggedrongen uit het publieke leven.⁵⁸⁷

Deze verschillende processen bevatten onmiskenbaar een element van sociale distinctie.⁵⁸⁸ Zichzelf bevestigen door het aannemen van 'geciviliseerde' manieren betekende tegelijkertijd zich afzetten tegenover zij die zich de nieuwe manieren niet hadden eigengemaakt. Omdat de nieuwe gebruiken vooral opkwamen in adellijke en stedelijke middens, diende het platteland zich aan als uitstekend voorwerp van negatieve zelfdefiniëring.⁵⁸⁹ 'Boer' verwees niet langer alleen naar 'landbouwer', maar kreeg een betekenislading van 'ongeciviliseerd persoon'.⁵⁹⁰ De bloeiende markt voor bucolische genretaferelen was hiervan een uiting.⁵⁹¹ Maar ook in de steden zelf nam de sociaalculturele afstand tussen de verschillende bevolkingslagen toe. De nieuwe manieren en geplogenheden kwamen voort uit de hogere sociale klassen en deden dienst als distinctiemiddel tegenover hen die het zich niet konden veroorloven. De snelle overname van nieuwe manieren door sommige lager gesitueerde groepen die streefden naar sociale promotie verklaart mee de onstuitbare dynamiek van het proces. Een gevolg hiervan was dat tussen de armere en rijkere klassen een sociale en culturele afstand groeide. In de 18de eeuw zouden de elites niet langer hebben deelgenomen aan de brede volkscultuur zoals die in de vorige eeuwen had bestaan.⁵⁹² Praktijken die vroeger gemeengoed waren geweest stootten

---

⁵⁸⁴ Spierenburg, *De verbroken betovering*; 16.

⁵⁸⁵ Ariès, 'Voor een geschiedenis', 11; Burke, *volkscultuur*, 249.

⁵⁸⁶ Chartier, 'Gemeenschap', 352.

⁵⁸⁷ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 15.

⁵⁸⁸ Elias, *Het civilisatieproces*, 84, 106.

⁵⁸⁹ Muchembled, 'De orde', 166.

⁵⁹⁰ Elias, *Het beschavingsproces*, 82; Pleij, *De sneeuwpoppen*, 121; Vandenbroeck, *Beeld*, 63.

⁵⁹¹ Muchembled, 'De orde', 161.

⁵⁹² Burke, *Volkscultuur*, 248; Farge, *La vie*, 261 ; Soly, 'Social aspects', 251.

nu op het onbegrip of de walging van de geciviliseerde bevolkingslagen. De overheden trokken er met plakaten tegen ten strijde. Als onderdeel van het privatiseringsproces meden leden van de geciviliseerde bevolkingslagen gaandeweg het contact met hun 'boersere' stadsgenoten.

De groeiende vervreemding tussen de arme en rijke bevolkingslagen leidde aanvankelijk tot een sterk bipolair model in de cultuurgeschiedenis. De spanning tussen volkscultuur en elitecultuur stond daarbij centraal. Zoals boven al werd aangehaald is die tegenstelling vandaag achterhaald.⁵⁹³ Cultuur wordt eerder gedefinieerd in termen van circuits en betekenisvolle praktijken. Er is aandacht voor toe-eigening en de rol van de middenklassen wordt geherwaardeerd.⁵⁹⁴ Dat er zich verwijderingsprocessen voordeden blijft onmiskenbaar, maar er is meer aandacht voor schakeringen en onderhandeling.⁵⁹⁵

Op het aspect van sociale en culturele afstand zal dit hoofdstuk dieper ingaan. Het herbergwezen en de drankcultuur zijn om verschillende redenen belangrijke elementen in de discussie. Ten eerste was de herberg zoals boven aangetoond een centrale plaats voor het gemeenschapsleven. Privatiseringsprocessen, waarbij bepaalde groepen zich afzonderden van de massa, moeten bij uitstek daar voelbaar zijn geweest. Kan op basis van de procesdossiers een dergelijke beweging van elitegroepen worden vastgesteld? Hoe evolueerde het gemeenschapsleven als gevolg daarvan? Ten tweede leenden de ontwikkelingen in de drankcultuur vanaf de 17de eeuw zich tot het dragen van processen van sociale distinctie. Exotische producten veroverden de markt en hadden het ontstaan van nieuwe drankgelegenheden tot gevolg. Zag het publiek van deze plekken er anders uit dan dat van de doorsnee herberg? Het openingscitaat van deze paragraaf geeft al aan dat zich ook in de herberg veranderingsprocessen lieten gelden. Naar de draagwijdte van deze processen zal ik in dit laatste hoofdstuk peilen.

POLARISERING EN SEGREGATIE

Om zinvolle uitspraken te kunnen doen over het uiteengroeien van verschillende sociaalculturele bevolkingslagen is in de eerste plaats cijfermateriaal nodig. Hoe was de welstand verdeeld onder de 18de-eeuwse Bosschenaren? Werd de sociaaleconomische kloof dieper in vergelijking met de voorgaande eeuwen? Klassiek wordt aangenomen dat de 18de eeuw een periode was waarin de rijkste en de armste vermogens in snel tempo uit elkaar

---

⁵⁹³ Roodenburg, 'Ideologie', 93.

⁵⁹⁴ Barry, 'Introduction', 1; Van Dijk, *De pacificering*, 29.

⁵⁹⁵ Muchembled, *De uitvinding*, 11; Roodenburg, 'Ideologie', 92.

groeiden en de levensstandaard van het grootse deel van de bevolking daalde.⁵⁹⁶ Recent kennen ook de middenklassen echter een hernieuwde belangstelling.⁵⁹⁷ In tegenstelling tot de 16de-eeuwse situatie is naar 17de en 18de-eeuwse Bossche bezitsverhoudingen weinig onderzoek gedaan. Wat nu volgt is een eerste verkenning.

De enige seriële bronnen met betrekking tot bezitsverdeling die bewaard bleven in de onderzochte periode zijn de tauxregisters uit de periode 1746 tot 1808, waarvan hier het jaar 1775 wordt gebruikt. Ze werd geïnd door de blokmeesters, notabele figuren die aan het hoofd stonden van elk van de negen Bossche blokken of wijken.⁵⁹⁸ Hun vertrouwdheid met de lokale situatie en de wijkbewoners maakt hun inschattingen met betrekking tot de hoogte van de aanslag en het vermogen om bij te dragen betrouwbaar.⁵⁹⁹

Hoe compleet zijn deze registers? Na de verdrijving van de katholieke geestelijkheid uit de stad bleven in 's-Hertogenbosch nog maar weinig vrijgesteld. Bovendien deden de blokmeesters hun werk grondig. Ook de armen die niet in staat waren om een bijdrage te leveren en zelfs zij die woonden in onderkomens waarvan de huurwaarde op nul werd geschat, zijn huis per huis opgenomen. De lijsten geven dus een representatief beeld van de samenstelling van de bevolking. Het grootste nadeel is het feit dat per huis enkel de hoofdbewoner werd aangeslagen. Mensen die delen van een huis huurden of op kamers leefden komen niet in de tellingen voor, net zomin als inwonend dienstpersoneel.

Hoewel de taux op de huishuur een betrouwbaar document is, worden bezitsverhoudingen gewoonlijk onderzocht op basis van een andere soort bronnen. Blondé en Schuttelaars, die de 16de-eeuwse Bossche bezitsverhoudingen in kaart brachten, geven allebei de voorkeur aan persoonsbelastingen boven vastgoedtaksen. De reden hiervoor is dat de eerste een vermogensbelasting is en daardoor een completer beeld geeft van de plaats van de aangeslagen persoon op de sociaaleconomische ladder.⁶⁰⁰ De waarde van het huis is namelijk niet noodzakelijk een afspiegeling van diens totale bezit. Het is immers zo dat investeren in het eigen huis slechts zin heeft tot op een bepaalde hoogte. Voorbij dit niveau investeert men zijn geld beter in luxegoederen of winstgevendende beleggingen. Wie een kleiner vermogen heeft besteedt daarentegen een relatief groter deel van zijn inkomsten aan huisvesting. Grote vermogens worden op basis van de huishuur dus onderschat en kleinere vermogens

---

⁵⁹⁶ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 103; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 315.

⁵⁹⁷ Barry, 'Introduction', 1

⁵⁹⁸ Prak, *Republikeinse veelheid*, 116.

⁵⁹⁹ Blondé, *Sociale structuren*, 19.

⁶⁰⁰ Blondé, *Sociale structuren*, 22 en Schuttelaars, *Heren*, 286.

overschat.⁶⁰¹ In de bovenste klassen wordt de sociale afstand daardoor kleiner voorgesteld dan ze in werkelijkheid was. De mate van sociale polarisering die spreekt uit de huishuurtauxen is met andere woorden het minimum. Het beeld van de lagere sociaaleconomische strata is minder vertekend. Dat komt omdat naast de kolom met de geschatte huishuurwaarden ook de kolom met de daadwerkelijk betaalde taks is opgenomen. Hieruit blijkt dat een aanzienlijk deel van de laagste huishuurcategorieën wegens financieel onvermogen helemaal niets betaalde.

Niet minder dan 42,5% van alle aangeslagen personen was te arm om bij te dragen aan de belasting en betaalde helemaal niets. De blokmeesters namen zelfs niet de moeite om hun beroepen op te geven, in de plaats daarvan noteerden ze: 'gemene lieden'. Eerder was al bekend dat één vijfde van de Bosschenaren in deze periode beroep moest doen op de verschillende instanties van armenzorg om het hoofd boven water te houden.⁶⁰² Doorheen de 18de eeuw steeg het aantal kandidaten voor uitkeringen echter zodanig dat de middelen niet meer toereikend waren om hen allemaal te onderhouden.⁶⁰³ De 42,5% 'gemene lieden' kregen dus lang niet allemaal steun van de armenzorg, maar werden door de blokmeesters toch te armlastig bevonden om bij te dragen. Nochtans was 1775 op economisch vlak een doorsnee jaar. In slechte jaren, door misoogsten of ziektes of ten gevolge van oorlogshandelingen, kon het percentage armen zeer snel oplopen omdat ook in normale tijden een groot deel van de bevolking op de armoedegrens balanceerde.⁶⁰⁴ De kritische huishuurgrens waaronder niemand in staat was zijn bijdrage te betalen bedroeg achtentwintig gulden. Boven dit bedrag komen 'gemene lieden' nauwelijks voor, eronder is het zoeken naar aangeslagen personen die hun bijdrage konden betalen.

Het berekenen van de Lorenzcurve en de Gini-coëfficiënt kan de sociale verhoudingen aanschouwelijk maken. De Lorenzcurve geeft de mate van polarisering in de samenleving weer. Bij een totaal gelijke verdeling van de middelen zou de curve samenvallen met de diagonaal. De Gini-coëfficiënt is in dat geval gelijk aan nul. Hoe verder de curve verwijderd is van de diagonaal, hoe gepolariseerder de bezitsverhoudingen. Bij totale ongelijkheid (waarbij één persoon alle middelen zou bezitten) zou de Gini-coëfficiënt één bedragen. Veerle De Laet berekende curve en coëfficiënt op basis van boedelinventarissen uit 1630, 1680 en 1780. Ze stelde vast dat de polarisering doorheen de tijd toenam, in die mate dat de Gini-

---

⁶⁰¹ Blondé, *Sociale structuren*, 26.

⁶⁰² van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch*, 37.

⁶⁰³ Prak, 'Een verbazende menigte', 79.

⁶⁰⁴ Prak, *Republikeinse veelheid*, 126.

coëfficiënt in 1780, 0,62 bedroeg. Dezelfde berekening op basis van de huishuurwaarden van de taux van 1775 gaf echter een minder scherp resultaat van 0,47.⁶⁰⁵

Voor dit onderzoek deed ik de oefening opnieuw, maar dan op basis van zowel de huishuurwaarden als de daadwerkelijk betaalde taux. Het verschil tussen beide is frappant. Op basis van de huishuurwaarden bedroeg de Gini-coëfficiënt 0,49 (grafiek 5.1),⁶⁰⁶ op basis van de betaalde taux 0,65 (grafiek 5.2). Het grote verschil wordt veroorzaakt door de vaststelling dat 42,5% van de aangeslagen personen niet in staat bleek tot bijdrage aan de belasting. Wellicht geeft grafiek 5.2, met een Gini-coëfficiënt van 0,65, van beide grafieken de meest correcte weergave van de Bossche sociale verhoudingen.⁶⁰⁷ Dit resultaat ligt ook zeer dicht in de buurt van de waarde die bereikt werd op basis van de boedelinventarissen. De curve scheidt een somber beeld. De 15% rijkste inwoners zorgden voor 50% van de totale stedelijke belastingsinkomsten. De ongelijkheid was groot.

Wel moet worden opgemerkt dat de grote groep die niets bijdroeg, de curve enigszins vertekent. Hoewel deze groep te arm was om bij te dragen, waren de leden ervan niet noodzakelijk compleet zonder bezit. Omdat ze wel als bezitloos in het de grafiek worden opgenomen, ligt de Gini-coëfficiënt wellicht iets te hoog. Dat hun welvaartspeil armzalig was staat echter buiten kijf. Bovendien nam, zoals Veerle De Laet aantoonde, de ongelijkheid doorheen de 17de en 18de eeuw enkel toe. De sociaaleconomische kloof tussen de hoogste en laagste bevolkingslagen nam buitengewone proporties aan.

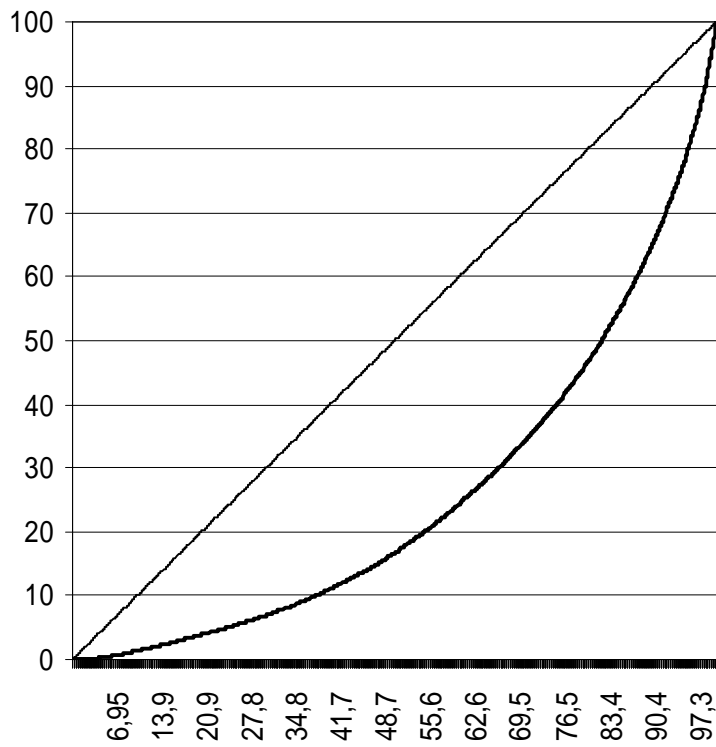
---

⁶⁰⁵ De Laet, *Kunstbezit*, 40.

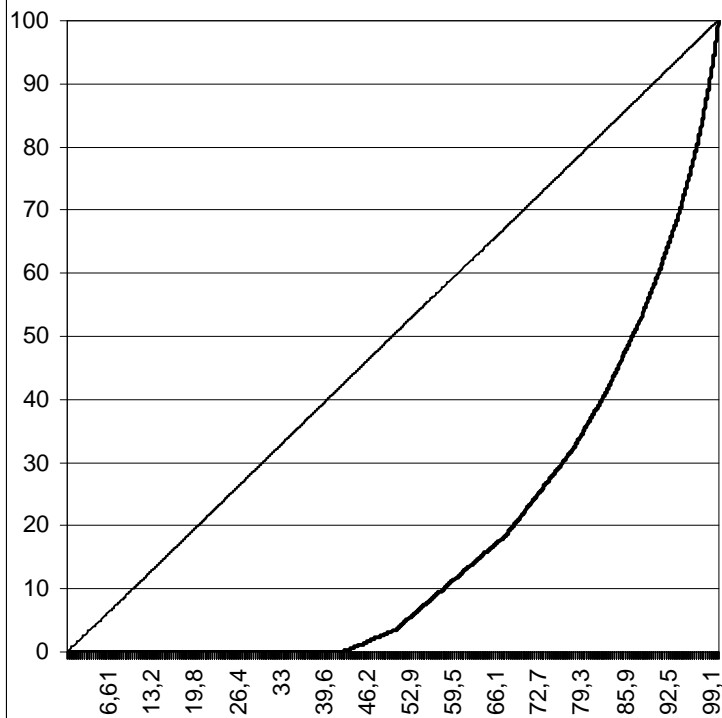
⁶⁰⁶ De reden voor het (kleine) verschil met de berekening van Veerle De Laet is dat, na controle in de tauxregisters, een deel van de bewoners niet bleek te zijn opgenomen in het databestand dat diende als basis van de berekening. Aangezien de weggelaten groep vooral uit arme bewoners bestond, wordt de Gini-coëfficiënt groter.

⁶⁰⁷ Ter vergelijking: in 2004 bedroeg de Belgische Gini-coëfficiënt 0,25, de Amerikaanse 0,41, de Namibische 7,10. Zie: VN, *Human development report*, <http://hdr.undp.org/reports/global/2004/>. Geraadpleegd op 19/05/2007.

Grafiek 5.1: Lorenzcurve op basis van de huishuurwaarde, 1775 (Gini = 0.49)

Grafiek 5.2: Lorenzcurve op basis van de betaalde tax op de huishuur, 1775 (Gini = 0,65)

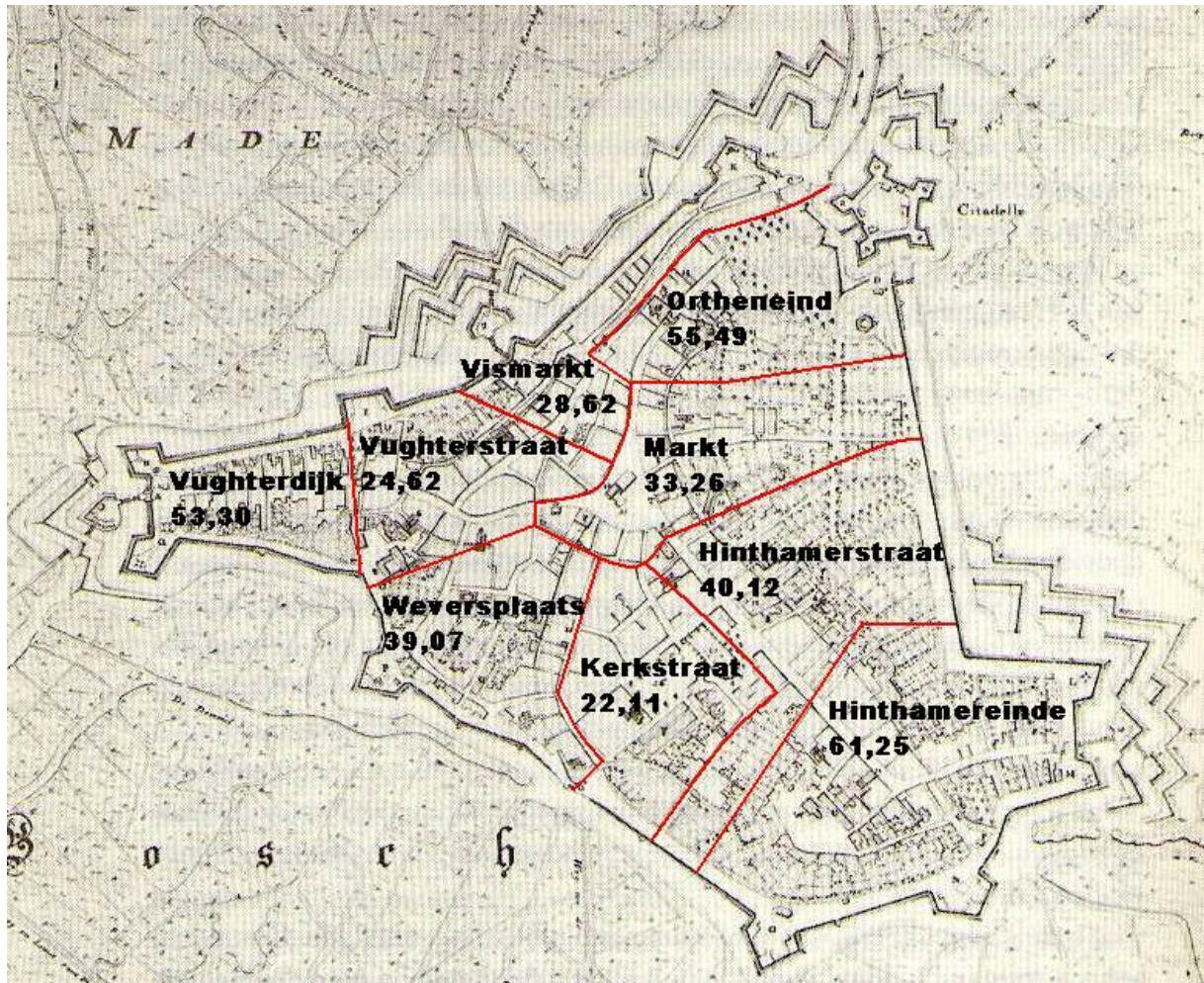

Door de huishuurwaarden onder te brengen in categorieën is het mogelijk om de spreiding van de welstand over de stad in kaart te brengen.

Om te beginnen bekijken we de spreiding over de stadwijken (zie afbeelding 5.1 en grafiek 5.3). Tussen de negen blokken onderling bestonden uitgesproken sociaaleconomische verschillen. Hoewel in elke wijk, op het blok van de Kerkstraat na, minstens 25% van de inwoners niet in staat was tot bijdragen aan de *taux*, was hun aandeel in drie wijken buitenproportioneel. In de blokken Hinthamereinde, Orthenstraat en Vughterdijk viel de grote meerderheid van de inwoners in de categorie ‘gemene lieden’. In het bijzonder in het Hinthamereinde, waar 65% arm was, moeten de levensomstandigheden beklagenswaardig zijn geweest. Bovendien was het in bevolkingsaantal de grootste wijk, waar bijna één vijfde van de stadsbewoners leefde. Deze drie wijken bevonden zich aan de rand van de stad en waren in het geval van het Hinthamereinde en de Vughterdijk latere ‘aanhechtingen’. Hier woonde het laagste percentage inwoners uit categorie V en werd relatief het minst belasting betaald. Hun aandeel in de totale *taux*opbrengst was gevoelig kleiner dan hun aandeel in de totale bevolking (zie grafiek 5.4). Drie wijken (Markt, Hinthamerstraat en Weversplaats) hadden een gepolariseerd profiel, met zowel een hoge score in categorie I als V. Deze blokken haalden een hoge gemiddelde aanslag en hun aandeel in de *taux*opbrengst was relatief hoger dan in de bevolkingsomvang. Toch woonden er ook grote aantallen armen. Twee wijken (de Vismarkt en de Vughterstraat) tonen een meer gelijkmatige verdeling over de vijf categorieën: een laag percentage in categorie I en weinig tot geen inwoners in categorie V. De middenklassen stonden er sterk. Het blok van de Kerkstraat tenslotte springt eruit als woonplaats van de allerrijksten. In dit blok woonde één vierde van de drieënnegentig rijkste inwoners van de stad, terwijl het van alle wijken het minste ‘gemene lieden’ telde. Hier bracht de *taux* ook het meeste op in vergelijking met het aantal inwoners.

Wat leert deze informatie over het samenleven van rijk en arm in Den Bosch? Ondanks de grote verschillen per wijk waren de vijf huishuurcategorieën vertegenwoordigd in elk van de negen wijken. Er was geen sprake van dat bepaalde categorieën uitsluitend in één stadszone waren gevestigd. Dit wordt geïllustreerd door grafiek 5.5, waarin de procentuele verdeling van de ‘gemene lieden’ en de drieënnegentig allerrijksten van de stad over de verschillende blokken is weergegeven. Beide categorieën waren in elke wijk te vinden, al werden de armste wijken opvallend gemedend door de rijkste stadsbewoners.

Afbeelding 5.2: Aantal 'gemene lieden' per blok (in procenten)

Desondanks wijzen de aanzienlijke relatieve verschillen per wijk op een duidelijk concentratiepatroon. Centraal in de stad lag de allerrijkste zone, waar een groot deel van de elite leefde. De elitaire cluster beperkte zich overigens niet tot het blok van de Kerkstraat, maar liep tevens over in de zone rond het centrale marktplein. Het excentrische noordelijke gedeelte van het blok van de Markt, rond de Tolbrugstraat, was daarentegen veel minder welgesteld. Ook de centraal gelegen Postelstraat in het blok van de Vughterstraat telde veel meer hoge inkomens dan de rest van de wijk. In een kring rond dit kapitaalkrachtige centrum lagen de gepolariseerde of meer gelijkmatig verdeelde wijken, waar zowel arm, rijk als middenklasse waren vertegenwoordigd. De totaal verpauperde wijken bevonden zich het verst van het centrum, aan de rand van de stad. Dit waren echte concentratiewijken, waar meer dan de helft van de inwoners geen taux kon betalen. Ze waren gelegen rond de invalswegen aan de drie uiterste punten van de stad. Deze observaties bevestigen het 'centrum-periferie model'

dat Blondé heeft vastgesteld voor de eerste helft van de 16de eeuw.⁶⁰⁸ Ook toen al waren de centraal gelegen wijken gemiddeld welvarender. Bovendien lag de welstand in de drie excentrisch gelegen wijken beduidend lager tegenover de rest van de stad.⁶⁰⁹ Die evolutie heeft zich doorgezet en versterkt: de armere blokken werden armer. De Vismarkt en de Vughterstraat hebben zich gehandhaafd als blokken in een tussenpositie. De Vismarkt telde in 1775 bijna geen inwoners in categorie I, maar had een sterke middenklasse. De Vughterstraat telde een behoorlijk aantal inwoners in categorie I maar had weinig armen. De Weversplaats daarentegen is van een arme wijk geëvolueerd naar een sterk gepolariseerde buurt met veel rijken en armen. Dit blok heeft de Markt en de Hinthamerstraat vervoegd in het rijtje van wijken met een hoge gemiddelde aanslag maar veel armen. De Kerkstraat tenslotte heeft zich van een tussenpositie opgewerkt tot het rijkste blok van de hele stad.

Ook binnen de blokken tekenen zich concentratiepatronen af. De hoofdstraten, de voornaamste verkeersaders waarnaar elk blok was vernoemd, vielen voornamelijk in de middenklassen. Categorie I was er sterk in de minderheid. De doodlopende zijstraatjes daarentegen werden massaal ingenomen door de laagste aanslagklasse(n) en tonen bijna uitsluitend 'gemene lieden'. Dit is een vrij evident patroon aangezien zich onder de middenklassen veel ambachtslieden en winkeliers bevonden, die zich eerder in straten met veel passage dan in stegen vestigden. Het werd nog versterkt door het feit dat 's-Hertogenbosch zeer veel van deze steegjes telde. De overige doorgaande straten telden eveneens veel middenstand, maar er woonden over het algemeen meer armen dan in de hoofdstraat. Deze straten kenden een sterke variatie naargelang de sociale groep die zich er concentreerde. De Peperstraat en Papenhulst waren een aantrekkingspool voor de allerrijksten. Ook bepaalde huizenblokken in de Kerkstraat, Postelstraat, Verwersstraat, Nieuwstraat en Achter het Wild Varken telden zeer veel panden in de hoogste categorieën. Binnen de straat zelf kon er een grote variatie bestaan. Het is echter duidelijk dat de huizen in de hoogste aanslagcriteria de neiging vertoonden zich in elkaars buurt te bevinden. Meestal ging het om vrij homogene huizenblokken, zelden om hele straten. Ze vormden eilandjes van welstand in straten die bewoond werden door de 'middenklassencategorieën' II en III. De echte paupers waren in deze straten bijna niet te vinden.

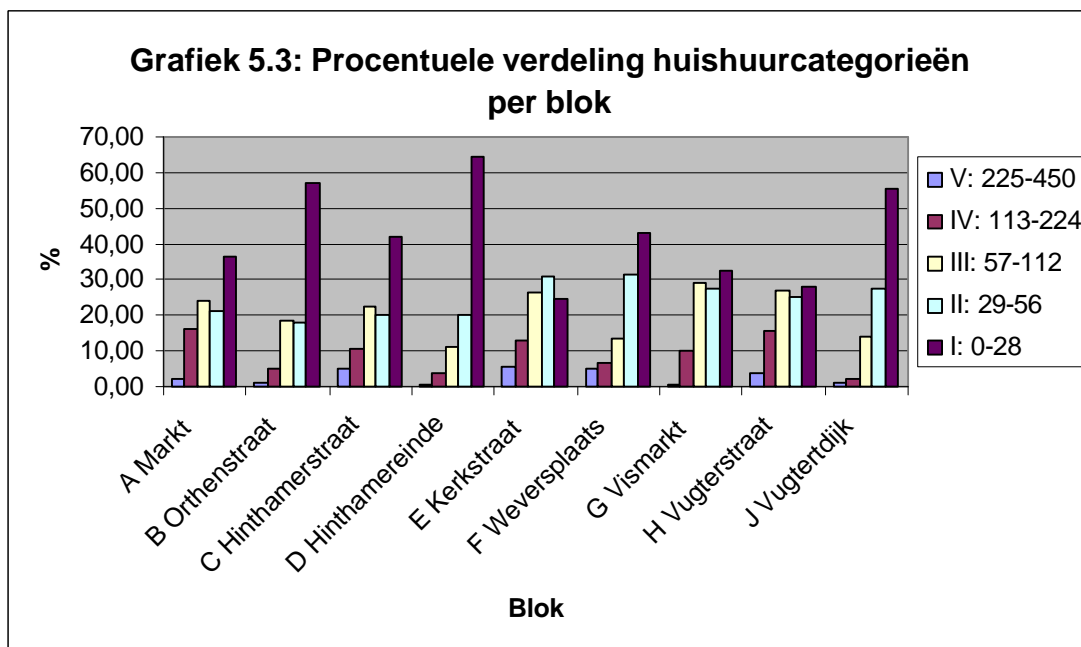
De opvallendste scheidingslijn die doorheen de hele taxilijst loopt en die ook geografisch werd weerspiegeld, was het onderscheid tussen 'gemene lieden' en 'de rest'. De eerste groep leefde massaal in stegen, poorten en gangen. Er was zonder twijfel sprake van geografische

---

⁶⁰⁸ Blondé, *Sociale structuren*, 90.

⁶⁰⁹ Blondé, *Sociale structuren*, 81.

segregatie. Voor iemand die zich enkel in de hoofdstraten en doorgaande straten van de stad waagde waren hun woonplaatsen quasi onzichtbaar. Dit betekent niet dat ze niet aanwezig waren in het straatbeeld, hun woningen waren immers te klein om er de hele dag te vertoeven. Wat hun beroep betreft vinden we onveranderlijk dezelfde sectoren terug: knechten, soldaten, arbeiders, opperlieden, kantklossters, kortom: semi-loonarbeiders. De andere vier categorieën daarentegen leefden geografisch minder van elkaar gescheiden. Lis en Soly situeren de oorsprong van deze segregatietendens in de 16de eeuw en verwijzen onder meer naar Antwerpen.⁶¹⁰ Archer stelde hetzelfde vast voor Londen, terwijl Blondé het verschijnsel in kaart bracht voor 16de-eeuws 's-Hertogenbosch.⁶¹¹ Zijn conclusie luidde dat de sociale homogeniteit van een straat kleiner werd naarmate de welvaart toenam.⁶¹² Concentratietendensen waren met andere woorden het sterkst in de zwakkere sociaaleconomische lagen. Ook in 1775 woonden de armsten bij elkaar in homogeen verpauperde stegen, terwijl de 'middenklassebuurten' veel minder sociale homogeniteit vertoonden. Ook de rijken woonden verspreid maar deze concentreerden zich gewoonlijk wel in elkaars buurt. De opvallendste concentratietendensen waren bijgevolg te vinden aan de onderkant en de bovenkant van de sociale piramide.

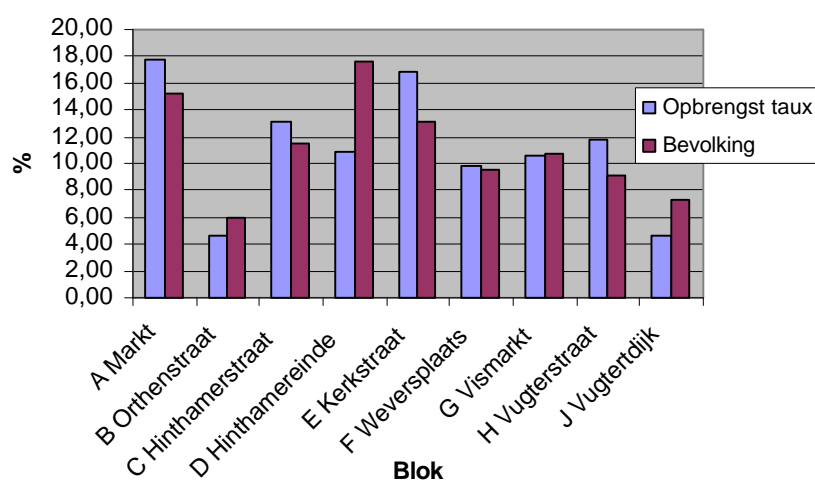
⁶¹⁰ Lis & Soly, *Armoede*, 45 en Soly, 'Social aspects', 250.

⁶¹¹ Archer, *The pursuit*, 80.

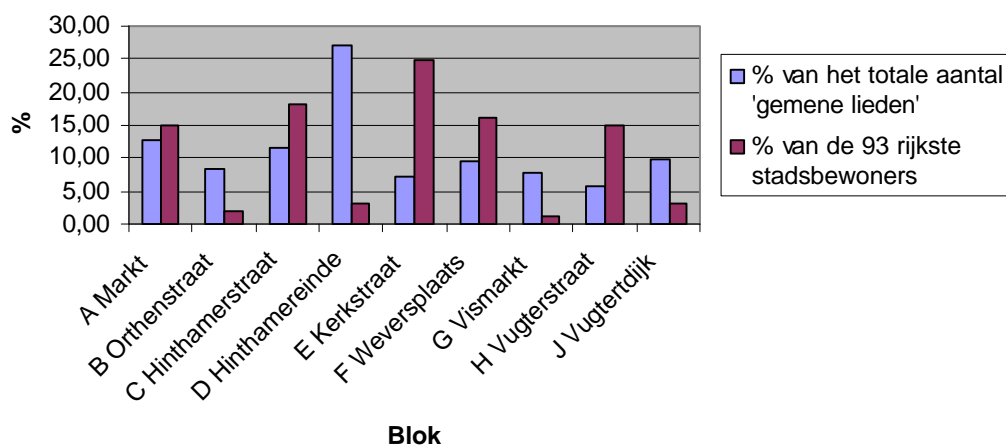
⁶¹² Blondé, *Sociale structuren*, 91.

Grafiek 5.4: Relatieve verhouding bevolkingsomvang en huishuurwaarde

Grafiek 5.5: Relatieve spreiding van 'gemene lieden' en rijkste stadsbewoners over de blokken

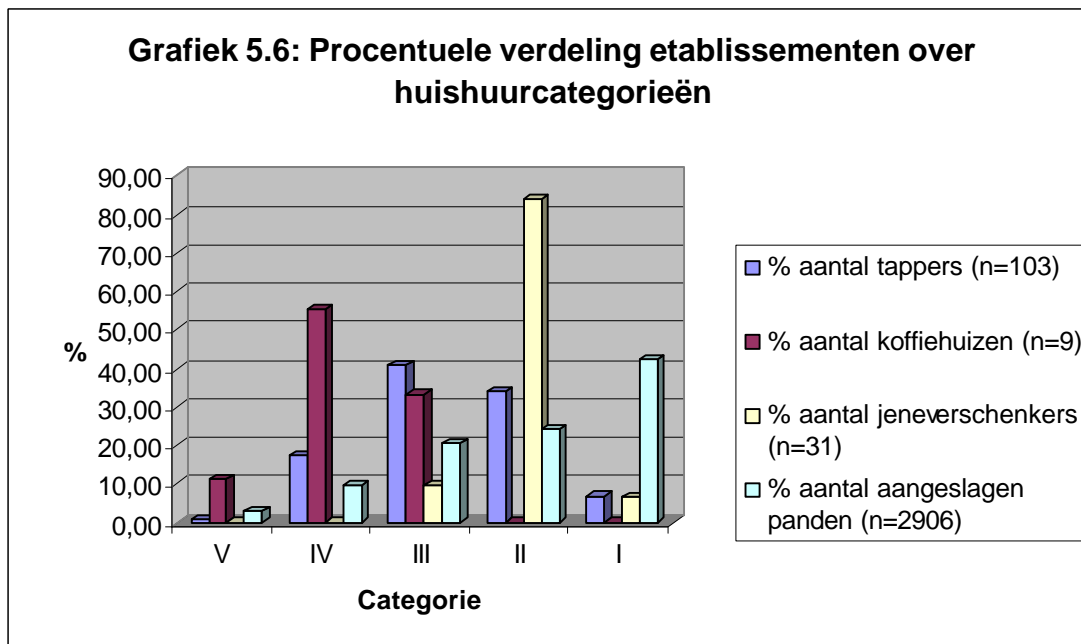

ETABLISSEMENTEN EN HUN BEZOEKERS

In de beschrijving van privatiseringsprocessen nemen de sociaalculturele praktijken van de elite een belangrijke plaats in. De opkomst van betalende gelegenheden als theaters, opera's en chique clubs wordt geduid als een terugtrekking uit de brede volkscultuur.⁶¹³ In het rijtje van elitaire oorden van ontspanning wordt ook stevast het koffiehuis genoemd, dat in Den Bosch vanaf het einde van de 17de eeuw opgang maakte. Ook andere ontwikkelingen wijzen op een differentiatie in de markt van de drankhuizen. Niet alleen de geserveerde drank, ook

het doelpubliek onderging een evolutie. Zowel in de tauxregisters als in boedels en processen zijn hierover aanwijzingen te vinden.

De vaststellingen uit hoofdstuk twee over het huur-en verspreidingspatroon van dranklokalen worden hier verder uitgediept. De grote meerderheid van de tappers (75%) was gevestigd in huizen uit de categorie II en III, in panden van kleine tot gemiddelde omvang. Slechts een zeer klein deel (nog geen 7%) was gevestigd in onderkomens uit de laagste categorie. Net geen 20% vond onderdak in de grote tot zeer grote panden uit categorie IV. Eén herberg viel in categorie V, maar met slechts enkele gulden huishuur verschil. Dit geeft duidelijk aan dat herbergier geen armenberoep was. Slechts vijf tappers werden aangemerkt als ‘gemene lieden’ en waren niet in staat bij te dragen tot de belasting. Anders liggen de zaken bij de uitbaters van jeneverzaken en koffiehuizen. Beide etablissementen convergeerden naar een ander uiteinde van het spectrum. Koffiehuizen kwamen niet voor in de laagste twee categorieën. Drie koffiehuizen vielen in categorie III, vijf in categorie IV. Eén was gevestigd in het allerduurste pand van de stad, op de Markt. De jeneverschenkers tonen net het tegenovergestelde beeld. Deze zaken kwamen niet voor in de hoogste twee categorieën en vielen in de grote meerderheid in categorie II, de op één na laagste. Enkele uitzonderingen bevonden zich in categorie III. Net als bij de tappers was ook hier slechts een minderheid in de laagste categorie gevestigd.

⁶¹³ Burke, *Volkscultuur*, 254; Soly, ‘Social aspects’, 251.

Uit dit opvallende patroon kunnen drie zaken worden afgeleid. Ten eerste wijst het op verschillen in omvang. De bedrijfsvoering van een jeneverschenker vereiste minder ruimte dan die van een herbergier, wat zich vertaalde in de omvang van het pand. Herbergiers moesten grote tonnen kunnen bergen, boden meer diensten aan en gaven vaak onderdak aan inslapers. Ze hadden huizen nodig uit categorie II en hoger, daar waar een jeneverschenker aan een pand uit categorie II genoeg had. Het belang van omvang gaat echter maar op tot een bepaalde hoogte. De herbergen en koffiehuisen uit de hoogste categorieën waren gevestigd in panden waarvan de hogere huurprijs niet langer nut had voor de bedrijfsvoering. Een koffiehuis moest zeker niet groter zijn dan een herberg, en toch waren ze relatief vaker in duurdere panden gevestigd. Zelfs het allerduurste pand van de stad was ingericht om er koffie te slurpen. Alle koffiehuisen waren bovendien gevestigd op een prestigieuze locatie. Vier op de Markt, het dure centrale plein, en vier in het elite blok van de Kerkstraat. Eén was gevestigd op de Vismarkt, excentrisch tegenover het centrale welstellende stadsgedeelte maar wel gelegen op een plein, omringd door andere dure huizen.

Dit betekent, als tweede punt, dat de doorsnee koffiehuishouder zich, in tegenstelling tot de jeneverschenker, een prestigieuze locatie kon veroorloven. De sociaaleconomische status van de koffiehuishouders lag gemiddeld veel hoger dan die van de brandewijnschenkers. Ook Clark stelde vast dat de schenkers van sterke drank gewoonlijk arme lieden waren.⁶¹⁴ Bovendien gebruikten vele mensen het als inkomensaanvulling. Zo haalt van den Eerenbeemt een 18de-eeuwse Meierse magistraat aan die stelde dat in tijden van kermis alle bewoners van zijn dorp in tappers veranderden.⁶¹⁵ De status van herbergiers was gevarieerder, van de enkele arme lieden die geen tax betaalden tot de vermogende bewoners van omvangrijke huizen.

Ten derde had deze gevoeligheid voor status ongetwijfeld ook belang voor het publiek van de drie soorten zaken. Het verband tussen dure en prestigieuze locaties en de vestiging van koffiehuisen spreekt voor zich. De prijs van de consumptiegoederen zal ongetwijfeld in overeenstemming zijn geweest. Aan het andere uiteinde van het spectrum is een dergelijk verband niet aantoonbaar. In arme wijken bevonden zich procentueel niet méér jeneverhuizen dan elders. In elke wijk woonden echter veruit voldoende minvermogenden om deze schenkers van een publiek te verzekeren.⁶¹⁶

---

⁶¹⁴ Clark, *The English alehouse*, 236.

⁶¹⁵ van den Eerenbeemt, 'Armoede', 40.

⁶¹⁶ Brennan vermoedt dat in Parijs relatief meer drankhuizen waren gevestigd in de armere wijken, in het bijzonder waar veel arbeiders woonden. Voor 's-Hertogenbosch gaat dit niet op. Meer zelfs, het aandeel van de armste wijken in het geheel van de bevolking was relatief gezien groter dan hun aandeel in het totaal van de drankhuizen. Brennan, *Public drinking*, 92.

Deze vaststellingen zijn helemaal in overeenstemming met wat we weten over de evolutie van de consumptiegoederen in de herberg. Koffie, thee en chocolade waren duur en de consumptie ervan bracht een heel eigen cultuur tot ontwikkeling. Dat deze goederen niet in de herberg werden geconsumeerd maar in een nieuwsoortig etablissement toont aan dat er van in het begin een element van sociale onderscheiding mee was gemoeid. In deze weelderig ingerichte koffiehuisen beoefende men de beschaafde conversatie en werden de couranten gelezen.⁶¹⁷ Het tegenovergestelde kan worden gezegd van jenever. Dit drankje kende eveneens een razendsnelle opgang vanaf het einde van de 17de eeuw, maar wel bij een ander deel van de bevolking.⁶¹⁸ Het dankte zijn populariteit aan de combinatie van een lagere prijs met een hoger alcoholgehalte. Daar kon het bier, dat wegens stijgende graanprijzen en hogere accijnzen duurder werd, niet tegenop.⁶¹⁹ Zoals boven vastgesteld telde 's-Hertogenbosch in 1775 minstens éénendertig jeneverhuizen, in 1806 waren het er al zesenzeventig.⁶²⁰ De opmars van deze drank werd door commentatoren beschreven als een ware plaag, vooral onder de armere bevolking.⁶²¹

Het huishuurpatroon van koffiehuisen en jeneverzaken in 's-Hertogenbosch kan ondubbelzinnig worden gelinkt aan het prijzenverschil tussen de dranken. Het logische gevolg is dat beide zaken zich richtten op een verschillend doelpubliek. De vraag stelt zich echter hoe rigide de scheiding tussen de doelpublieken was. Bovendien blijven de middenklassen buiten beeld, omdat de twee parallelle ontwikkelingen zich voordeden aan de uitersten van de samenleving.

Verdere indicaties over deze kwestie zijn te vinden in de boedelinventarissen. In twee van de vijf boedels, uit 1703 en uit 1720, werden voorwerpen aangetroffen die wijzen op de consumptie van koffie. In de eerste gelegenheid, de herberg van Jan Van Hoenendonck, bevonden zich twee blikken koffieketels.⁶²² In de tweede, De Blinde Spiegel, was alles aanwezig voor een volwaardig koffie- en theeritueel.⁶²³ Hier telde men twee ronde koperen koffieketels, twee grote koperen koffiekannen, een kleinere blikken koffiekann, verschillende koffiebakjes en een porseleinen koffieservies. Voor het theedrinken beschikte men er over theerekjes, verschillende theepotten, twee trekpotten, gelakte dienbladen, porseleinen kopjes met schoteltjes (waarvan een deel gebloemd) en verscheidene gelakte theetafeltjes. Beide

---

⁶¹⁷ Soly, 'Social aspects', 251; Van Uytven, 'Le combat', 76.

⁶¹⁸ Smith, 'Social usages', 368; Soly, 'Kroeglopen', 574; Van Uytven, 'Le combat', 72.

⁶¹⁹ Smith, 'Social usages', 368; Van Uytven, 'Le combat', 72.

⁶²⁰ van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch, 135

⁶²¹ Soly, 'Kroeglopen', 575; van den Broeck, *Lierke Plezierke*, 105; Van Dun, *Acht eeuwen*, 24.

⁶²² GAHt, NA, 2870.

⁶²³ GAHt, NA, 3055.

etablisementen waren opgesmukt met in het totaal drieënzestig schilderijen en zes spiegels, waarvan een groot deel met vergulde lijsten. Verder waren er vele zilveren voorwerpen als kandelaars, mosterdvaatjes, zoutvaten en peperbussen.⁶²⁴ Die laatste voorwerpen waren vanwege hun beperkte aantal per stuk en grote waarde vermoedelijk eerder voor het huisgezin van de uitbater dan voor de gasten bestemd. Hun aanwezigheid maakt duidelijk dat prijzig voedsel er niet onbekend was. In De Blinde Spiegel hing bovendien goudleer tegen de muren en waren de stookplaatsen opgesmukt met haardkleden. Beide etablissementen passen met andere woorden perfect in het plaatje van rijkelijk gedecoreerde koffiehuis, waarvan de inrichting al doet vermoeden dat er ‘luijden van distinctie’ kwamen.

Toch toont dit maar een deel van de waarheid. In de boedels zijn niet enkel deze verfijnde koffie- en theebehoefden te vinden, maar ook al de attributen van de bier-, wijn- en brandewijnconsumptie. In De Blinde Spiegel telde men twintig bier- en wijnpinten met en zonder deksel. In de kelder stonden de biertonnen, twee volle en twee lege. In de herberg van Jan Van Hoenendonck waren drieënveertig pinten aanwezig, plus kommen voor bier en wijn. In beide herbergen beschikte men over tinnen maatjes voor het afmeten van brandewijn, in de eerste achttien, in de tweede tien. De hoeveelheid van de voorwerpen en de plaats waar ze zich bevonden op het moment van de telling wijst erop dat ze bedoeld waren voor gebruik door klanten.

Deze inventarissen bieden een opmerkelijk tegengewicht voor de enorme voorraad herbergtaferelen die de 17de en 18de-eeuwse genreschilderkunst heeft voortgebracht. Deze overbekende scènes van Adriaen Brouwer, David Teniers de Jonge, Joos van Craesbeek of Adriaen Van Ostade, om slechts enkele van de bekendste producenten ervan te noemen, kenden een enorme populariteit onder de tijdgenoten.⁶²⁵ Ze waren bedoeld voor een stedelijk burgerpubliek dat zijn eigen waarden en normen graag bevestigd zag door vermakelijke taferelen waarop net het omgekeerde werd uitgebeeld.⁶²⁶ Dit is het bekende inversiemechanisme dat in vele tijden en culturen kan worden teruggevonden.⁶²⁷ Het vormt een belangrijke sleutel tot het begrijpen van de complexe processen die samengingen met de opkomende gedragsregulering van bepaalde bevolkingslagen in de vroegmoderne periode. Het resultaat hiervan waren bucolische en burleske scènes van boerenherbergen waar de

---

⁶²⁴ Vergelijk de penetratiegraad van peperconsumptie in: De Laet, *Kunstbezit*, 107.

⁶²⁵ Veerle De Laet stelde vast dat genretafereelen in de 17de en 18de eeuw behoorden tot de populairste thema's van schilderijen in Bossche boedelinventarissen. De Laet, *Kunstbezit*, 97. Aart Vos spoorde in Bossche boedels verscheidene schilderijen op van Adriaen Brouwer, waaronder 'een stuck daer vechters in comen', vermoedelijk een typische scène van een herberggruzie. Vos, 'Een trictracbort', 73.

⁶²⁶ Pleij, *De sneeuwpoppen*, 126; Vandenbroeck, *Beeld*, 82.

⁶²⁷ Vandenbroeck, *Beeld*, 143, 144.

bezoekers zich overgeven aan volks vermaak als kaartspel, dans of drinkgelagen, met alle scabreuze gevolgen van dien.⁶²⁸ Deze afbeeldingen kwamen tot stand vanuit bepaalde vooringenomenheden en hadden eerder een moraliserende boodschap dan dat ze de werkelijkheid op een genuanceerde manier wilden weergeven.⁶²⁹ De armzaligheid van de afgebeelde accommodatie werd daarom extra in de verf gezet. Het is een parade van scheefgezakte bouwsels en vochtige kelders, met wankele muren en wat geïmproviseerd meubilair, waar nauwelijks zonlicht doordringt en het vuil aan de vloeren plakt. Aangezien dergelijke afbeeldingen lange tijd het meest directe bewijsmateriaal uitmaakten om het bestaan van de vroegmoderne herberg te documenteren, hoeft het niet te verbazen dat het thema zo lang op een misprijzende en anekdotische manier werd behandeld.

Het lijkt geen twijfel dat zo'n zaken inderdaad bestonden, met name in het geval van tapperijen en jeneverkoten uit de laagste aanslagcategorie. In principe waren een dak en een bierton voldoende voor het openhouden van een herberg. Dit maakte tappen net zo geschikt om te beoefenen als nevenactiviteit ter aanvulling van het inkomen.⁶³⁰ Zoals de tauxregisters al hebben uitgewezen was de grote meerderheid van de Bossche tapperijen echter gevestigd in panden van kleine tot gemiddelde omvang. Samen met de informatie uit de boedels laat dit toe een genuanceerder beeld te schetsen van het vroegmoderne herbergwezen, waarin vooral veel grotere gradaties voorkwamen.

De consumptie van traditionele en modieuze dranken hoefde elkaar niet uit te sluiten. Onder hetzelfde dak werd thee en jenever geschonken.⁶³¹ In de boedels werden deze gelegenheden herbergen genoemd en niet koffiehuisen. Boedels van inventarissen van koffiehuisen zaten niet in de selectie, of daar ook bier vloeide kan dus niet worden vastgesteld. Vast staat dat de herbergen niet enkel op het vlak van omvang en diensten sterk van elkaar verschilden, maar dat ze ook varieerden van basiskroegen tot chique gelegenheden als De Blinde Spiegel. Tussen beide uitersten bestonden echter talrijke gradaties, die door de genreschilderijen worden verdoezeld. De drank was daarbij niet de enige of belangrijkste determinant.

Voor deze stelling pleit niet enkel de vaststelling dat de verschillende dranken niet uitsluitend gebonden waren aan een welbepaald etablissement. Een bijkomend element was de snelle wijzigingen in de statuswaarde van de dranken, een typisch element van *conspicuous consumption*. Overname door andere bevolkingsgroepen ondermijnt immers de statuswaarde

---

⁶²⁸ Vandenbroeck, *Beeld*, 93.

⁶²⁹ Vandenbroeck, *Beeld*, 143, 144.

⁶³⁰ Frank, 'Satan's servants', 25.

van een product.⁶³² Na 1750 kelderden bijvoorbeeld de prijzen van koffie, waardoor het exotische drankje binnen het bereik van een breder publiek kwam.⁶³³ Boedelonderzoek door Veerle De Laet bevestigde de grote verspreiding van koffieservies in Bossche woonhuizen rond 1780.⁶³⁴ Hoe reageerde de markt van de drankhuizen? Clark beschrijft hoe het ‘working class coffee house’ een begrip was in vroeg 19de-eeuws Engeland.⁶³⁵ Voormalige elitaire koffiehuisen die hun exclusiviteit wilden behouden moesten, om aantrekkelijk te blijven voor hun welgestelde cliënteel, transformeren tot chique ‘clubs’.⁶³⁶ In *alehouses* maakte men gaandeweg een onderscheid tussen ruimtes voor het armere cliënteel en een luxueuzer gedeelte dat gereserveerd was voor de welgestelde klanten.⁶³⁷ Hetzelfde verschijnsel van differentiatie binnen de herberg zelf was ook in de Duitstalige gebieden terug te vinden.⁶³⁸ Net als in Londen verschenen in Parijs koffiehuisen voor de armen, die echter veel poverder waren ingericht dan hun verfijnde voorgangers.⁶³⁹

In 's-Hertogenbosch lagen de zaken iets anders. In 1775 telde de stad niet meer dan negen koffiehuisen. Misschien waren enkelen van hen niet meer de weelderige oorden van weleer. Hierop wijst bijvoorbeeld het feit dat twee zaken in de tauxregisters als ‘koffiehuis’, maar in de blokboeken als ‘tapper’ staan geregistreerd. Op een totaal aantal drankhuizen van 142 bleven ze echter fel in de minderheid. Bovendien was hun locatie, zoals boven aangetoond, erg exclusief. In contrast daarmee staat het feit dat arme zieken in het Bossche Gasthuis sinds 1762 dagelijks gratis koffie kregen voorgeschoteld.⁶⁴⁰ Gelijkaardig is een opmerking in het bekende reisverslag van dominee Stephanus Hanewinkel uit 1798. Hij weet het onvermogen van de Meierse dorpsbewoners om in het leven vooruit te komen aan hun overdadige consumptie van jenever en koffie.⁶⁴¹ Ook Soly stelt dat de armere bevolkingslagen gewoon waren om koffie te drinken. Alleen deden ze dit thuis, wat goedkoper was dan in het

---

⁶³¹ Op basis van uitgebreider boedelonderzoek vermoeden Dibbits en Laan dat de consumptie van alcohol gaandeweg tot het voorhuis werd beperkt, terwijl thee en koffie in de meer intieme ruimtes van het achterhuis werden gedronken. Zie: Laan, *Drank*, 193.

⁶³² Clark, *The English alehouse*, 215; De Laet, *Kunstbezit*, 56.

⁶³³ Brennan, *Public drinking*, 129; Clark, *The English alehouse*, 3; Soly, ‘Kroeglopen’, 574; Van Uytven, ‘Le combat’, 77.

⁶³⁴ De Laet, *Kunstbezit*, 107.

⁶³⁵ Clark, *The English alehouse*, 14.

⁶³⁶ Clark, *The English alehouse*, 215.

⁶³⁷ Clark, *The English alehouse*, 10, 289.

⁶³⁸ Kümin, ‘Public houses and their patrons’, 52.

⁶³⁹ Brennan, *Public drinking*, 129.

⁶⁴⁰ Vink, ‘Mondkost’, 34.

⁶⁴¹ Stephanus Hanewinkel, *Reize door de Majory van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798*, Amsterdam, 1799, 53, geciteerd in: van den Eerenbeemt, ‘Armoede’, 38. Nog andere commentatoren maakten zich zorgen over de schadelijke gevolgen van overmatig koffiegebruik. Zie: Laan, *Drank*, 189.

koffiehuis, en vanwege de prijs meestal in een aangelengde versie.⁶⁴² Het lijkt erop dat ondanks een zekere democratisering in het koffieverbruik, de Bossche koffiehuisen hun aura van exclusieve instellingen behielden. Waarin school dan wel hun toegevoegde waarde?

In de procesdossiers wordt over de statuswaarde van dranken niet gerept. Eerder spreekt er uit de getuigenissen een gevoeligheid voor de algemene ambiance en het aanzien van de etablissementen. In het bijzonder lijkt er een verband te bestaan met gedrag. De opmerkingen dienaangaande zijn weinig talrijk en kunnen daarom hoogstens als indicaties dienstdoen, maar ze hebben zeker hun waarde. De laagste gradatie die door de tijdgenoten werd erkend was het bordeel. De twee verwijzingen ernaar in de geraadpleegde procesdossiers waren bedoeld om zich van deze instelling te distantiëren. Boven kwam al aan bod hoe een Duitse koopman, wiens echtgenote ongevraagd werd betast door een andere herberggast, reageerde door te zeggen dat hij zijn handen thuis moest houden en dat ze zich niet ‘in een hoerhuys’ bevonden.⁶⁴³ Elders zagen we dat Sander Schippers de herberg Achter de Tolbrug verklaarde: ‘Ick coom hier om eens te neucken’. Maria Peeters, de waardin, zei hierop dat haar huis geen ‘hoerenhuys’ was en dat hij ‘sulx daer niet moste soecken’.⁶⁴⁴

Omgekeerd benadrukten de betrokkenen soms dat het huis of het gezelschap een zekere standing had. Zo is er het geval van Lodewijk de Staa, die in een dronken bui iemand had verwond omdat deze hem niet toeliet tot het gezelschap. Uit de achtergrondinformatie blijkt dat de Staa een geletterde jongeman was van welgestelde komaf.⁶⁴⁵ De advocaat wilde het voorval minimaliseren door erop te wijzen dat alle betrokkenen fatsoenlijke lieden waren. Het gezelschap dat hij had willen vervoegen bestond uit ‘jonge burgerlieden (...) en in fatsoen en rang’ kwamen ze met de Staa overeen.⁶⁴⁶ Zijn gevolgtrekking luidde dat het voorval als een ongeluk moest worden beschouwd. Hieruit spreekt de impliciete verbinding van ‘fatsoen en rang’ met een conflictarm en weinig gewelddadig gedragsrepertoire. Uit andere zaken blijkt dezelfde redenering. Op de aanhoudende ‘injurieuze scheltwoorden’ van Herman Van Kuijck reageerde Lambert Van Rosmalen als volgt: ‘Dat ick het niet en liet ten respecte van de eerlijcke compagnie, ick soude mijn gevoelen daer over thoonen, ende soo gij begeert, ick sal een pint wijn laten tappen, en laet onze questie affdrincken’.⁶⁴⁷ Van Rosmalen achtte het gezelschap te respectabel om op de uitdagingen te reageren op de manier waar Van Kuijck op

---

⁶⁴² Soly, ‘Kroeglopen’, 574.

⁶⁴³ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 078-17.

⁶⁴⁴ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 066-02.

⁶⁴⁵ Zijn moeder heette Anna Elizabeth De Gruijter. Misschien familie van het latere illustere Bossche kruideniersgeslacht?

⁶⁴⁶ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 128-09.

⁶⁴⁷ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

aanstuurde. Eerder dan ‘zijn gevoel te tonen’ was hij geneigd tot verzoening. Een vergelijkbare opmerking werd gemaakt in de herberg van weduwe Van der Hurck tijdens een twistgesprek tussen de kleermakers Rudolf Van Wassenberg en Jan Van den Heuvel. Een sappig stukje herbergconversatie ging eraan vooraf. Van Wassenberg sprak: ‘Ick heb meer gesien als gij gesien hebt, de Duivel heeft met Onze Lieve Heer gevogten en de Duivel die won het’ (uit de ondervragingen achteraf blijkt dat Van Wassenberg met ‘de Duivel’ verwees naar een zekere voerman genaamd Cobus de Duivel en met ‘Onze Lieve Heer’ naar een persoon die aan de Vismarkt woonde). Hierop antwoordde Van den Heuvel in het Latijn, ‘‘t welck hij verduytst hebbende te seggen was: daer kan niemant boven God onse Schepper, geen mensch kan oyt geboren worden die hem kan overwinnen want daar waren er eens die sich tegen Onze Lieve Heer wilde stellen, en sij wierde in den affgrondt gegooijt, gij sult eeuwigh branden’. Van Wassenberg antwoordde: ‘Siet hij verstaet het nogh niet, en het is evenwel waer’. Daarop zei Van den Heuvel: ‘Dat kan niet wesen, gij sijt maer een apegat’. Het kookpunt was bereikt en Van Wassenberg dreigde: ‘Waertge in soo een fatsoenelijcke herbergh niet, ik sou u wat anders leeren’.⁶⁴⁸ Voor een differentiatie in aanzienlijke en minder aanzienlijke ruimtes binnen de herberg zelf zijn in de processen geen aanwijzingen te vinden. Uit deze fragmentarische opmerkingen blijkt de verbinding van ‘fatsoen’ met een geweldarm gedragsrepertoire. Aan de hand van ‘fatsoen’ als parameter viel de monolithische categorie ‘herbergen’ voor de tijdgenoten uiteen in een rangorde, met etablissementen die meer of minder deftig waren. Die deftigheid drukten de bezoekers mede uit via hun welgemanierdheid en hun zelfbeheersing. Nergens wordt deze gedachte explicieter verwoord dan in de verdediging van Arnoldus Van Hasselt, waarmee dit hoofdstuk begon: ‘een herrebergh oft pintjes gelagh alwaar men niet gewoon is d’aller civielste en beleefste termen te gebruiken maar doorgaans rude manieren van spreken welke ofschoon aan wel levende luijden eenighsints aanstootelijk moghte voorkomen effenswel bij de selve in diervoegen niet werden opgevat’.⁶⁴⁹ Zonder twijfel wilde de advocaat de ruwheid van de herberginteractie extra in de verf zetten ter vrijwaring van zijn cliënt. Maar hoewel hij uitgaat van een ‘ouderwetse’ dichotomie tussen hoge en lage cultuur, vertoont de achterliggende gedachte verwantschap met de tegenwoordige conceptie van cultuur, in de zin van repertoires inzake gedrag en betekenisgeving. De twee geschetste groepen, ‘wel levende luijden’ en ‘buijten luijden’, beschikten beide over een eigen en verschillend repertoire aan omgangsvormen. Zeker in de herberg, klaarblijkelijk een plaats met zijn eigen geplogenheden, bediende de tweede groep

---

⁶⁴⁸ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 138-05.

⁶⁴⁹ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 094-11.

zich van een wel erg specifiek repertoire. Door een juiste contextualisering echter kan men, aldus de advocaat, de betekenis ervan doorgronden.

Aan de hand van de procesdossiers kunnen we trachten na te gaan of deze gradaties in deftigheid ook overeenkwamen met een sociaaleconomische hiërarchie. En vooral: hoe scherp de scheiding tussen de sociaaleconomische lagen en gedragsrepertoires werd weerspiegeld in het herbergwezen. Welke welstandsgroepen hielden zich op in welke taveernen? Ook over deze kwestie zijn de aanwijzingen bijzonder fragmentarisch. Het bronnentype kenmerkt zich nu eenmaal door het gebrek aan exacte of kwantificeerbare informatie. De enkele aanwijzingen uit de geraadpleegde Bossche dossiers maken het opbouwen van een hypothese mogelijk, maar pas door vergelijking met vele andere gevallen en contexten kunnen we komen tot algemene uitspraken. Van tweeënzeventig personen die in de onderzochte periode aanwezig waren in dranklokalen kon het beroep worden vastgesteld (zie tabel 5.1). Al deze processen kwamen tot stand naar aanleiding van gewelddelicten. Daders, slachtoffers en omstanders zijn in de tabel opgenomen.

Tabel 5.1: Beroepssector van 72 aanwezigen in herbergen met gewelddelict

Textielsector (8) +	
Afhankelijke beroepen (8)	16
Ambten en hogere	
militairen	5
Kooplieden	2
Soldaten	40
Speellieden, marskramers	6
Moeilijk in te schatten	3
<hr/> Totaal	<hr/> 72
waarvan:	
Meesters	4
Knechten	28

Het patroon is opvallend. De aanwezigen in herbergen waar gewelddelicten plaatsvonden waren voor het grootste deel werkzaam in afhankelijke beroepssectoren. Ze waren knechten of werkten in textielberoepen, waar de werkomstandigheden overeenkwamen met loonarbeid.⁶⁵⁰ Een absolute minderheid had een zelfstandig beroep, oefende een ambt uit of had gestudeerd. Over een periode van honderdvijftig jaar treffen we slechts vier meesters aan. Uiteraard zou een deel van knechten uiteindelijk zelf meester worden, maar hun aantal was

zeer klein. Onder de beroepen van de knechten treffen we molenaars, timmerlieden, schippers, speldenmakers, kleermakers, opperlieden, enzovoort. Nog een groter deel was soldaat. In hoofdstuk drie werd al gewezen op de belangrijke aanwezigheid van deze groep in de stedelijke herbergen. De tauxregisters van 1775 maken het mogelijk om de sociaaleconomische positie van deze beroepen in te schatten (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2: Procentuele verdeling beroepen over huurwaardecategorieën (taux 1775)

Categorie	I	II	III	IV	V	n
Knechten	52,28	44,67	3,05	0,00	0,00	197
Meesters	5,73	35,42	46,88	9,90	2,08	192
Soldaten	87,21	12,79	0,00	0,00	0,00	86
Speldenmakers	45,65	43,48	10,87	0,00	0,00	46
Opperlieden	93,94	6,06	0,00	0,00	0,00	33
Kleermakers	35,51	46,73	15,89	1,87	0,00	107
Schippers	13,46	42,31	38,46	5,77	0,00	52
Molenaars	18,18	63,64	18,18	0,00	0,00	11
Schoenlappers	75,00	25,00	0,00	0,00	0,00	32
Schoenmaker	19,51	60,98	19,51	0,00	0,00	41
Groenroede	0,00	20,00	80,00	0,00	0,00	5
Chirurgijns	4,35	43,48	39,13	13,04	0,00	23
Schepenen	0,00	0,00	0,00	42,86	57,14	35
Kooplieden	1,43	2,86	42,86	44,29	8,57	70

De cijfers spreken voor zich. Meer dan de helft van de aangeslagen knechten viel in het allerarmste stratum, dat van de ‘gemene lieden’. Een kleine helft viel in de op één na laagste categorie. Daar komt bij dat een groot deel van de knechten vermoedelijk niet in de registers is opgenomen. Hierop wijst het feit dat de lijst nauwelijks meer knechten dan meesters telt. In werkelijkheid moet dit een veelvoud zijn geweest. De ontbrekende knechten woonden vermoedelijk op kamers, wat eveneens getuigt van een zwakke sociaaleconomische positie. Meesters daarentegen bewoonden gemiddeld veel duurdere huizen en slechts een minimum viel in de ‘armencategorie’. Bijna de helft behoorde tot categorie III en bekleedde een middenklassepositie. Deze gemiddelden waren uiteraard sterk gedifferentieerd per beroepssector, maar in het algemeen genomen was hun positie te vergelijken met die van de tappers. Ook hier geldt echter de opmerking dat arme meesters die op kamers woonden niet in

⁶⁵⁰ Lis & Soly, *Armoede*, 259.

de lijst zijn opgenomen. Gewone soldaten die in de stad woonden waren gemiddeld nog slechter af dan knechten. Slechts 12,79% behoorde niet tot de categorie van de ‘gemene lieden’. Groot is het contrast met de gemiddelde huishuurwaarde van kooplieden, chirurgijns of schepenen. Zij vielen massaal in de hogere middenklasse of rijke bovenlaag.

Op enkele zeldzame kooplieden of hogere officieren na komen we deze maatschappelijke bovenlagen eenvoudig niet tegen in de procesdossiers. De nadruk ligt in de geïdentificeerde beroepen sterk op de laagste klassen. Zelfs middenklasseberoepen komen weinig in beeld. Slechts eenmaal laten de procesdossiers toe om een gezelschap uit de maatschappelijke bovenlaag in een publieke herberg te observeren. Niet toevallig in een herberg in de Kerkstraat. Het betrof ‘de Heer Johan Ritten, licentiaet in de rechten’, samen met een koopman en een wagenmeester. Deze lieden woonden geen gewelddelict bij maar bespraken een voorval in een andere herberg, waarbij de broer van één van hen betrokken was. Hierbij dronken ze wijn, een dure drank die slechts zelden opduikt in de dossiers.⁶⁵¹ Hun omgangsvormen verschilden duidelijk van die in andere zaken. Ze spraken elkaar aan met ‘cousin’ en met ‘meester’ en converseerden in beleefde volzinnen.⁶⁵² Dit patroon komt overeen met wat Brennan en Garrioch vaststelden in de Parijse herbergen. Onder de aanwezigen telden ze bijna geen vrije beroepen of kooplieden. Ook de meeste leden van de prestigieuze ambachten hadden de herberg in de 18de eeuw verlaten.⁶⁵³

Uiteraard moeten we uiterst voorzichtig omgaan met deze informatie. Het bewijsmateriaal is schaars en versnipperd, en berust op gemiddelden. Toch zijn er voldoende aanwijzingen voor het formuleren van de volgende conclusies.

Tussen gedragsrepertoires in de herberg en sociaaleconomische positie bestond een onmiskenbaar verband. De Bossche drankhuizen waren gedifferentieerd volgens status, wat een verschillend omgangsrepertoire met zich meebracht. De dossiers over herberggeweld die als basis dienden voor dit onderzoek brengen één welbepaald segment van het herbergwezen in beeld. Het gaat met name om die categorie van herbergen die gefrequenteerd werd door de minder kapitaalkrachtige strata van de Bossche samenleving. Knechten, semi-loonarbeiders en aanverwante beroepen maakten er de dienst uit. Alles wijst er op dat deze groepen meer en meer hun toevlucht namen tot de snel groeiende sector van de jeneverkoten. De prijs van de drank was er laag genoeg voor hun beurs.⁶⁵⁴ De uitdagende eercultuur met het bijbehorende

---

⁶⁵¹ Van Uytven, ‘Le combat’, 63.

⁶⁵² GAHt, RA, Crimineel procesdossier 113-03.

⁶⁵³ Brennan, *Public drinking*, 133; Garrioch, *Neighbourhood*, 185-186.

⁶⁵⁴ Soly, ‘Kroeglopen’, 576.

herberggeweld, zoals ik die in het vorige hoofdstuk heb beschreven, hoorde thuis in deze lagere sociale strata.

Aan het andere uiteinde van het sociale spectrum stond in 1775 in 's-Hertogenbosch nog steeds het koffiehuis, een instelling die haar prestigieuze cachet doorheen de 18de eeuw had weten te behouden. Het is wellicht geen toeval dat op alle in processen geregistreerde vechtpartijen er slechts één plaatsvond tijdens een koffiekranse, waarbij het zelfs niet vaststaat of dit gebeurde in een privéwoning of in een publieke gelegenheid.⁶⁵⁵ Verder zijn de koffieuizen eenvoudig afwezig in de criminele dossiers. Bovendien kwamen de hogere sociaaleconomische bevolkingslagen nauwelijks voor in de Bossche doodslagzaken, of ze nu herberggerelateerd waren of niet. Dit is op zijn minst een sterke aanwijzing voor een grotere pacificering in deze groepen. Het onderzoek van Maarten Van Dijck naar geweld en doodslag in de vroegmoderne Brabantse stedelijke samenleving wijst eveneens op een geweldarm repertoire in beter gesitueerde milieus.⁶⁵⁶

Of het verband zo rigide is als deze fragmentarische cijfers doen vermoeden is zeker de vraag. Dat beide groepen in een bepaald soort etablissement de meerderheid van het cliënteel uitmaakten betekent uiteraard niet dat zij uitsluitend deze plaatsen bezochten. Het wijst wel op een belangrijk patroon. Bovendien komen deze aanwijzingen overeen met de stelling van Spierenburg dat messenvechten in 18de-eeuws Amsterdam een zaak was van de zwakkere sociaaleconomische lagen, waar de goeude burgers al lang niet meer aan deelnamen.⁶⁵⁷ Ze stroken ook met de bevinding uit ander onderzoek dat premodern geweld hoofdzakelijk plaatsvond tussen lieden van dezelfde sociale status.⁶⁵⁸ Persoonlijke eer kon men immers enkel onder gelijken verdedigen.⁶⁵⁹

De Bosschenaren die we niet kunnen observeren zijn zij die behoorden tot de middenklassen. Zij bedienden zich van herbergen die beter waren uitgebouwd dan de basiskroeg en over een breder aanbod beschikten. Op die verschillen in gradatie wijzen de herbergboedels. Bovendien toont grafiek 2.1 aan hoe in de armere, excentrisch gelegen wijken het aantal herbergen verhoudingsgewijs lager lag dan het aantal inwoners. De centrale wijken, met gemiddeld een hogere sociale status, telden daarentegen relatief meer drankhuizen dan inwoners. Dit betekent niet dat de lagere sociaaleconomische klassen de herberg minder bezochten, want ook in de excentrische wijken bleef het aantal drankhuizen hoog. Eerder had

---

⁶⁵⁵ GAHt, RA, Crimineel procesdossier 167-22.

⁶⁵⁶ Van Dijck, *De pacificering*, 469.

⁶⁵⁷ Spierenburg, 'Masculinity', 24.

⁶⁵⁸ Brennan, *Public drinking*, 38; Muchembled, *De uitvinding*, 74; Spierenburg, 'Masculinity', 10.

⁶⁵⁹ Spierenburg, 'Masculinity', 10.

het te maken met verkeersgeografische redenen: in het centrum bevonden zich meer markten, pleinen en drukke straten, die automatisch voor een hogere herbergdichtheid zorgden.⁶⁶⁰ Toch lijkt het er ook op te wijzen dat een aanzienlijk deel van de herbergen door leden van de middenklassen werd bezocht. Hun gedragsrepertoire was echter al voldoende gepacificeerd om hen grotendeels uit de procesdossiers te weren. Niets sluit uit dat zij op gezette tijden ook het koffiehuis en de jeneverzaak frequenteerden. Vermoedelijk waren ze, meer dan de leden van de elite en de laagste sociale strata, in staat om zowel te delen in de elitaire cultuur als in de brede volkscultuur.⁶⁶¹ Tussen de gedragsrepertoires van de hoogste en laagste strata was in de 18de eeuw daarentegen een grote afstand gegroeid, getuige de woorden van de raadsheer van Arnoldus van Hasselt.

OPNIEUW OVER ‘KRAKEELMAKERS’

De voorgaande vaststellingen voegen een belangrijke nuance toe aan de in hoofdstuk vier geschetste ontwikkelingen op het vlak van geweld en doodslag. De conclusie van dit hoofdstuk luidde dat de levendige mannelijke eercultuur en de belangen van de gemeenschap niet samenvielen. Voor de leden van de gemeenschap diende geweld zo veel mogelijk beperkt te blijven omdat het onfunctioneel was voor het samenlevingsverband. Voor de deelnemers aan de mannelijke eercultuur stond daarentegen de persoonlijke eer centraal, die in geval van bedreiging met geweld diende te worden gewroken. Ter inperking van de mogelijke schadelijke gevolgen van deze conflicten bestond er een verregaand systeem van informele conflictbeheersing. Na controle in de tauxregisters bleek dat de sociaaleconomische status van de betrokkenen bij dergelijke eergevechten uitgesproken laag was. Dit laatste was een Europees fenomeen. Overal in vroegmodern Europa nam de sociale status van geweldplegers af, zij het sneller in Noord- dan in Zuid-Europa.⁶⁶²

Betekent dit dat geweld in de 18de eeuw een sociaal gemarginaliseerd fenomeen was geworden? Maakte geweld, in de vorm van eergevechten, intrinsiek deel uit van de cultuur van de lagere sociaaleconomische bevolkingslagen, daar waar de hogere welvaartsklassen het al lang geleden hadden afgezworen?

Die conclusie is een brug te ver. In de voorgaande hoofdstukken stelden we twee belangrijke evoluties vast in de Bossche samenleving tussen 1650 en 1800. Langs de ene kant was er het

---

⁶⁶⁰ Brennan, *Public drinking*, 92; Clark, *The English alehouse*, 200; Smith, ‘Social usages’, 372.

⁶⁶¹ Garrioch, *Neighbourhood*, 77. Garrioch vermoedt dat het netwerk van deze mensen ook geografisch ruimer was en minder lokaal georiënteerd dan dat van de armere bevolkingslagen. In Hasselt identificeerde ook Poukens een middenlaag van ambachtslieden die zowel in de povere als de meer elitaire etablissementen te vinden waren. Poukens, *Het herbergwezen*, 150.

dalende doodslagcijfer. Na een piek in de jaren '20 van de 18de eeuw gingen de doodslagen, op basis van de procesdossiers, in vrij val. Tijdens het laatste kwart van de eeuw vonden er nog 'slechts' twee plaats per decennium. Ook de 'volkse duels' veranderden van karakter. Tijdens het piekmoment in de jaren '20 waren ze verantwoordelijk voor de helft van het totale aantal doodslagen. Daarna nam hun aantal zeer snel af. Het laatst gerapporteerde dodelijke tweegevecht vond plaats in de jaren '40. Er was onmiskenbaar een tendens naar pacificering merkbaar. Langs de andere kant is er de evolutie die we konden vaststellen op basis van de tauxregisters. De sociale polarisering en segregatie namen gestadig toe doorheen de onderzochte periode. In 1775 was de kloof tussen de hoogste en de laagste bezitscategorieën zeer aanzienlijk geworden. Het percentage armen was enorm. De maatschappelijke spanning nam met andere woorden toe. De samenleving stond onder een toenemende druk van polarisering en verpaupering.

Dat beide evoluties tegelijk plaatsvonden is opmerkelijk. Hoewel de maatschappij onder een steeds grotere sociale druk stond, nam het geweld niet toe. Integendeel, de doodslag nam gestadig af, ook in de laagste welstandsklassen. Hoewel het in die laatste milieus wellicht later gebeurde dan in de hoger gesitueerde, voltrok het pacificeringsproces zich dus los van sociale polariseringsprocessen.

Deze vaststelling roept de vraag op hoe aanvaard het eergeweld nog was onder de armste bevolkingslagen. Dat doodslagen de uitzondering waren werd boven al aangetoond. Het 'normale' gevecht eindigde met een verzoening. Maar op hoeveel krediet konden de deelnemers aan een gewone vechtpartij nog rekenen? We zagen al hoe er een uitgebreid systeem van bemiddeling bestond dat een dodelijke afloop moest vermijden. Daaraan gingen echter dikwijls nog stappen vooraf die niet enkel een dodelijke afloop, maar zelfs een totale vermijding van de vechtpartij beoogden. Al vóór de intrede van het fysieke geweld of de 'fase van woord en weerwoord' traden buffers in werking. Dikwijls werden deze stappen gezet door aanwezigen die zelf niet betrokken waren in het conflict: echtgenotes trokken hun mannen aan de mouw, leden van het gezelschap moedigen een verzoening aan of werkmakkers stelden voor om een beschonken tafelgenoot naar huis te begeleiden ter voorkoming van onheil. In verschillende gevallen was het echter één van de betrokkenen zelf die de escalatie tot een gevecht probeerde af te wenden. De uitgedaagde partij probeerde de zaak af te drinken, ging niet in op de eisen tot gevecht of stelde voor om de kwestie de volgende dag opnieuw te bespreken. Dit toont aan dat lang niet alle leden van deze

---

⁶⁶² Van Dijck, *De pacificering*, 462.

bevolkingslaag nog langer bereid waren om hun eer via geweld te verdedigen. Bovendien zagen we hoe het aantal juridische klachten over gewelddadig gedrag toenam. Deze indicaties doen vermoeden dat de bereidheid tot geweld ook in deze bevolkingslaag daalde. Hierbij komen nog de, reeds aangehaalde, vaststellingen van Lis en Soly over de dalende tolerantiedrempels onder buurtgenoten ten aanzien van risicovol gedrag.

Hoewel het eergevecht, zoals boven werd aangetoond, nog tot lang na de 18de eeuw in gebruik bleef in de sociaaleconomisch zwakkere lagen, is het zeer de vraag of deze praktijk nog wel werd gedragen door de meerderheid van de statusgenoten. De houding tegenover geweld was zeker niet permissief. Het is niet ondenkbaar dat de eergevechten gaandeweg een zaak werden van een bepaalde subcultuur, waartegen de omgeving zich verzette.

DE HERBERG VAN HET CENTRUM NAAR DE MARGE?

Tot slot enkele overwegingen over de plaats van de herberg in het gemeenschapsleven. In hoofdstuk drie kwam aan bod hoe de vroegmoderne stedelijke samenleving was georganiseerd volgens lokale solidariteitsbanden. Het was deze lokale gemeenschap die de stedelingen in het grotere geheel integreerde en waarop ze konden terugvallen in tijden van tegenspoed. De herberg was een centrale plek voor het bemiddelen van deze lokale sociale relaties, wat het belang verklaart van reputatie, eer en gedragscodes in de publieke ruimte.

De boven geschetste privatiseringsprocessen gingen aan de lokale gemeenschappen echter niet ongemerkt voorbij. Leden van de hoger gesitueerde maatschappelijke lagen begonnen meer en meer belang te hechten aan de privésfeer. Het gezinsleven nam in hun bestaan een veel belangrijker plaats in dan voorheen.⁶⁶³ Bovendien wensten ze hun leven niet langer in de openbaarheid van de gemeenschap te leiden. Mentaal en fysiek sloten zij zich gaandeweg af van de invloed van het gemeenschapsleven.⁶⁶⁴ Symptomatisch was het toenemende verzet van leden van de sociale bovenlagen tegen de charivari, die zij als een inbreuk op hun privésfeer begonnen te beschouwen.⁶⁶⁵ Ook andere traditionele groepsgebruiken kwamen onder druk te staan, zodat gaandeweg een kloof in gedragsrepertoires ontstond tussen de hogere en lagere welstandsgroepen.⁶⁶⁶

---

⁶⁶³ Ariès, 'Voor een geschiedenis', 13; Chartier, 'Gemeenschap', 352.

⁶⁶⁴ Burke, *Volkscultuur*, 249; Soly, 'Social aspects', 251.

⁶⁶⁵ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 315.

⁶⁶⁶ Fabre, 'Families', 485; Rooijackers, *Rituele repertoires*, 331; Soly, 'Social aspects', 251.

In de literatuur over gemeenschapsleven worden deze evoluties geduid als het verval van het lokale samenlevingsmodel en, *à la limite*, het einde ervan.⁶⁶⁷ Deze auteurs stellen dat de autoriteit en het zelfregulerende vermogen van de gemeenschap afnamen doordat de beter gesitueerde lagen meer een beroep deden op politie en justitie ter bestrijding van de ongewenste gebruiken.⁶⁶⁸ Door de privatiseringstendens werd het buurt- en gemeenschapsleven bovendien homogener. De laagste sociaaleconomische strata woonden steeds meer bij elkaar in de buurt, net zoals de hoogste inkomens zich in elkaars buurt concentreerden. De verticale contacten namen af terwijl de horizontale toenamen. Het buurtleven zou zijn verschaald. Door de algehele achteruitgang van hun welstand zouden de buurten niet langer in staat geweest zijn om onderlinge solidariteiten in stand te houden.⁶⁶⁹ De deelname van leden uit de midden- en hogere klassen was immers noodzakelijk om een evenwichtige samenstelling te behouden en steun mogelijk te maken. De herberg verloor bij dit alles gaandeweg de centrale positie die ze ooit had bekleed in het gemeenschapsleven.⁶⁷⁰ Ook in 's-Hertogenbosch waren, zoals boven aan bod kwam, gelijkaardige ontwikkelingen waar te nemen. Uit de tauxregisters blijkt dat de kloof tussen de hoogste en laagste sociale strata aanzienlijk was. Er was maar een beperkte middenklasse vergeleken met de ontzaglijke menigte armen die de stad telde. Bovendien viel deze polarisering ook af te lezen uit het vestigingspatroon. De armste en rijkste bevolkingsgroepen concentreerden zich en woonden ver uit elkaars buurt. Uit de procesdossiers blijkt dat ook de sociale omgang hieraan onderhevig was. De boven- en onderlagen vertoonden de neiging om hun eigen etablissementen te frequenteren, waar zij onder statusgenoten waren en zich van een eigen gedragsrepertoire bedienden. Het feit dat buurten sociaal homogener werden en het contact tussen de verschillende statusgroepen afnam lijkt er inderdaad op te wijzen dat de kracht van de buurtsolidariteit verkleinde. Over welk surplus beschikten de vele 'gemene lieden' in hun verpauperde achterafstraatjes nog om met elkaar te delen?

Of het einde van het lokale gemeenschapsleven daarmee in zicht kwam is echter een voorbarige conclusie. Het is zonder twijfel zo dat de lagere sociaaleconomische strata in de 18de eeuw meer op zichzelf waren aangewezen dan voorheen. Hierop wijst ook Maarten Prak in zijn boek over het sociale systeem van de Bossche samenleving aan het einde van de 18de eeuw. Prak legt eerder de nadruk op een institutionele benadering dan op de lokale organisatie

---

⁶⁶⁷ Chartier, 'Gemeenschap', 351; Roodenburg, 'Naar een etnografie', 233; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 315.

⁶⁶⁸ Calhoun, 'Community', 96; Chartier, 'Gemeenschap', 352.

⁶⁶⁹ Roodenburg, 'Naar een etnografie', 233; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 315.

⁶⁷⁰ Clark, *The English alehouse*, 315.

volgens gemeenschapsmodel. Hij omschrijft de Bossche samenleving als een corporatief systeem. Hiermee doelt hij op een systeem waarbij de staatsmacht gedragen wordt door maatschappelijke instellingen. Het gildestelsel was van deze instellingen de bekendste vertegenwoordiger, maar ook de andere maatschappelijke machtsgroepen werkten volgens dit model.⁶⁷¹ Samen gaven ze vorm aan de sociale verhoudingen en definieerden sociale identiteiten. Kenmerkend voor het systeem was de manier waarop burgerschap gedefinieerd werd in termen van bezit. De corporatieve samenleving was gericht op eigenaars en economisch actieve stedelingen.⁶⁷² ‘Burgers’ waren zij die beschikten over zekere materiële middelen. In de pamfletliteratuur uit die tijd werd de burgerklasse gedefinieerd als het tegenovergestelde van het ‘grauw’, de bezitloze massa. Deze laatsten, waarvan de intenties moesten worden gewantrouwd, waren de buitenstaanders, zij die buiten de corporatieve samenleving vielen.⁶⁷³ Het corporatieve systeem was met andere woorden in hoge mate exclusief. Het omschreef niet-bezitters als niet-burgers of als tweederangsburgers.

De leden van de bevolkingslagen die niet in het corporatieve systeem pasten kennen we ondertussen. Het waren de beoefenaars van afhankelijke beroepen, de semi-loonarbeiders, de werkkrachten van de ‘informele economie’.⁶⁷⁴ Ook leden van de corporatieve samenleving konden echter een tweederangsstatus bekleden. Het voorbeeld bij uitstek zijn de knechten. De meerderheid van hen had geen uitzicht op meesterschap. Ze waren wel opgenomen in de ambachtsstructuren maar werden niet voor vol aanzien. Hun burgerschap was maar half.⁶⁷⁵ Het ‘gemeen’ dat buiten de rangen van het corporatieve systeem viel, overlapte dus in grote mate met de ‘gemene lieden’ uit de tauxregisters. Uit Praks analyse blijkt dat de openheid van de corporatieve samenleving tegenover deze buitenstaanders gaandeweg verminderde. Zo werden de voorwaarden om te worden ondersteund door de armenzorg strenger en gelieerd aan de bereidheid tot werken.⁶⁷⁶ Bovendien was ondersteuning in geen enkel geval voldoende om rond te komen. Het wantrouwen van de bezittende klasse tegenover deze ‘ongeregelde’ massa nam toe.

Niet alleen op het vlak van gemeenschap en ‘sociaal kapitaal’ verengde de horizon van de armere stadsbewoners in de 18de eeuw. Ook institutioneel werd hun positie meer en meer gedegradeerd. Hun toegang tot verticale verbindinglijnen in de samenleving nam af. Vanuit deze evoluties beschreven verschillende auteurs het verval van het gemeenschapsleven. De

---

⁶⁷¹ Prak, *Republikeinse veelheid*, 23.

⁶⁷² Prak, *Republikeinse veelheid*, 111.

⁶⁷³ Prak, *Republikeinse veelheid*, 111.

⁶⁷⁴ Prak, *Republikeinse veelheid*, 113.

⁶⁷⁵ Prak, *Republikeinse veelheid*, 112.

vraag is echter of door de toenemende homogenisering van de armengroep het belang van de buurtgemeenschappen niet eerder vergrootte dan verkleinde. Door een afname van de andere solidariteitsrelaties werd de buurtgemeenschap net het voornaamste vangnet dat voor hen restte. Deze gedachte verdedigen ook Lis en Soly in hun artikel over de stedelijke buurtgemeenschappen. Ze bevestigen dat door privatiseringsprocessen een deel van de samenleving uit de buurtgemeenschap verdween. Voor de overblijvers nam het belang van de buurtsolidariteit toe naarmate de meer welgestelde inwoners zich eruit terugtrokken.⁶⁷⁷ Het gemeenschapsleven kwam dan ook niet ten einde in de tweede helft van de 18de eeuw, maar het veranderde wel van karakter. Het klassenoverschrijdende aspect van het buurtleven maakte plaats voor voornamelijk horizontale solidariteit.⁶⁷⁸ Door de verschraling van de beschikbare middelen diende het gedrag van de leden nog risicolozer te worden dan voorheen. Het belang van het cultiveren van normen en waarden nam daardoor toe, terwijl de tolerantiedrempel daalde.⁶⁷⁹ Zoals boven al aan bod kwam leidde dit onder andere tot een toename van het aantal collocaties op vraag van familie en burens. Een ander gevolg was dat het belang van de herberg in het buurtleven toenam.⁶⁸⁰ Het aantal herbergen steeg dan ook.⁶⁸¹ De onderlinge relaties moesten nog meer dan voorheen publiekelijk worden bemiddeld.⁶⁸² Hoewel deze hypothese op logische gronden aannemelijk klinkt, is het moeilijk om in de procesdossiers parameters te vinden ter staving. Eén vaststelling kan worden aangehaald. In het voorgaande hoofdstuk werden de vele eergevechten in de stedelijke herbergen gesitueerd in een context van sociale bemiddeling. Daarbij viel op hoe het aantal eergevechten in Bossche herbergen, in tegenstelling tot wat men zou verwachten volgens de theorie van het beschavingsproces, niet afnam doorheen de tweede helft van de 18de eeuw. Bovendien nam het aantal klachten bij het gerecht wegens belediging, bedreiging en mishandeling in dezelfde periode sterk toe. Garrioch stelde voor Parijs hetzelfde vast.⁶⁸³ Dat de gevoeligheid voor eerkwesties in deze periode zo groot was zou, zoals Lis en Soly suggereren, kunnen wijzen op een toenemend belang van het buurtleven voor deze bevolkingslaag. Reputatie en transparante sociale relaties moesten meer dan ooit beschermd worden ter vrijwaring van de wederzijdse solidariteit. Anderzijds wijst de toegenomen meldingsbereidheid van de betrokkenen inderdaad op een afnemend vermogen van de lokale gemeenschap om conflicten informeel te

---

⁶⁷⁶ Prak, *Republikeinse veelheid*, 129.

⁶⁷⁷ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 94.

⁶⁷⁸ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 99.

⁶⁷⁹ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 103; Soly, 'Social aspects', 253.

⁶⁸⁰ Soly, 'Social aspects', 251.

⁶⁸¹ Soly, 'Kroeglopen', 575; van den Eerenbeemt, 'Armoede', 40.

⁶⁸² Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 106.

ontmijnen.⁶⁸⁴ Het grote belang dat in deze middens aan eerkwesties werd gehecht spreekt echter tegen dat het lokale gemeenschapsleven op sterven na dood zou zijn geweest. Deze overwegingen blijven uiteraard hypothetisch en behoeven bijkomend onderzoek. In onderzoek dat de positie van de herberg in de maatschappij probeert na te gaan kunnen ze niet worden weggelaten.

---

⁶⁸³ Garrioch, *Neighbourhood*, 41.

⁶⁸⁴ Lis & Soly, 'Beter een goede buur', 104.

VI. BESLUIT

Een plaatsbepaling te geven van de herberg in het sociale verkeer te 's-Hertogenbosch tussen 1650 en 1800, dat was de opzet van dit onderzoek. Wat was de functie van dit, in verschillende opzichten unieke, instituut in het leven van de vroegmoderne Bosschenaren?

De zoektocht naar een antwoord leidde langs verschillende niveaus. Uit de procesdossiers traden honderden 'gewone' Bossche burgers naar voor, met hun bezigheden, uitlatingen en besognes. Meer dan twee eeuwen na datum bieden die talrijke kleine sporen wellicht het meest directe venster op het vroegmoderne dagelijkse stadsleven dat voor ons nog overblijft.

Door vergelijking van deze talrijke sporen werden patronen zichtbaar. Ze wezen op de structurele rol die de herberg speelde in het sociale weefsel van de vroegmoderne stad. Dit was het tweede niveau van analyse. Als derde element kwam hier de tijdsdimensie bij. Welke evoluties vertoonden de aangetroffen patronen doorheen de tijd? Bij elke vaststelling kwam de onzekerheid van fragmentarische informatie en een gebrek aan kwantitatieve zekerheid. Ter aanvulling van de gegevens uit de procesdossiers waren er daarom boedeldossiers, tauxregisters en literatuur. Vergelijking van al deze informatie leidde tot een aantal vaststellingen en hypothesen.

Het is duidelijk dat de herberg niet enkel tegemoet kwam aan materiële noden. Hoewel (of mede omdat) grote delen van de bevolking waren aangewezen op de kroeg voor diensten als drank, ruimte en onderdak, vervulde ze ook andere functies. Het instituut speelde met name een belangrijke rol in het onderhouden van verschillende sociale netwerken. Het was een belangrijke plaats om elkaar te ontmoeten en sociale relaties in stand te houden. Het identificeren van verschillende soorten relaties maakte duidelijk dat het herbergpubliek niet tot één bepaalde sociale categorie kan worden herleid. Het openbare karakter en de gevarieerde mogelijkheden tot sociale onderhandeling maakten het lokaal voor verschillende groepen interessant. Herbergen bevonden zich in het middelpunt van een culturele roos, waar verschillende circuits elkaar kruisten. De meest in het oog springende solidariteit die er werd onderhouden lag op het professionele vlak, met vooral leden van de ambachtelijke sector. Op de tweede plaats kwam het onderhouden van buurtrelaties, maar ook de familieband speelde

er een rol. Al deze netwerken konden in de herberg op een publieke manier worden onderhouden en bemiddeld, waartoe samen drinken een uitstekend middel was. Het openbare karakter van de herberg maakte de plaats uitermate geschikt voor het hoog houden van de eigen reputatie, een goed dat van onschatbaar belang was voor het behouden van een gunstige positie in de lokale stedelijke solidariteitsgemeenschappen.

Toch was de herbergruimte niet voor iedereen op een gelijke manier toegankelijk. Het waren vooral volwassen mannen die de ruimte overheersten. Observatie van hun sociale codes toonde aan hoe zij hun reputatie en eer bemiddelden via een specifiek repertoire aan rituele omgangsvormen. Voor het oog van een aandachtig oordelend publiek verdedigden ze hun persoonlijke positie door een voortdurende symbolische uitwisseling. Bij botsende eergevoelens kwam het soms tot een fysieke confrontatie, die echter aan sterke rituele regels was gebonden. Achter de op het eerste gezicht weinig constructieve geweldsuitbarstingen die uit deze confrontaties konden resulteren bleek een informeel systeem van conflictbeheersing schuil te gaan. Op deze manier werd het geweld dat met de mannelijke eercompetitie gepaard ging, getemperd in dienst van de sociale orde. De via de procesdossiers overgeleverde gevallen waren de uitzonderingen die de regels bevestigden.

Uit de geïdentificeerde beroepen die voorkwamen in herbergen waar werd gevochten, konden we afleiden dat eergeweld in de onderzochte periode een zaak was van de zwakkere sociaaleconomische lagen. Of de positie van eergeweld in dat milieu onproblematisch bleef is echter zeer de vraag. Verschillende aanwijzingen suggereren dat ook in de lagere sociaaleconomische lagen de tolerantie tegenover dergelijk geweld gaandeweg daalde. In de eerste helft van de 18de eeuw nam het aantal dodelijke tweegevechten immers drastisch af, om halverwege de eeuw helemaal uit te doven. En hoewel de reikwijdte van de sociale polarisering in de onderzochte periode toenam, bleven de doodslagcijfers dalen. De pacificering van de samenleving voltrok er zich, net als elders in Noord-Europa, aan een gestadig tempo. Het buitensporige, impulsieve geweld nam sterk af. Wat de precieze relatie was tussen geritualiseerde eergevechten, een informeel systeem van conflictbeheersing en de dalende doodslagcijfers, kan op basis van deze gegevens niet worden uitgemaakt. De ritualisering van de gevechten lijkt echter een belangrijke factor te zijn geweest in het pacificeringsproces. Om vast te stellen of het geritualiseerde tweegevecht een fase was in een veel langer proces van affectmatiging, dat uiteindelijk leidde tot dalende doodslag, is een langere onderzoeksperiode nodig. Wel zijn er op basis van dit bronnenmateriaal geen duidelijke aanwijzingen voor een doorslaggevende rol van disciplineren van bovenaf.

Hoewel doodslagen streng werden vervolgd, was het politieapparaat niet slagvaardig genoeg voor een actieve verijdingspolitiek.

Ondanks een mogelijke marginalisering van eergevechten, was het belang van reputatie niet op de terugweg. Het stijgende aantal klachten over belediging, bedreiging en mishandeling suggereert dat de bereidheid tot het vrijwaren van de eigen eer toenam. Dit is niet onlogisch in een sociaal polariserende samenleving, waarbij de leden van de zwakkere sociaaleconomische lagen steeds meer op elkaar waren aangewezen. Eerder dan aan belang te verliezen wonnen de normen van de lokale gemeenschappen vermoedelijk aan invloed.

Het toenemende uit elkaar groeien van de boven- en onderlagen van de Bossche maatschappij manifesteerde zich verder op verschillende vlakken. Het resulteerde in een merkbare ruimtelijke segregatie en beïnvloedde ook het reilen en zeilen in de drankhuizen. Het herbergwezen splitste zich uit in verschillende soorten etablissementen die aan andere sociale noden tegemoetkwamen. Aan de onderkant van de sociale piramide bezochten mensen vaker de jeneverschenker, aan de bovenkant onderhield men zich eerder in het exclusieve koffiehuis. Aan beide waren andere omgangsvormen en gedragsrepertoires verbonden, waarbij zelfdwang een belangrijk teken des onderscheids vormde.

Dat het plaatje echter complexer is dan een eenvoudige tweedeling in volk versus elite (of jenever versus koffie) bleek uit verschillende factoren. Tussen beide polen handhaafde zich een herbergwezen dat aanzienlijke gradaties kende in aanbod en uitstraling. In weerwil van de bekende clichés was niet de geconsumeerde drank verantwoordelijk voor het primaire onderscheid. Eerder gedragsrepertoires en de mate van exclusiviteit waren van belang. Toch moeten we bij deze vaststellingen weer enige afstand nemen van het culturele roosmodel. De aloude clichés mogen dan genuanceerd zijn, aan de realiteit van de sociaaleconomische verhoudingen ontsnapten de Bosschenaren en hun herbergwezen niet.

VII. BIBLIOGRAFIE

LITERATUUR

Archer, I., *The pursuit of stability: social relations in Elizabethan London*, Cambridge, 1991.

Ariès, P., 'Voor een geschiedenis van het persoonlijke leven', Ariès, P. & Duby, G., red., *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, deel 3: Chartier, R., red., *Van de renaissance tot de Verlichting*, 7-15.

Barry, J., 'Introduction', Barry, J. & Brooks, C., red., *The middling sort of people. Culture, society and politics in England, 1550-1800*, Basingstoke, 1994, 1-27.

Biemans, J., 'De paapsche poppecraam. Rituelen en gebruiken van katholieken in de classis 's-Hertogenbosch in gereformeerde ogen, 1677-1795', *Brabants Heem*, 43, 1991, 8-31.

Blok, A., 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 30, 1980, 211-230.

Blok, A., 'Mediterranean totemism: rams and billy-goats', Blok, A., *Honour and violence*, Cambridge, 2001, 173-209.

Blondé, B., *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch, 1500-1550*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 74, Tilburg, Stichting zuidelijke historisch contact, 1987.

Blondé, B. & Limberger, M., 'De gebroken welvaart', Van Uytven, R., red., *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, deel 2: *Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2004, 307-330.

Blondé, B. & Limberger, M., 'Van Bourgondische welvaart tot Antwerpse schaduw? Het bierverbruik te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 81, 1998, 71-89.

Blondé, B. & Marnef, G., 'Een gebroken cultureel elan?', Van Uytven, R., red., *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, deel 2: *Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2004, 343-357.

Blondé, B. & Van Uytven, R., 'Wijnverbruik in Antwerpen en 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw', G. Janssens, red., *Liber amicorum dr. J. Scheerder*, Leuven, 1987, 107-126.

Boekwijt, H., 'Het Bossche woonhuis binnenstebuiten. Ontwikkelingen in het huisinterieur tot ca. 1850', De Mooij, C. & Vos, A., *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen, 1650-1850*, Zwolle, 1999, 8-25.

Boschi, D., 'Homicide and knife fighting in Rome, 1845-1914', Spierenburg, P., red., *Men and violence: gender, honor, and rituals in modern Europe and America*, Columbus, 1998.

Boulton, J., *Neighbourhood and society: a London suburb in the seventeenth century*, Cambridge, 1987.

Bremmer, J.N. & Roodenburg, H.W., red., *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden*, Nijmegen, 1993.

Brennan, T., *Public drinking and popular culture in eighteenth-century Paris*, Princeton, 1988.

Broers, E., *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant, 1586-1795*, Assen, 1996.

- Broers, E. & Jacobs, B., *Procesgids: Staatse raad van Brabant*, Hilversum, 2000.
- Bruneel, C., 'Economie en samenleving in de eeuw van de Verlichting', Van Uytven, R., e.a., red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle, 2004, 479-498.
- Burke, P., 'Insult and blasphemy in early modern Italy', Burke, P., *The historical anthropology of early modern Italy*, Cambridge, 1987, 95-110.
- Burke, P., 'The invention of leisure in early modern Europe', *Past & Present*, 146, 1995, 135-150.
- Burke, P., *Volkscultuur in Europa, 1500-1800*, Amsterdam, 1990.
- Burke, P. & Porter, R., red., *The social history of language*, Cambridge, 1987.
- Calhoun, C., 'Community: toward a variable conceptualization for comparative research', *The Journal of Social History*, 1980, 107-127.
- Calis, M., "*Schelm, schurk en schoelje*". *Criminele procesdossiers wegens belediging voor de schepbank van 's-Hertogenbosch en Meierij van 1758-1803*, onuitgegeven doctoraalscriptie, Amsterdam, 1997.
- Castan, N., 'Publiek en particulier', Ariès, P. & Duby, G., red., *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, deel 3: Chartier, R., red., *Van de renaissance tot de Verlichting*, 353-389.
- Chartier, R., 'De gemeenschap, de staat en het gezin. Ontwikkelingen en spanningen. Inleiding', Ariès, P. & Duby, G., red., *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, deel 3: Chartier, R., red., *Van de renaissance tot de Verlichting*, 350-352.
- Clark, P., *The English alehouse: a social history, 1200-1830*, Londen, 1983.
- Clinard, M.B., 'The public drinking house and society', Pittman, D. & Snyder, C., red., *Society, culture and drinking patterns*, New York, 1962, 181-194.
- Collomp, A., 'Gezinnen. Woningen en gemeenschappelijke onderkomens', Ariès, P. & Duby, G., red., *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, deel 3: Chartier, R., red., *Van de renaissance tot de Verlichting*, 427-460.
- Cosemans, A., 'Alcoholisme en drankbestrijding in vroeger eeuwen', *Handelingen van de Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 10, 1956, 81-127.
- de Brouwer, K. *De heeren van de leeden. Een prosopografisch onderzoek naar het regentenpatriciaat van 's-Hertogenbosch in de periode 1710-1740*, onuitgegeven doctoraalscriptie, Utrecht, 1983.
- De Bruyne, B., 'De herberg in het Land van Waas. Bijdrage tot de studie van het herbergwezen op het platteland tijdens de 17de en 18de eeuw', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 92, 1989, 101-106.
- De Bruyne, B., "'Van lantloopers ende quaet-doenders, bedelaers ende vagabonden, ballinghen en rabouwen'. Vreemdelingenpolitiek en criminaliteit in het Wase herbergwezen tijdens de 17de en 18de eeuw', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 94, 1991, 88-105.
- Deceulaer, H. en Jacobs, M., 'Les implications de la rue: droits, devoirs et conflits dans les quartiers de Gand (XVIIe-XVIIIe siècles)', *Revue d'histoire moderne & contemporaine*, 49, 2002, 27-53.
- Dekker, T., Roodenburg, H. & Rooijackers, G., red., *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen, 2000.
- De Laet, V., *Kunstbezit in de marge van de Republiek: een onderzoek naar schilderijen en hun plaats in de materiële cultuur te 's-Hertogenbosch doorheen de 17^e en 18^e eeuw*, KU Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2004.

- de Mare, H., 'The domestic boundary as ritual area in seventeenth-century Holland', de Mare, H. & Vos, A., red., *Urban rituals in Italy and the Netherlands*, Assen, 1993, 108-131.
- Deseure, B., 'Questie en afdronk: sociale codes in het openbare lokaal op het Noord-Brabantse platteland in de Nieuwe Tijd', *Volkskunde*, 97-118.
- Driessen, H., 'Mannelijkheid in gebaren. Lichamelijkheid en omgangsvormen in Andalusië', Bremmer, J.N. & Roodenburg, H.W., red., *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden*, Nijmegen, 1993.
- Elias, N., *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Utrecht, 1995.
- Fabre, D., 'Families. Privé contra traditie', Ariès, P. & Duby, G., red., *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, deel 3: Chartier, R., red., *Van de renaissance tot de Verlichting*, 461-491.
- Farge, A., *La vie fragile, violence, pouvoirs et solidarités à Paris au 18e siècle*, Paris, 1986.
- Frank, M., 'Satan's servants or authorities' agents? Publicans in Eighteenth-Century Germany', Kümin, B. & Tlusty, A., red., *The world of the tavern*, Aldershot, 2002, 12-43.
- Garrioch, D., *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790*, Cambridge, 1986.
- Garrioch, D., 'Verbal insults in eighteenth-century Paris', Burke, P. & Porter, R., red., *The social history of language*, Cambridge, 1987, 104-119.
- Geertz, C., *The interpretation of cultures*, New York, 1973.
- Ginzburg, C., 'Sporen. Wortels van een indicie-paradigma', Ginzburg, C., *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*, Nijmegen, 1988, 206-259.
- Goffman, E., 'Introduction', Goffman, E., *Interaction ritual: essays on face-to-face behaviour*, New York, 1967.
- Goffman, E., 'On face-work. An analysis of ritual elements in social interaction', Goffman, E., *Interaction ritual: essays on face-to-face behaviour*, New York, 1967.
- Goffman, E., *The presentation of self in everyday life*, New York, 1959.
- Gudde, C.J., *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch*, 1958.
- Hagen, J.W., 'Tijdingen over taveernen: de kroegbazen van Heeze, Leende en Geldrop in 1587', *Heemkronyk*, 29, 1990, 83-91.
- Hanus, J., 'Over miserabele personen en rijke stinkerds', *Bossche Bladen*, 2, 2006, 38-43.
- Hellemans, A., *De herberg als sociale en criminele scène in het Antwerpen van de zestiende eeuw*, Universiteit Antwerpen, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2005.
- Hermesdorf, B., *De herberg in de Nederlanden: een blik in de beschavingsgeschiedenis*, Assen, 1957.
- Herpin, D., 'Een overzicht van de bronnen met betrekking tot criminaliteit: 's-Hertogenbosch en Lier in de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 93, 1978, 207-223.
- Hoekx, J. & Paquay, V., *Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch, 1262-1810*, 's-Hertogenbosch, 2004.
- Jansen, G., *De eeuwige kroeg: hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*, Meppel, 1976.
- Kappelhof, A.C.M., *Belastingheffing in de meierij van Den Bosch, 1648-1730*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 49, Tilburg, Stichting Zuidelijke Historisch Contact, 1986.

- Kappelhof, A.C.M., 'Laverend tussen Mars en Mercurius', VOS, A., red., *'s-Hertogenbosch: de geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle, 1997, 55-77.
- Kappelhof, A.C.M., 'Toenemende spanningen', Van Uytven, R., red., *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, deel 2: *Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2004, 529-537.
- Kuijter, P., *'s-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629*, Zwolle, 2000.
- Kümin, B., 'Public houses and civic tensions in early modern Bern', *Urban History*, 34, 2007, 89-101.
- Kümin, B., 'Public houses and their patrons in Early Modern Europe', Kümin, B. & Tlusty, A., red., *The world of the tavern*, Aldershot, 2002, 44-65.
- Kümin, B. & Tlusty, A., 'The world of the tavern: an introduction', Kümin, B. & Tlusty, A., red., *The world of the tavern*, Aldershot, 2002, 3-11.
- Laan, C., *Drank & drinkgerei: een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders*, Amsterdam, 2003.
- Lenman, B. & Parker, G., 'The state, the community and the criminal law in early modern Europe', Gatrell, V.A.C., Lenman, B. en Parker, G., *Crime and the law. The social history of crime in Western Europe since 1500*, Londen, 1980.
- Lijten, M.J.H.A., *Het burgerlijk proces in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811*, Assen, 1987.
- Lis, C. & Soly, H., *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen, 1986.
- Lis, C. & Soly, H., '“Beter een goede buur dan een verre vriend”. Buurtschap en buurtleven in Westeuropese streken aan het eind van het Ancien Régime', van Tijn, T., e.a., red., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Amsterdam 1992, 81-107.
- Lis, C. & Soly, H., *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*, Turnhout, 1990.
- Lindemann, W.M. & Litsenburg, Th.F., *Raad van Brabant*, 's-Hertogenbosch, 1981.
- Monballyu, J., 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire rechtspleging in het Vlaamse recht van de 16de eeuw', Diederiks, H.A. & Roodenburg, H.W., red., *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, 121-132.
- Muchembled, R., 'De orde van gebaren. Een sociale geschiedenis van de collectieve sensibiliteit tijdens het Ancien Régime in Frankrijk', Bremmer, J.N. & Roodenburg, H.W., red., *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden*, Nijmegen, 1993, 145-170.
- Muchembled, R., *De uitvinding van de moderne mens: collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse revolutie*, Amsterdam, 1991.
- Muchembled, R., *La violence au village: sociabilité et comportements populaires en Artois du 15e au 17e siècle*, Turnhout, 1989.
- Muir, E., *Ritual in early modern Europe*, Cambridge, 1997.
- Noordam, D.J., 'Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 93, 1989, 209-244.
- Perneel, A., *In compagnie. Een onderzoek naar jongerenculturen te Lier in de achttiende eeuw*, Universiteit Antwerpen, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2007.
- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1988.

- Poukens, J., *Het herbergwezen te Hasselt in de 18de eeuw*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2006.
- Prak, M., 'De 'Stadstaat'. Politiek, bestuur en rechtspraak', Vos, A., red., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle, 1997, 94-121.
- Prak, M., 'Een verbazende menigte armen. Zorg en samenleving', Vos, A., red., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle, 1997, 79-94.
- Prak, M., 'Identité urbaine, identités sociales. Les bourgeois de Bois-Le-Duc au 18ième siècle', *Annales ESC*, 48, 1993, 907-933.
- Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch, 1770-1820*, Nijmegen, 1999.
- Rau, S., 'Public order in public space: tavern conflict in early modern Lyon', *Urban History*, 34, 2007, 102-113.
- Roodenburg, H., 'De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710', Keunen, A. & Roodenburg, H., red., 'Schimpen en schelden', *Volkskundig Bulletin*, 18, 1992, 367-388.
- Roodenburg, H., 'De 'hand van vriendschap'. Over het handen schudden en andere gebaren in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën', Bremmer, J.N. & Roodenburg, H.W., red., *Gebaren en lichaamshouding van de oudheid tot heden*, Nijmegen, 1993, 171-211.
- Roodenburg, 'Ideologie en volkscultuur: het internationale debat', Dekker, T., Roodenburg, H. & Rooijackers, G., red., *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen, 2000, 66-109.
- Roodenburg, H., 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De 'gebuyrten' in Leiden en Den Haag', Te Boekhorst, P., Burke, P., Frijhoff, W., e.a., red., *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel, 1992, 219-243.
- Roodenburg, H., *The eloquence of the body. Perspectives on gesture in the Dutch Republic*, Zwolle, 2004.
- Rooijackers, G., 'Confrontatie of accomodatie? Het protestantse beschavingsoffensief in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1648-1795)', *Brabants Heem*, 43, 1991, 1-7.
- Rooijackers, G., *Eer en schande. Volksgebruiken in het oude Brabant*, Nijmegen, 1995.
- Rooijackers, G., 'Operen op het snijpunt van culturen: middelaars en media in Zuid-Nederland', Te Boekhorst, P., Burke, P., Frijhoff, W., e.a., red., *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel, 1992, 245-285.
- Rooijackers, G., *Rituele repertoires: volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853*, Nijmegen, 1993.
- Rooijackers, G., 'Zinnen van geweld', Lis, C. & Soly, H., red., *Tussen dader en slachtoffer: jongeren en criminaliteit in historisch perspectief*, Brussel, 2001, 83-100.
- Sabbe, M., 'Reis der Moretussen door Hollandsch-Brabant in 1668', *Taxandrië*, 31, 1924.
- Schuttelaars, A., *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580*, Nijmegen, 1998.
- Sharpe, J.A., "'Such disagreement between neighbours': litigation and human relations in early modern England", J. Bossy, red., *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*, Cambridge, 1983, 167-187.
- Slicher Van Bath, T.H., 'Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 84, 151-360.
- Smith, M.A., 'Social usages of the public drinking house: changing aspects of class and leisure', *The British Journal of Sociology*, 34, 1983, 367-385.

- Soly, H., 'Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, 16de - 18de eeuw', *Spiegel Historiae*, 18, 1983, 569-577.
- Soly, H., 'Nijverheid en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw', *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*, Gent, 1975.
- Soly, H., 'Social aspects of structural changes in the urban industries of eighteenth-century Brabant and Flanders', Van der Wee, H., red., *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries*, Leuven, 1988.
- Spierenburg, P., *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa*, Hilversum, 1998.
- Spierenburg, P., 'Faces of violence: homicide trends and cultural meanings. Amsterdam, 1431-1816', *Journal of social history*, 4, 1994, 701-716.
- Spierenburg, P., 'Knife fighting and popular codes of honor in early modern Amsterdam', Spierenburg, P., red., *Men and violence: gender, honor, and rituals in modern Europe and America*, Columbus, 1998, 103-127.
- Spierenburg, P., 'Masculinity, violence and Honor: an introduction', Spierenburg, P., red., *Men and violence: gender, honor, and rituals in modern Europe and America*, Columbus, 1998, 1-29.
- Spierenburg, P., red., *Men and violence: gender, honor, and rituals in modern Europe and America*, Columbus, 1998.
- Stallaert, K., *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantische en Limburgsche oorkonden*, Leiden, 1890.
- Stewart, B., 'Taverns in Nuremberg Prints at the Time of the German Reformation', B. Kümin & Tlusty, A., red., *The world of the tavern*, Aldershot, 2002, 95-115.
- Te Boekhorst, P., Burke, P., Frijhoff, W., e.a., red., *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel, 1992.
- Tlusty, A., *Bacchus and civic order: the culture of drink in early modern Germany*, Charlottesville, 2001.
- Van Beek, W., 'Ritueel als object van studie', *skript*, 4, 1984, 237-253.
- Van Bossche, M., 'Woorden en daden: processen rond verbaal geweld binnen en buiten de herberg, gevoerd door de Gentse schepenbanken tussen 1770 en 1774', *Oostvlaamse Zanten. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 3, 1998, 182-190.
- van de Mortel, H., *Criminaliteit, rechtspleging en straf in het Hollandse drostambt Heusden, 1615-1714*, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2005.
- van den Broeck, A. *Lierke Plezierke: Vrijtijds cultuur te Lier en omgeving tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw*, VUB, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1994.
- Vandenbroeck, P., *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars*, Lier, 1987.
- Vandenbroeke, C., *Vrijen & trouwen van de Middeleeuwen tot heden*, Brussel, 1986.
- van den Eerenbeem, H.F.J.M., *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur*, Nijmegen, 1955.
- van den Eerenbeemt, H.F.J.M., 'Armoede en drankmisbruik in stad en meierij in de 18de eeuw', van den Eerenbeemt, H.F.J.M., *Bestaan en bedrijvigheid: aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850*, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1975, 37-46.
- van den Eerenbeemt, H.F.J.M., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, Amsterdam, Meppel, 1996-1997.

van de Sande, A., 'Breekbare verdraagzaamheid. Religie en cultuur in de 18de eeuw', Van Uytven, R., red., *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, deel 2: *Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2004, 535-549.

van de Sande, A. en Vos, A., 'Een verdeeld huis. Godsdienst en cultuur', Vos, A., red., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle, 1997, 123-145.

Van Dijck, M.F., *De pacificering van de Europese samenleving. Repressie, gedragspatronen en verstedelijking in Brabant tijdens de lange zestiende eeuw*, Universiteit Antwerpen, onuitgegeven proefschrift, 2007.

Van Dijck, M.F., 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis*, 1, 2006, 7-26.

Van Drunen, A., e.a., 'Vestingstad in een moeras. Een geografische beschrijving', Vos, A., red., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle, 1997, 37-54.

Van Dun, P., *Acht eeuwen uit 'n goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving*, 's-Hertogenbosch, 1998.

Van Houtte, J., 'Maatschappelijke toestanden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 4, 236-245.

Van Uytven, R. & Dauwe, J., *Drinken in het verleden*, Leuven, 1973.

Van Uytven, R., red., *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, deel 2: *Nieuwe Tijd*, Zwolle, 2004.

Van Uytven, R., 'Le combat des boissons en Europe du moyen âge au XVIIIe siècle', Cavaciocchi, S., red., *Alimentazione e nutrizione secc. XIII-XVIII. Atti della "ventottesima settimana di studi"*, 22-27 aprile 1996, Firenze, 1997, 53-89.

Vanhemelrijck, F., *Ellendelingen voor galg en rad*, Antwerpen, 1984.

Vink, E., 'Mondkost en tafelcultuur. Eten en drinken en de bijbehorende gebruiksvoorwerpen', De Mooij, C. & Vos, A., *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen, 1650-1850*, Zwolle, 1999, 26-41.

Vos, A., 'Crackeel en moethwilligheit'. *Geweld in Rosmalen*, *'s-Hertogenbosch*, 4, 1996, 123-134.

Vos, A., 'Een trictracbort, de Razende Roelant en een gogeltas'. *Ontspanning en vermaak in de zeventiende en achttiende eeuw*, De Mooij, C. & Vos, A., *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen, 1650-1850*, Zwolle, 1999, 60-77.

Vos, A., 'Een veilig dorp? Misdaad in en rond Vught in de zeventiende en achttiende eeuw', Thiers, O., red., *Vught onvoltooid verleden*, 2003, 43-67.

Vos, A., red., *'s-Hertogenbosch: de geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle, 1997.

Vovelle, M., 'Les intermédiaires culturels', *Idéologies et mentalités*, Paris, 1982, 163-176.

Watts, J.S., *A social history of Western Europe, 1450-1720*, Londen, 1984.

Weinstein, B., 'History without a cause? Grand narratives, world history and the postcolonial dilemma', *International review of social history*, 50, 2005, 71-93.

Woodhead, L., *An introduction to Christianity*, Cambridge, 2004.

WEBSITES

'Bossche Encyclopedie', <http://www.kringvrienden.nl/ki/ency/index.htm>.

'Bossche Kennisbank', <http://www.stadsarchief.nl/stadsarchief/vraagbaak/zoeken.cfm>.

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, www.stadsarchief.nl

BRONNEN

Blokboeken, 1775

GAHt, OSA, 3328-3338

Boedelinventarissen (1662 - 1720)

GAHt, NA, 2713, 2721, 2770, 2870, 3055

Keuren en verordeningen

GAHt, OSA,

- A369: 21-3-1771, 15-3-1779, 12-4-1782, 8-8-1787, 5-1-1785, 8-8-1787, 4-10-1788, 29-10-1789, 17-3-1791, 26-2-1793, 6-8-1794, 6-9-1794, 3-8-1795, 13-11-1795, 26-1-1798

- A372: 17-8-1776, 21-11-1811, 15-2-1828

- A376: 29-11-1808, 26-2-1813, 27-2-1824

- A377: 3-2-1831, 31-10-1837, 7-10-1840

Personen bij Willem Blanket en Johan Van Leeuwaarden, Pagters van Imposten op Bieren, Wijnen en Brandewijnen [...] opgegeven en in welke Huijsen doorgaans in het Winter Saijsen Steen-Kool-Vuuren gestookt worden, etc., 1769

GAHt, OSA, 8583

Personele quotisatie,

GAHt, OSA, 2284

Procesdossiers

GAHt, RA

063-02	089-07	128-09	151-07	180-06
066-02	089-11	128-23	151-09	
068-01	091-16	129-04	151-15	
069-03	091-17	129-14	151-17	
071-08	094-11	130-10	152-02	
072-16	095-04	130-12	139-09	
074-17	097-19	130-16	154-11	
076-01	098-08	134-01	154-12	
076-11	103-03	134-06	155-07	
078-17	106-11	134-25	156-05	
080-04	109-07	138-05	159-15	
080-07	110-06	138-21	159-34	
080-08	113-03	138-29	166-21	
082-08	113-09	140-19	167-22	
083-08	114-04	140-45	169-03	
086-08	117-02	141-05	170-11	
088-04	119-08	141-18	175-09	
088-05	120-12	143-23	175-11	
088-24	126-04	146-05	176-05	
088-30	126-19	146-16	177-08	

Resoluties van de stadsregering

GAHt, OSA, Resolutieboeken, 314, f°111v°, 112r°, 10 mei 1691

GAHt, OSA, Resolutieboeken, 379, f°51v°, 52r°, 9 maart 1758

Taux op de huishuur, 1775

GAHt, OSA, 2795